ВИДАВНИЦТВО АСТОН ТзОВ

Ірина Васильків
Валентина Кравчук

2026

ПРАВОЗНАВСТВО

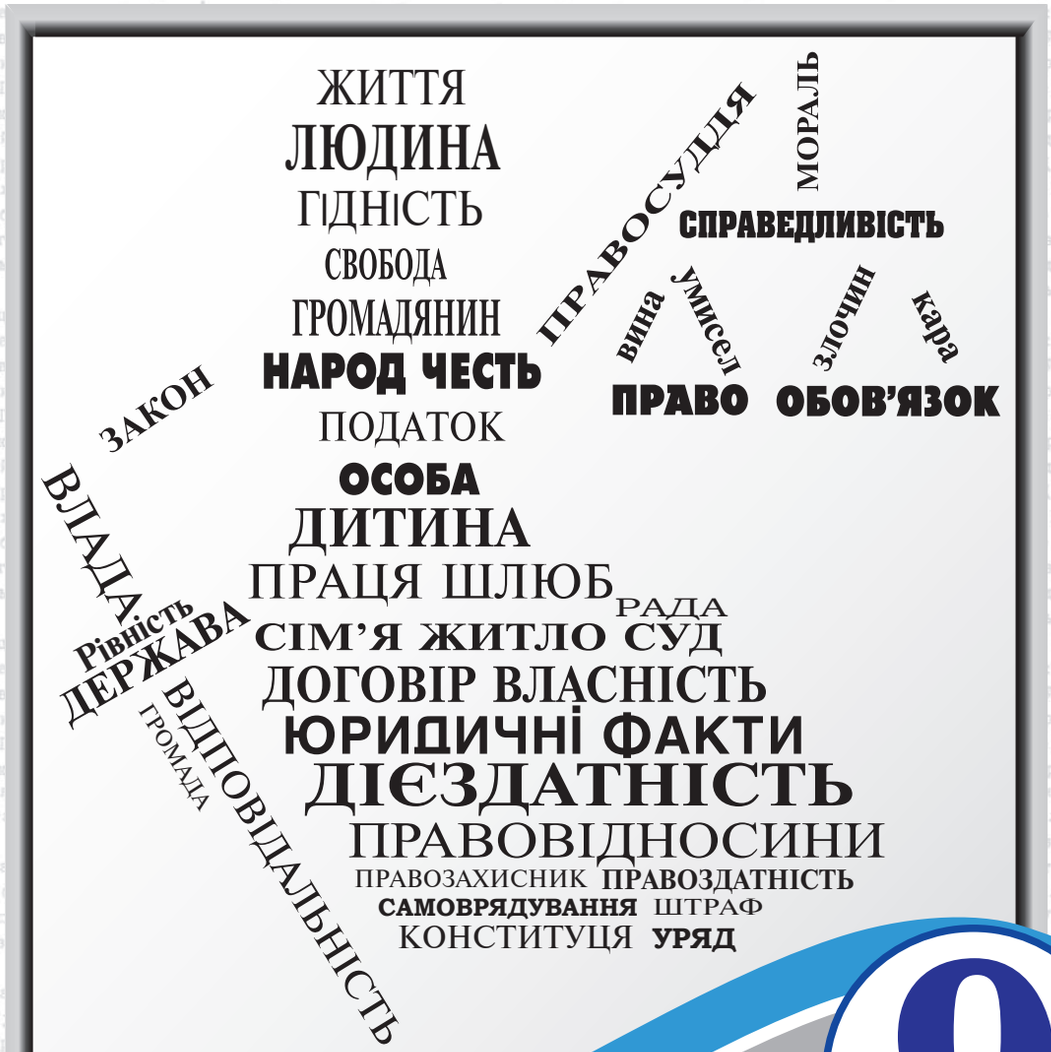

9

Ірина Васильків, Валентина Кравчук

ПРАВОЗНАВСТВО

Підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

Тернопіль
Астон
2026

УДК 34(075.3)
В19

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 20.08.2025 № 1164)

Підручник укладено відповідно до
модельної навчальної програми «Правознавство. 9 клас» (авт. Васильків І. Д., Кравчук В. М.),
рекомендованої Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 21.07.2025 № 1043).

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено

Васильків І. Д.
В19 Правознавство : підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти / І. Д. Васильків, В. М. Кравчук. — Тернопіль : Астон, 2026. — 176 с. : іл.
ISBN 978-966-308-989-8

Зміст підручника відповідає модельній навчальній програмі «Правознавство. 9 клас» (авт. Васильків І. Д., Кравчук В. М.), рекомендованій Міністерством освіти і науки України (наказ Міністерства освіти і науки України від 21.07.2025 № 1043). Видання містить теоретичний матеріал відповідно до вікових особливостей здобувачів освіти і практичні завдання для формування умінь застосовувати знання норм різних галузей права у розв'язанні життєвих ситуацій та вибору моделі правової поведінки. Методичний апарат підручника сприятиме розвитку навичок критичного мислення та предметних компетентностей дев'ятикласників / дев'ятикласниць, а також реалізації міжпредметних зв'язків. Рубрики підручника («Слова вчителя», «Зверни увагу», «Із першооснов», «Додаткова інформація», «Право, виражене в тексті закону»), система завдань і запитань для роботи на уроці і вдома дозволять учительству обрати оптимальну форму роботи, використовуючи особистісно зорієнтований підхід.

УДК 34(075.3

Наукові консультації
Альберта Єзерова, судді Верховного Суду, к.ю.н., доцента

Інтерактивний електронний додаток
можна переглянути за QR-кодом
або за покликанням https://cutt.ly/4rFgUGN5

ISBN 978-966-308-989-8

© Васильків І. Д., Кравчук В. М., 2026
© ТзОВ «Видавництво Астон», 2026

ЗМІСТ

Передмова 5

Розділ І. ПРАВО, ДЕРЖАВА І СУСПІЛЬСТВО
(основи теорії права і держави та публічного права)

§ 1. Світ юриспруденції: знайомство з основами 9
1.1. Вступ. Витоки юриспруденції 9
1.2. Юридична наука та юридична практика. Юридичні професії 10
1.3. Право і закони в житті людини й суспільства 11
1.4. Історичні приклади виникнення писаного права 14
§ 2. Держава і громадяни 17
2.1. Ознаки держави. Становлення суверенітету держави 17
2.2. Конституційні права й обов'язки громадян України 21
2.3. Етапи становлення української державності 24
§ 3. Конституція як вершина у піраміді нормативно-правових актів 27
3.1. Нормативно-правові акти як основні джерела права в Україні, їх система 27
3.2. Закон 28
3.3. Конституція України — Основний Закон держави 29
3.4. Основні засади державного ладу за Конституцією України 33
§ 4. Державний механізм від столиці до громади. 36
4.1. Державна влада 36
4.2. Апарат держави. Органи державної влади 38
4.3. Місцеве самоврядування 44
4.4. Способи формування органів державної влади і місцевого самоврядування 46
§ 5. Правовідносини і юридичні факти. Протиправні діяння 48
5.1. Правовідносини 48
5.2. Суб'єкти і об'єкти правовідносин. Зміст правовідносин 50
5.3. Юридичні факти 52
5.4. Правопорушення та його ознаки. Склад правопорушення 53
§ 6. Юридична відповідальність за протиправні діяння 58
6.1. Юридична відповідальність та її види 58
6.2. Юридична відповідальність від звичаєвого до сучасного права (оглядово) 62
6.3. Відповідальність за окремі правопорушення, вчинені в умовах воєнного стану 64

§ 7. Особливості юридичної відповідальності за кримінальні правопорушення і адміністративні проступки **66**
7.1. Адміністративне правопорушення та адміністративна відповідальність *66*
7.2. Кримінальне правопорушення. Кримінальна відповідальність *71*
Практикум до розділу 1 79
Узагальнення розділу 1 93

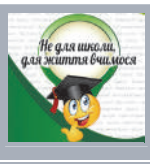

Розділ ІІ. ЮРИДИЧНА АБЕТКА ПОВСЯКДЕННЯ
(основи приватного права)

§ 8. Загальні положення цивільного права. Зобов'язання 95
8.1. Становлення цивільних правовідносин *95*
8.2. Цивільна правосуб'єктність *97*
8.3. Правочин. Зобов'язання. Види договорів *100*
8.4. Сучасні цифрові правочини *103*
8.5. Майнові права в умовах воєнного стану *105*
§ 9. Права власників і споживачів 108
9.1. Власність. Право власності і його захист *108*
9.2. Захист прав споживачів. Права споживача в інтернеті *112*
9.3. Захист авторських прав *119*
§ 10. Спадкування 122
10.1. Загальні положення про спадкування *122*
10.2. Спадкування за законом і за заповітом *124*
10.3. Здійснення права на спадкування *126*
§ 11. Загальні положення сімейного права 129
11.1. Сім'я. Шлюб. Реєстрація й розірвання шлюбу *129*
11.2. Права й обов'язки подружжя *134*
11.3. Взаємні права й обов'язки батьків і дітей *136*
§ 12. Загальні положення трудового права 140
12.1. Право на працю. Трудовий договір *140*
12.2. Робочий час і час відпочинку *145*
12.3. Оплата праці *147*
12.4. Матеріальна відповідальність. Дисциплінарна відповідальність *148*
12.5. Трудові правовідносини в умовах воєнного стану *150*
§ 13. Діти як учасники окремих видів правовідносин 153
13.1. Власність неповнолітніх. Емансипація. Неповнолітні як учасники договірних правовідносин *153*
13.2. Праця неповнолітніх *155*
13.3. Діти в інтернеті: захист приватності в публічному цифровому просторі *160*
Практикум до розділу 2 163
Узагальнення розділу 2 172

Шановні дев'ятикласники і дев'ятикласниці!

Сьогодні ви, очевидно, все частіше замислюєтеся про майбутнє, яке визначається вашими теперішніми зусиллями і перемогами; про те місце в житті й суспільстві, яке прагнете зайняти. Ви хочете зрозуміти світ і сподіваєтеся, що світ розумітиме і сприйматиме вас. Проте всім нам часто доводиться обирати між «хочу» і «мушу», між «можу» і «буду». І не завжди критерієм вибору є наша власна воля чи уподобання. Ми живемо поряд з іншими людьми, бо людина поза соціумом жити не може. Взаємодіючи із суспільством, кожен / кожна з нас розвиває свої соціальні якості, стає особистістю.

Ми повинні зважати, що поряд із нами живуть інші люди, які теж мають бажання та інтереси. Між усіма нами формуються певні взаємини, які регулюються давно складеними уявленнями про добро і зло, моральність і неприйнятність, справедливість і кривду, гуманність і зневагу. Проте найвагомішим регулятором взаємин у суспільстві є такі категорії, як право та обов'язок. Авжеж, ці слова ви чуєте повсякчас, однак чи знаєте їх справжній сенс?

Де дізнатися про свої права? Чи має хтось, окрім вас, такі самі права? Як жити, щоб не конфліктувати із законом? Де шукати захисту, якщо ваші права порушено? Які обов'язки ви маєте, крім тих, про які чи не щодня вам нагадують удома й у школі? Навіщо взагалі існують обов'язки?

Знайти відповіді на ці та інші подібні запитання, дізнатись, як регулюються взаємини у громадському, політичному, державному житті, вам допоможе навчальний предмет **«Правознавство»**. Опанувавши програмовий матеріал курсу, ви зможете пояснювати, аналізувати й розв'язувати життєві ситуації з використанням правових знань, а також навчитесь оцінювати та регулювати власну поведінку в різних сферах відповідно до норм права.

Побудова підручника

Навчальний матеріал, уміщений у підручнику, складається з двох розділів: «Право, держава і суспільство» та «Юридична абетка повсякдення». У кожному розділі, крім звичних для вас параграфів, є практикуми — добірки юридичних задач і практичних завдань та матеріали для роботи з ними.

У кожному параграфі є інформація, обов'язкова для вивчення, а також додаткова, яка полегшить розуміння теми, допоможе поєднати вивчення основ правознавства з іншими навчальними предметами — історією України, всесвітньою історією, географією, літературою тощо. В юридичній науці часто використовують терміни, що походять із правової практики Давнього Риму. Тому для маркування окремих рубрик та елементів структури підручника за основу взято латинські крилаті вислови.

Verba magistri — *Слова вчителя* — Епіграф, крилатий вислів, прислів'я чи цитата, які слугують ключем до **«відкриття» нової теми**, допомагають пов'язати новий навчальний матеріал із тими знаннями, що у вас уже є, та підготуватися до осмислення нової інформації

Nota bene — *Зверніть увагу* — **Терміни і поняття**, важливі для опанування теми, базові. Ви повинні розуміти їх суть, знати їхні ознаки й властивості, вміти застосовувати в усному та письмовому мовленні

Ad litteram — *Буквально, дослівно* — **Додаткова інформація** з теми, що може вас зацікавити, а також терміни і поняття, які є додатковими, допоміжними під час вивчення нового матеріалу

Ab initio — *Із першооснов* — Інформація **з історії питання**, короткий екскурс у минуле, корисний для розуміння теми загалом і встановлення міжпредметних зв'язків

De jure — *Згідно із законом* — **Право, виражене в тексті закону**. Пропонуємо ознайомитися з положеннями нормативно-правового акта та дізнатися, які приписи встановлено правотворчими суб'єктами для врегулювання тієї чи тієї ситуації

Fiat justitia! — *Хай здійсниться правосуддя!* — Такими словами в Давньому Римі завершували розгляд судової справи, зачитуючи остаточне рішення суду. Використовуючи набуті в процесі вивчення основ правознавства знання, **розв'яжіть юридичну ситуацію**, запропоновану в цій рубриці, та закінчте свою відповідь словами «Fiat justitia!». Обговоріть результат

Dictum factum — *Сказано — зроблено* — Позначка **практичних завдань**, виконуючи які, ви застосуєте отримані теоретичні знання, поглибите засвоєння інформації та сформуєте вміння і навички. Спосіб виконання цих завдань *(колективно класом, у парах, групах чи індивідуально)*, а також форму виконання *(усно чи письмово)* визначає вчитель / вчителька

Repetitio est mater studiorum — *Повторення — матір навчання* — Крилатий латинський вислів, який має вказати вам, що настав момент повторити пройдений на уроці шлях навчання, виділити важливу інформацію, перевірити, чи правильно ви її зрозуміли, та узагальнити отримані знання. Це **запитання і завдання для роботи в класі** — **Перевірте себе.** Спосіб і форму виконання цих завдань визначає вчитель / вчителька

Bona fide — *Сумлінно* — **Домашня робота**, завдання якої треба виконати старанно і сумлінно, щоб бути готовими до отримання нових знань. Учитель / учителька може замінити, уточнити, додати завдання, а також визначити форму виконання *(усно чи письмово)*

Орієнтуватись у рубриках підручника вам також допоможуть фонові кольори рубрик, схем і таблиць. Наприклад, червоним кольором («Зупинись!») позначено важливі терміни та поняття, без усвідомлення яких далі «рухатися» не варто. Жовтим кольором («Приготуватись!») позначено завдання і вправи, які допоможуть сформувати ваші компетенції, вміння, тобто навчать пояснювати поняття, вирішувати життєві ситуації за допомогою правових знань, знаходити альтернативні розв'язки. Зеленим кольором («Вперед!») позначено правові норми, виражені у статтях законів чи інших нормативних актів, адже, знаючи слово закону для тієї чи іншої ситуації, можна впевнено обирати той чи той варіант поведінки в житті.

Щоб ви навчилися пояснювати поняття, які не вимагають дослівного заучування напам'ять, але ви маєте їх усвідомити, передбачено окремі завдання-зразки з певним алгоритмом пояснення терміна — **«Поясни (поясніть) логічний ланцюжок у структурі поняття»** і дещо складніші — **«Створи (створіть) логічний ланцюжок…»**. Ви можете виконувати ці завдання в парах чи індивідуально, усно чи письмово, але маєте розуміти, що вміння «одягнути свою думку в слово» вам знадобиться в подальшому житті, яку б професію ви не обрали.

Спеціальні завдання, пов'язані з ілюстративним матеріалом, зацікавлять вас, якщо любите сприймати нове через образи, символи й асоціації. Для позначення початку параграфів, що відповідають урокам вивчення нового матеріалу, практичним заняттям та урокам узагальнення, у підручнику використано додаткове маркування:

Non scholae, sed vitae discimus — *Не для школи, для життя вчимося* — Цей вислів давньоримського філософа Сенеки позначає **початок параграфа** і щоразу на початку вивчення нової теми наголошує, що отримані знання та вміння знадобляться вам у майбутньому

Summa summarum — *Сума сум, остаточний висновок* — **Підсумок** вивчення теми, систематизація отриманих знань, а також система запитань і завдань, що допоможуть вам підготуватися до уроку узагальнення з теми

Scientia potentia est — *Знання — це сила* — Таким символом позначається структурна **частинка параграфа**, що містить певну кількість інформації, передбаченої вимогами програми, і розкриває одне з питань теми

Добірка цікавих онлайн-ігор до кожної теми відкриється за покликанням https://cutt.ly/Ltv92Hwj чи QR-кодом. Ці корисні вправи допоможуть вам перевірити, чи правильно ви зрозуміли найголовніше.

Розділ
I

ПРАВО, ДЕРЖАВА І СУСПІЛЬСТВО

(ОСНОВИ ТЕОРІЇ ПРАВА І ДЕРЖАВИ
ТА ПУБЛІЧНОГО ПРАВА)

§ 1. СВІТ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ: ЗНАЙОМСТВО З ОСНОВАМИ

Згадайте… *— які збірники законів чи інші правові документи ви вивчали на уроках історії;*
— чи доводилося вам або вашим рідним звертатися до юриста і з якого приводу.

Як ви розумієте… *— значення слів «юридичний», «законний», «право»?*
— вислів Генрі Шоу: «Кожна людина повинна трохи знати закони; якщо вона знає їх достатньо, щоб не потрапляти до них у пастку, з неї виходить непоганий адвокат»?

Чи знаєте ви, що… *— слова «правда», «справедливість», «правильно», «право», «правитель» — спільнокореневі?*
— в Україні День юриста святкують щороку 8 жовтня? Існують також свята окремих категорій юристів (День працівників прокуратури, День працівників суду, День адвокатури, День нотаріату).

Non scholae, sed vitae discimus
(Не для школи, для життя вчимося).
Сенека, давньоримський філософ

1.1. Вступ. Витоки юриспруденції

Ласкаво просимо до захопливого світу юриспруденції! Це не просто набір сухих правил чи законів, а ціла система знань, що вивчає право як особливе явище людського буття.

Юридична наука (juris-prudentia, від латинських слів Jus — «право» і «Prudentia» — «передбачення», «розумність», «мудрість»), тобто правознавство, — *це комплекс суспільних знань про закономірності існування та взаємодії права і держави*. Він поєднує в собі теорію, філософію та практику, допомагаючи нам зрозуміти, як функціонує суспільство та як у ньому взаємодіють люди.

Юриспруденція — це наука про право, його виникнення, розвиток, дію і застосування.

Витоки юриспруденції сягають глибокої давнини, коли людство почало усвідомлювати необхідність регулювання взаємин для уникнення хаосу. Перші правові норми з'являлися у вигляді звичаїв, релігійних правил та усних домовленостей. Античні цивілізації, зокрема Давній Рим, зробили колосальний внесок у формування юридичної думки, заклавши основи багатьох сучасних правових інститутів, таких як право власності, договори, зобов'язання. Саме

римські юристи вперше систематизували правові знання, перетворивши їх на справжню науку.

Отож, термін «юриспруденція» з'явився в Давньому Римі на початку III ст. до нашої ери, згодом він означав систему навичок професійно-юридичної майстерності, а потім — ще й комплексну наукову дисципліну. Загалом, юриспруденція — не тільки знання права і держави, а й все те, що пов'язане з їх функціонуванням на практиці, тобто з юридичною діяльністю.

1.2. Юридична наука та юридична практика. Юридичні професії

Юридична наука охоплює глибокий аналіз правових норм, принципів, інститутів, а також їхній вплив на суспільство. Метою юридичної науки є не лише вивчення існуючого права, а й розробка пропозицій щодо його вдосконалення.

Людину, яка здобула юридичну освіту та займається юридичною діяльністю, називають **юристом**.

Юридична діяльність — *це професійна діяльність юристів, спрямована на забезпечення реалізації права, захист прав та інтересів громадян і організацій, а також підтримку правопорядку*. Юристи можуть допомогти несправедливо скривдженій людині, захистити права потерпілого від злочину, допомогти людині, незаконно звільненій з роботи, поновити чи захистити оскаржувані майнові чи житлові права, забезпечити справедливе покарання правопорушника, притягнути його до відповідальності.

Складність юридичних проблем, що їх розв'язують юристи, багатогранність юридичної діяльності зумовлюють наявність різновидів юридичних професій. Юрист — це загальне поняття, а працювати він може суддею, прокурором, адвокатом, нотаріусом, юрисконсультом, поліцейським, займатися навчальною та науковою юридичною діяльністю. Тож світ юридичних професій дуже різноманітний.

Суддя	Здійснює правосуддя, вирішуючи спори та справи
Прокурор	Представляє сторону обвинувачення в суді, здійснює нагляд за дотриманням законів під час досудового розслідування та в місцях несвободи
Адвокат	Надає правову допомогу, захищає права та інтереси громадян і організацій у суді
Нотаріус	Засвідчує юридичні факти, оформлює правочини та інші документи
Слідчий	Розслідує кримінальні правопорушення
Юрисконсульт	Надає правові консультації та супроводжує діяльність підприємств та організацій
Поліцейський	Забезпечує громадський порядок, запобігає правопорушенням
Науковець-правознавець	Досліджує право, розробляє наукові концепції

Освоєння юридичних наук — тривалий процес, усі етапи якого мають пройти ті, хто вирішив пов'язати своє життя з правовою сферою, здобути фах юриста. У щоденному ж побуті більшості людей необхідними на практиці є базові знання про державу, право, правопорушення і юридичну відповідальність, основні положення цивільного, сімейного, трудового, адміністративного, кримінального права. Учнівству і тим, хто працює з молоддю, потрібно також знати основні вимоги законодавства щодо неповнолітніх осіб. Сучасна людина має вміти оцінювати власну поведінку і поведінку інших людей із погляду норм права, розуміти роль права в житті суспільства, дотримуватися законів, поважати права і свободи людини і громадянина, використовувати набуті теоретичні знання в реальних правовідносинах. Усе це забезпечить належний рівень правосвідомості та правової культури особи, який гарантуватиме розвиток нашої держави як правової й демократичної, і дозволить успішно увійти в європейський правовий простір.

1.3. Право і закони в житті людини й суспільства

Поняття «право» вживають у різних контекстах. У правознавстві цей термін використовують у загальносоціальному та юридичному значеннях або ж як природне (загальносоціальне) і позитивне (спеціально-соціальне, юридичне) право. Регулятором суспільних відносин, що діють у державі, є об'єктивне юридичне право. Це система таких норм, які є критерієм правомірної (дозволеної) і неправомірної (недозволеної) поведінки особи. Ці правила існують незалежно від волі окремих людей (за винятком законодавця). Для позначення цього явища в англійській мові вживається слово a law, яке також перекладається як «закон», «правило».

Поясни (поясніть) логічний ланцюжок у структурі поняття

Право (об'єктивне юридичне) → → **що? —** сукупність правил поведінки (норм)
→ **для чого? —** для регулювання суспільних відносин та охорони соціальних цінностей

Основні ознаки права:

1) системність;
2) загальнообов'язковість;
3) формальна визначеність;
4) нормативність;
5) забезпеченість права державою;
6) всезагальність;
7) ефективність.

Особливостями правових норм, порівняно з іншими соціальними нормами, є те, що: вони виникають, коли формується держава; їх встановлює або санкціонує держава; вони виражають волю панівної частини суспільства, утворюють внутрішньо узгоджену систему, формулюють правила поведінки у вигляді прав і обов'язків, формально визначені й мають чіткі форми зовнішнього вираження.

Сказано — зроблено! ***Практичне завдання***

Оцініть учнівську спробу пояснити поняття з використанням міжпредметних зв'язків. Складіть свій варіант пояснення.

Марічка готувала повідомлення про роль права в житті людей. Вона придумала порівняти права з вітамінами, оскільки помітила деякі спільні ознаки: вони обов'язково потрібні всім-всім, мають певну форму (драже, яблуко), вітаміни певної групи регулюють певні функції організму, деякі вітаміни ми споживаємо з їжею автоматично, не замислюючись, деякі можна вживати лише за приписом лікаря, вони ефективно забезпечують функціонування людини.

Які ознаки права намагалася схарактеризувати Марічка?

Право завжди має бути формально визначеним, вираженим у певній змістовній формі, тобто правові норми мають бути сформульовані в певний текст, а цей текст має бути десь зафіксований. Отже, **джерело права** — *це спеціальний термін, що застосовують для позначення того вмістилища правових норм, звідки ми їх можемо взяти, прочитати, щоб належно реалізувати*. Унаслідок закріплення ці правила набувають загальнообов'язкового значення. Якщо норма не закріплена в певному джерелі, то вона залишається нормою поведінки, соціальною нормою, але не буде нормою права. Є такі **основні джерела права**: правовий звичай, правовий прецедент, нормативно-правовий акт, нормативно-правовий договір.

Поясни (поясніть) логічний ланцюжок у структурі поняття

Джерело права →
→ що? — спосіб закріплення і зовнішнього вираження правових норм
→ для чого? — для забезпечення загальнообов'язковості та гарантованості реалізації цих норм

Якщо джерела права — це форми зовнішнього вираження правових норм, то внутрішню структуру права називають «системою права». Системність, як ми вже знаємо, є однією з ознак права, адже кожна правова норма має своє визначене місце у праві, свою нішу, поряд із подібними нормами, пов'язаними з нею.

Структурними елементами, складниками системи права є: *норми права* — найелементарніші, найменші цеглинки права; *інститути права*; *підгалузі права*, *галузі права*. Не може існувати юридичної норми, що не входила б до певного інституту і до певної галузі права.

Сказано — зроблено!

Практичне завдання

Порівняйте систему права із системою файлів, папок і дисків на комп'ютері. Виконайте завдання.

1. Уявіть (гіпотетично), що інформація вилучилася з усіх файлів, папок та дисків і просто «десь» зависла в комп'ютері. Проведіть паралель із правом (інформацією) та системою впорядкування і зовнішнього вираження цієї інформації.
2. Поясніть, чому право мусить бути системою норм.

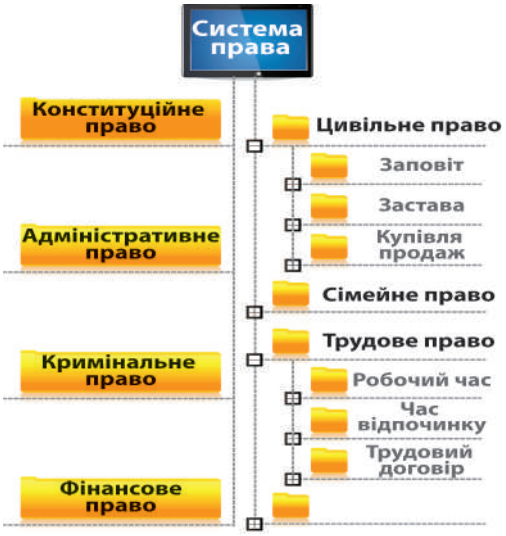

Буквально, дослівно ***Додаткова інформація***

Норма права, або правова норма — це офіційне, загальнообов'язкове правило поведінки, яке держава встановлює (або санкціонує), охороняє від порушень, спрямовує на регулювання найважливіших суспільних відносин та охорону соціальних цінностей шляхом встановлення юридичних прав та обов'язків суб'єктів правовідносин.

Інститут права — це відокремлена система правових норм, що регулюють певний вид однорідних суспільних відносин. Серед інститутів розрізняють: галузеві, які утворюються нормами однієї галузі права (наприклад, у кримінальному праві — це інститути необхідної оборони, крайньої необхідності, покарання, співучасті та ін.; у трудовому праві — інститути трудового договору, робочого часу і часу відпочинку, охорони праці, оплати праці та ін.; у цивільному праві — інститути застави, купівлі-продажу, заповіту тощо; у конституційному праві — інститут громадянства, президента і т. д.); міжгалузеві, які об'єднують норми, що належать до різних галузей права (наприклад, інститут відповідальності за екологічні правопорушення, морське право, інститут державної служби, інститут формування законодавчого органу нашої держави, які утворюються сукупністю норм).

Підгалузь права — це сукупність норм права, що регулюють визначену групу однорідних суспільних відносин. Підгалузі є не у всіх галузях, а лише в найбільших за обсягом. У цивільному праві — спадкове, зобов'язальне право, право інтелектуальної власності, у фінансовому — бюджетне, податкове право тощо.

Галузь права — це сукупність норм права, що специфічним методом регулюють визначену сферу однорідних суспільних відносин. Галузі права за предметом і методом правового регулювання поділяють на: конституційне право; цивільне; кримінальне; адміністративне; трудове; господарське; сімейне; екологічне; цивільне процесуальне; кримінальне процесуальне право та ін.

Ще право поділяють на публічне та приватне. **Публічне право** *регулює відносини між державою і громадянами, а також відносини між різними державними органами.* Воно захищає загальнодержавні та суспільні інтереси. До публічного права належать конституційне,

адміністративне, кримінальне, фінансове право та деякі інші галузі. **Приватне право** *регулює відносини між рівними суб'єктами (фізичними та юридичними особами) на засадах їхньої автономії та ініціативи.* Воно захищає приватні інтереси. До приватного права належать цивільне, сімейне, трудове право тощо.

ПУБЛІЧНЕ ПРАВО	ПРИВАТНЕ ПРАВО
регулює суспільні відносини в тих сферах соціальної дійсності, які безпосередньо стосуються до держави і суспільства, зокрема: 1) устрій і функціонування держави, її інститутів; 2) інститути громадянського суспільства; 3) інституційні основи правової системи, правотворчості, правозастосування; 4) інститути міждержавних відносин і міжнародних організацій.	регулює майнові й особисті немайнові відносини, засновані на рівності учасників таких відносин і на їхній економічній (майновій) незалежності, вільному волевиявленні суб'єктів та особистій відповідальності за зобов'язаннями і діяннями.
Охоплює конституційне право, фінансове право, адміністративне право, кримінальне право, податкове право, бюджетне право, митне право, кримінальне процесуальне право, адміністративне процесуальне право, муніципальне право та ін. галузі	Це цивільне право, сімейне, трудове, житлове, цивільне процесуальне право та ін. галузі

Право та закони є невіддільною частиною життя кожної людини й суспільства загалом. Вони виконують низку ключових функцій:

- *регулятивну:* встановлюють правила поведінки, визначають права та обов'язки, що забезпечує впорядкованість суспільних відносин;
- *охоронну:* захищають інтереси особистості, суспільства і держави від протиправних посягань, встановлюючи відповідальність за правопорушення;
- *виховну:* формують у громадян повагу до закону, відповідальне ставлення до своїх обов'язків;
- *культурологічну:* право є частиною загальнолюдської культури, віддзеркалюючи цінності та досягнення суспільства.

Без права суспільство перетворилося б на хаос, де панує сила, а не справедливість. Закони створюють рамки, в яких люди можуть безпечно і продуктивно взаємодіяти, реалізовувати свої потенціали та вирішувати конфлікти.

1.4. Історичні приклади виникнення писаного права

Поява писаного права була революційним кроком у розвитку людства, оскільки це забезпечувало стабільність, доступність та однозначність правових норм замість мінливих усних традицій.

Вивчаючи історію Стародавнього світу, історію Середніх віків чи історію Нового часу, ви помітили, що держави в різних народів виникали в різний час і за різних обставин. Люди організовувалися, щоб протистояти природним лихам, для захисту від тварин чи сусідів,

колективно створювати належні умови для свого існування. Згадайте густозаселені протоміста трипільської цивілізації, гігантські піраміди Давнього Єгипту, прадавні міста Мохенджо-Даро та Хараппа в долині річки Інд. Очевидно, уже в ті часи життєдіяльність людського суспільства забезпечувалася наявністю певних правил, яких мусили дотримуватися заради спільного блага. Для вдосконалення системи управління суспільством ці правила поступово ускладнювалися, регулювали щоразу різноманітніші сфери відносин. Спочатку навіть найважливіші правила існували в усній формі. Та згодом правителі стали записувати встановлені часом, людьми та владою правила, створюючи збірники законів.

Із плином часу настільки змінювались обставини, що виникала потреба в нових законах. Якщо правитель зміг завоювати чиюсь територію, то поширював і на неї дію законів своєї країни. Бувало й таке, що народ не бажав терпіти чужинську владу і завдяки організованим діям визволявся з-під гніту та створював нову чи відновлював свою державу.

Іноді люди, що проживали на сусідніх теренах, домовлялися про утворення спільної держави, в якій встановлювали нові єдині закони. Відомі випадки одруження представників / представниць правлячих династій та об'єднання в такий спосіб їхніх володінь у нову державу.

Усі ці схематично описані способи виникнення держави і права ви вже можете проілюструвати конкретними прикладами з курсу всесвітньої історії та історії України. Отже, знання певних фактів з історії держави та законів у вас уже є. Однак у юриспруденції процеси, пов'язані з виникненням права і держави, досліджують із використанням наукової термінології, за допомогою певних принципів і методів. І наша з вами сьогоднішня спроба з'ясувати причини виникнення держави та роль права і законів радше нагадує спробу збудувати будиночок із дерев'яного дитячого конструктора, аніж працю кваліфікованого будівельника чи архітектора.

Сказано — зроблено! ***Практичне завдання***

«Реставруйте текст», заповнивши пропущені місця.

Перші у світі відомі писані закони наказав викарбувати на чорному кам'яному стовпі цар …….. , що правив у ……. в 1792–1750 рр. до н. е.

У Давній Спарті діяли неписані закони, які запровадив у IX – першій половині VII ст. до н. е. правитель ……. .

Перші в …….. закони записані в 621 р. до н. е. за наказом архонта ……. . Вони відомі під назвою «Драконтові закони».

Перші писані закони в …… відомі як «Закони XII таблиць». Вони створені в середині V ст. до н. е., їх виставляли на міській площі на 12 дошках, щоб ніхто не міг послатися на «незнання закону».

Підказка: ***Давній Рим, Афіни, Давній Вавилон, Драконт, Хаммурапі, Лікург.***

Закони Хаммурапі (близько XVIII ст. до н. е., Вавилон)	Один із найдавніших і найповніших збірників писаних законів. Висічений на базальтовій стелі, він регулював майже всі сфери життя: від майнових відносин до кримінальних покарань, часто базуючись на принципі «око за око»
Закони XII таблиць (бл. V ст. до н. е., Давній Рим)	Перша кодифікація римського права. Створені внаслідок боротьби плебеїв за рівність з патриціями, ці закони були викарбувані на 12 бронзових дошках і виставлені на форумі, щоб кожен міг з ними ознайомитися. Вони стали основою для подальшого розвитку римського права
Салічна правда (V–VI ст., Франкська держава)	Варварський збірник звичаєвого права германських племен, записаний латиною. Це був важливий крок від усного звичаю до писаного закону, що регулював майнові відносини, покарання за злочини тощо
«Руська правда» (XI–XII ст., Русь)	Одна з найважливіших пам'яток писемного права на теренах України та Східної Європи. Вона відображала суспільні відносини того часу, регулювала питання власності, спадкування, злочинів і покарань, демонструючи перехід від кровної помсти до системи штрафів

Ці історичні приклади ілюструють, як потреба в порядку та справедливості змушувала суспільства фіксувати правила життя в писаному вигляді, закладаючи основи для тієї складної і розгалуженої системи права, яку ми маємо сьогодні.

Повторення — матір навчання! ***Перевірте себе:***

I. Коли і де з'явився термін «юриспруденція» та що він означав згодом? Як історична поява «писаного права» (на прикладі Законів Хаммурапі) вплинула на просторове поширення та часове збереження правових норм? Запропонуйте хронологічну схему, яка б ілюструвала перехід від усних звичаїв до кодифікованих систем права та поясніть, як цей перехід вплинув на державне управління в різних епохах.

II. Поясніть, як ви розумієте значення крилатого латинського вислову «Не для школи, для життя вчимося». Наведіть три конкретні приклади з вашого повсякденного життя або життя ваших знайомих, де ви стикаєтеся з проявами права чи законів. Чи може існувати ефективна юридична практика без глибокої науки і чи має сенс юридична наука, яка не пов'язана з практичними проблемами?

III. Поясніть, як баланс між приватним і публічним правом відображає основні демократичні цінності, зокрема захист прав і свобод людини від можливого зловживання з боку держави. Поміркуйте, про що ви хотіли б запитати працівників системи правосуддя, якби у вас була змога запросити їх на урок.

Сумлінно! ***Завдання для домашньої роботи:***

Для кожної ситуації визначте, до якої сфери права вона належить (публічного чи приватного) та коротко обґрунтуйте свою відповідь, спираючись на характеристики публічного та приватного права, описані в тексті. Ситуації: *а) укладення договору купівлі-продажу квартири; б) розслідування злочину, пов'язаного з крадіжкою; в) сплата податків державі; г) оформлення спадщини.*

§ 2. ДЕРЖАВА І ГРОМАДЯНИ

Згадайте… — *де і коли виникли найдавніші держави;*
— *що таке «громадянство», «державні символи»;*
— *приклади прав людини.*

Як ви розумієте… — *відмінність між поняттями «держава» і «країна»?*
— *значення слів «володарювати», «володар», «податки», «Конституція»?*

Чи знаєте ви, що… — *країна може бути державою, маючи власний суверенітет, або перебувати під владою іншої держави?*

Добре керована держава починається з відповідального громадянина.
Елеонора Рузвельт, американська політична діячка, правозахисниця, перша леді США в 1933–1945 роках

2.1. Ознаки держави. Становлення суверенітету держави

Питання виникнення держави є одним із фундаментальних у юриспруденції, політології та історії. Не існує єдиної універсальної відповіді, оскільки цей процес був складним і різним, залежно від конкретних історичних, географічних та соціальних умов. Проте існує кілька основних теорій, які пояснюють, як виникли держави (як-от патріархальна, теологічна, договірна, психологічна, соціально-економічна, органічна тощо). Жодна із запропонованих ученими теорій не в змозі охопити і розкрити повною мірою як сутність держави, так і передумови її походження. Але в кожній з них є раціональне зерно, тому лише у своїй єдності вони відображають відносно повну картину походження держави.

Історики вважають, що перші, схожі на державні, утворення виникли в Африці й Азії в IV–III тис. до н. е., а на інших континентах — значно пізніше.

Причини виникнення держав у різних народів були різними. Так, у давніх Афінах головну роль у виникненні держави відіграла поява суперечностей, спорів, конфліктів усередині первісного суспільства; у римлян виникнення держави спричинено боротьбою між римською родовою знаттю (патриціями) і чужинцями, що прийшли на цю землю (плебеями); у германських племен була потреба ведення загарбницьких походів. У народів Давнього Сходу важливу роль у виникненні державності відіграла необхідність організації робіт для будівництва зрошувальних каналів. У інків і мая утворення державності прискорив розвиток землеробства. У східнослов'янських племен держава виникла як наслідок поступового перетворення органів військової демократії на державні органи. Отож, аналізуючи історичний розвиток людства, можемо побачити закономірності виникнення держави в різних народів та узагальнити, які з передумов стали найсуттєвішими для виникнення держави.

Передумови виникнення держави:
1) перехід від привласнювального, споживацького господарства (збиральництва та мисливства) до відтворювального, виробничого сприяв розподілу (спеціалізації) праці, а відтак замість колективної виникла приватна власність (якщо раніше все здобуте ділили між усіма порівну, то тепер кожен стає власником того, що виробив);
2) удосконалення знарядь праці сприяло зростанню її продуктивності, що зумовило можливість окремих людей накопичувати статки;
3) поява груп людей, які отримали змогу не працювати, а привласнювати продукцію, створену іншими;
4) розшарування суспільства на групи людей (класи), які мають різний майновий стан, різні інтереси, часом суперечливі;
5) особливості розвитку психіки та свідомості людей, яким притаманна потреба у спілкуванні, покорі, залежності від видатної особистості;
6) усвідомлення таких понять, як права (можлива поведінка) та обов'язки (необхідна поведінка);
7) духовний розвиток суспільства та інші.

Сказано — зроблено! ***Практичне завдання***

Розгляньте ілюстрацію та оцініть інформацію з погляду мовознавця. Прочитайте текст і оцініть інформацію з погляду знавця історії. Сформулюйте проблемні запитання для дискусії. Подискутуйте.

Більшість сучасних дослідників сходяться на думці, що держави виникли за комбінацією факторів, що діяли поступово та взаємопов'язано.

Коли люди жили в невеликих, рівних громадах, потреби у складному управлінні не було. Перехід до осілого способу життя, землеробства та скотарства зумовив появу надлишкового продукту.

Надлишковий продукт спричинив виникнення приватної власності на засоби виробництва та результати праці.

Поява приватної власності призвела до майнового розшарування, виникнення багатих і бідних, а згодом — до формування класів та груп, що мають різні інтереси.

Збільшення населення, розвиток обміну, торгівлі, зростання конфліктів між групами та всередині них вимагали створення механізмів для їхнього вирішення.

Для організації великих іригаційних систем, захисту від зовнішніх ворогів, підтримання внутрішнього порядку та вирішення спорів виникла потреба в окремій, спеціалізованій владі, яка б стояла над суспільством.

Поступово формувалися органи управління, що відокремлювалися від суспільства і професійно займалися регулюванням життя (вожді, жерці, військові лідери). Вони концентрували владу та ресурси.

Отже, виникнення держави — це складний, багатофакторний процес, зумовлений одночасно економічними, соціальними, політичними, психологічними та зовнішніми чинниками, що зумовили перехід від родоплемінної організації суспільства до політичної, публічної влади.

Держава — політико-територіальна організація влади, яка за допомогою системи державних органів здійснює управління суспільством, а також вирішує загальносуспільні справи.

Поясни (поясніть) логічний ланцюжок у структурі поняття

Держава →
→ **що? —** владне утворення, організація
→ **де? —** у межах певної території
→ **для чого? —** забезпечує єдність, цілісність, безпеку і загальний добробут, вирішує загальні справи
→ **як? —** за допомогою спеціального механізму і на основі права

Кожна держава має універсальні, основні **ознаки**, що притаманні їй на всіх етапах розвитку. Отож:

1) держава охоплює все населення країни в географічних кордонах. ***Територія*** — матеріальна основа існування держави. Сама територія не є державою, але створює фізичний простір, окреслений кордонами, в межах якого держава поширює владу на населення, яке проживає в ній;
2) обов'язковою ознакою держави є ***населення***, яке пов'язане з нею громадянством чи підданством, адже територія зумовлює юридичний зв'язок особи з тією державою, в якій вона живе;
3) організація суверенної влади. ***Суверенітет*** — незалежність держави як у межах її території (єдність і недоторканність влади, невтручання інших держав у її внутрішні справи), так і в міжнародних відносинах (рівноправність з іншими державами). ***Герб, гімн, прапор*** символізують суверенітет держави;
4) вона має організацію особливої ***публічної влади***, яка формально представляє все суспільство. Тобто в кожній державі є спеціальні органи, що здійснюють управління загальносуспільними справами;
5) це організація влади, яка має у своєму підпорядкуванні ***апарат примусу*** (поліція, виправні установи, антикорупційні органи, армія);
6) це організація влади, яка фінансується завдяки ***податкам***;
7) неодмінною ознакою держави є наявність ***загальнообов'язкових правил поведінки*** (юридичних норм), які розробляє, схвалює й охороняє держава. Без права держава не в змозі ефективно управляти суспільством, забезпечувати виконання своїх рішень.

Сказано — зроблено! ***Практичне завдання***

Оцініть учнівську спробу пояснити поняття з використанням міжпредметних зв'язків. Складіть свій варіант пояснення.

Наталя, пояснюючи однокласниці Марічці ознаки держави, спробувала використати знання, отримані нещодавно на уроці біології, бо Марічка добре знала цей предмет. Наталя згадала будову клітини живих організмів і провела певні паралелі.

Держава (наче клітина — елементарна структурно-функціональна одиниця людства) має «ядро» (воно керує функціями клітини і є носієм спадкових ознак) — відокремлену владу, «цитоплазму» — територію всередині кордонів, «клітинну мембрану», яка відокремлює і захищає вміст клітини від навколишнього середовища, тобто забезпечує суверенітет держави, і різноманітні органели (вони

забезпечують діяльність клітини) — населення клітини-держави, без яких клітина не може бути повноцінною. Здійснення всіх функцій клітини тісно пов'язане з наявністю в ній органічних речовин (білків, жирів і вуглеводів), а діяльність держави забезпечують податки, правові норми і наявність апарату управління та примусу.

Клітини, як і держави, можуть бути різними за розмірами, формою, функціями, але мають спільні елементи будови.

Суверенітет держави — це ключова ознака її незалежності, верховенства влади в межах власних кордонів та невтручання в її внутрішні справи ззовні. Становлення суверенітету є складним, часто тривалим історичним процесом, що охоплює політичні, економічні, соціальні й культурні аспекти.

Буквально, дослівно ***Додаткова інформація***

Витоки ідеї суверенітету сягають часів формування національних держав у Європі після розпаду феодальних систем.

Філософи, такі як Жан Боден у XVI столітті, розробляли концепції необмеженої та неподільної верховної влади монарха, що згодом еволюціонувала в розуміння державного суверенітету. Вестфальський мир 1648 року, що завершив Тридцятилітню війну, часто вважають початком сучасної системи суверенних держав, закріпивши принцип невтручання у внутрішні справи інших країн.

У сучасному світі становлення суверенітету відбувається переважно через:

а) національно-визвольні рухи (багато держав здобули суверенітет внаслідок боротьби народів за самовизначення та звільнення від колоніального панування або окупації);

б) розпад імперій / союзів (серед історичних прикладів: розпад Австро-Угорської, Османської імперій або Радянського Союзу, що спричинили появу нових незалежних держав);

в) визнання міжнародною спільнотою (для повноцінного функціонування суверенній державі необхідне дипломатичне визнання з боку інших країн та членство в міжнародних організаціях (наприклад, ООН)).

Процес становлення суверенітету зазвичай включає ухвалення власної Конституції, формування ефективних державних інститутів, розвиток національної правової системи, контроль над територією, а також здатність самостійно визначати внутрішню та зовнішню політику. Це постійний процес, який вимагає не лише формального проголошення незалежності, а й щоденної роботи над зміцненням державних інституцій, економіки та національної єдності, особливо в умовах зовнішніх викликів.

Треба усвідомлювати той факт, що держава як суспільний інститут не є злом. Держава — це альтернатива анархії, безладдю. Вона відіграє роль організатора, диригента спільної діяльності людей, засобу цивілізованого розв'язання соціальних протиріч і конфліктів. Держава за допомогою права і правових інститутів здатна забезпечити захист суспільства і кожної особистості від зловживань з боку більш сильного, гарантувати життя та основні права людини. При цьому не слід ідеалізувати державу, оскільки вона виникає в соціально неоднорідному суспільстві і віддзеркалює всі його вади й суперечності.

2.2. Конституційні права й обов'язки громадян України

«Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах». Саме так починається Загальна декларація прав людини (10.12.1948 р., ООН). Таке положення закріплює і Конституція України. Так, ми народжуємося, маючи рівні *природні* можливості, які необхідні нам для нормального життя та самореалізації. Хай ми не здатні відразу після народження скористатися всіма своїми правами, але вони в кожного з нас є, безумовно, як оболонка, як друга, невидима шкіра. Тому й називають права людини невід'ємними та невідчужуваними, тобто такими, що їх неможливо відокремити від особи, передати комусь іншому.

Поясни (поясніть) логічний ланцюжок у структурі поняття

Права людини →
→ **що? —** можливості людини
→ **які? —** є загальними і рівними для всіх
→ **для чого? —** забезпечують нормальне існування і розвиток людини
→ **як? —** держава повинна визнавати та гарантувати їх в обсязі загальновизнаних міжнародних стандартів

В Україні людина визнається найвищою соціальною цінністю, тому у ст. 3 Конституції України зазначено, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а утвердження й забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

У Конституції України закріплені такі права і свободи людини:

~ ***громадянські (особисті)*** — без них неможливе життя людини та її нормальний розвиток — право на життя, повагу до честі й гідності, право на свободу й особисту недоторканність, свободу думки і слова, свободу світогляду й віросповідання, на свободу пересування і вільний вибір місця проживання та інші;

~ ***політичні*** — обумовлені статусом громадянина і дають змогу брати участь у житті держави — право брати участь в управлінні державними справами, зокрема обирати та бути обраним, спрямовувати індивідуальні або колективні письмові звернення, особисто звертатися в органи державної влади, органи місцевого самоврядування та до посадових і службових осіб цих органів; право об'єднуватися в політичні партії та інші громадські об'єднання, проводити збори, мітинги, демонстрації;

~ ***соціально-економічні*** — створюють змогу забезпечувати своє життя матеріально — право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, право на підприємницьку діяльність; право на працю, на достатній життєвий рівень, на соціальний захист тощо;

~ ***культурні*** — уможливлюють розвиток і самореалізацію особистості — право на освіту, на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови, свободу літературної, художньої, наукової

діяльності і творчості, користуватися досягненнями науки і техніки, культурними й історичними надбаннями людства;

~ ***екологічні*** — забезпечують стан навколишнього природного середовища як умову життя людини — право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, право на відшкодування збитків, заподіяних погіршенням стану довкілля, право на отримання і використання інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також на її поширення;

~ ***права в галузі правосуддя*** — гарантують правову захищеність особи — право на судовий захист своїх прав і свобод від порушень і протиправних посягань, на відшкодування матеріальних та моральних збитків, право на захист і на правову допомогу, презумпція невинуватості в кримінальному судочинстві та ін.

Україна забезпечує реалізацію політичних прав і свобод тільки своїм громадянам, здійснення всіх інших прав і свобод гарантується усім людям, що перебувають на території України незалежно від громадянства.

De jure ***Право, виражене в тексті закону***

Конституція України
(28.06.1996, редакція від 01.01.2020, витяг)

Стаття 22. Права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними.

Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані.

При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод.

Стаття 23. Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, у якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості.

Стаття 24. Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом.

Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям.

Сказано — зроблено! ***Практичне завдання***

Визначте, до якого виду належать указані права і свободи людини й громадянина:

— Таємниця листування, телефонних розмов, електронної та іншої кореспонденції.
— Право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом.
— Право безоплатно здобути вищу освіту в державних і комунальних закладах освіти на конкурсній основі.
— Право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб — на свій вибір.
— Право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань.
— Право на житло.

Наші права і свободи тісно пов'язані з обов'язками. Кожне наше право породжує обов'язок іншого суб'єкта або суб'єктів. Наприклад, якщо конкретна особа має право на життя та особисту недоторканність, це означає, що всі інші люди мають обов'язок поважати і не порушувати цього її права, інакше порушника буде притягнуто до юридичної відповідальності. Дуже влучно зауважив американський філософ Ральф Волдо Емерсон: «*Моє право розмахувати руками закінчується там, де починається ніс мого сусіда*».

У Конституції України обов'язкам людини присвячено небагато статей. Ключові та найважливіші *конституційні обов'язки людини і громадянина* визначені у статтях 65–68: захист Батьківщини, незалежності і територіальної цілісності України; повага до державних символів України; обов'язок не спричиняти шкоди природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані їм збитки; обов'язок платити податки і збори; обов'язок неухильно дотримуватися Конституції та законів України; обов'язок не зазіхати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Якщо перший обов'язок із цього переліку стосується лише громадян України, то решти мають дотримуватися всі особи, що проживають на території України.

Обов'язки людини — це необхідна поведінка людини, що відповідає вимогам, які потрібні для того, щоб не порушувалися права людини і суспільство нормально функціонувало.

Сказано — зроблено! ***Практичне завдання***

Як ви розумієте принцип єдності прав і обов'язків, закладений у багатьох статтях Розділу II Конституції України?

На уроці правознавства Михайлик розповів притчу, яку почув від бабусі. Подорожній запитав хлопчика, чим займаються його батьки. І малий сказав, що вони виконують багато різної роботи, але обов'язково щодня роблять одне і те саме: печуть три хлібини. Одну споживають самі, другою повертають борг, а третю дають у борг. Це дуже здивувало подорожнього, але хлопчик усе пояснив, сказавши, що з ними ще живуть бабуся і дідусь, а також є ще сестричка і братик.

Поміркуйте, чому за допомогою цієї притчі Михайлик намагався пояснити статтю 51 Конституції України, в якій сказано: «Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків».

Сказано — зроблено! ***Практичне завдання***

1. Оцініть варіанти співвідношення прав і обов'язків, що зображені на ілюстрації. 2. Поміркуйте, який із них ви вважаєте правильним. 3. Сформулюйте проблемні запитання для дискусії. 4. Подискутуйте.

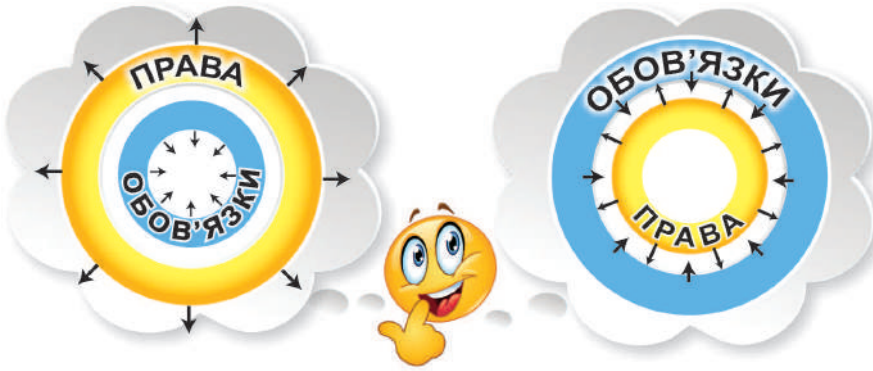

Співвідношення прав і обов'язків

2.3. Етапи становлення української державності

Історія становлення української державності — це багатовіковий, складний і драматичний шлях формування нації та її прагнення до самостійного політичного буття. На теренах сучасної України впродовж історії існувало чимало державних та державоподібних утворень. Деякі з них були повноцінними суверенними державами, інші — політичними утвореннями у складі більших держав, але мали власні атрибути державності.

Держави (державні утворення), що існували на теренах України в різні часи	
Скіфські царства (VII ст. до н. е. – III ст. н. е.)	Державні утворення кочівників на території Північного Причорномор'я.
Боспорське царство (V ст. до н. е. – IV ст. н. е.)	Антична держава на Керченському і Таманському півостровах, з впливом на прилеглі землі на теренах сучасної України.
Готське королівство (III–V ст.)	Державне утворення готів, що охоплювало значні території сучасної України до приходу гунів.
Антське царство (Антський союз племен) (IV–VII ст.)	Ранньослов'янське племінне об'єднання з елементами державності на теренах центральної України.
Хозарський каганат (VII–X ст.)	Держава, що контролювала значну частину східноукраїнських степів і впливала на слов'янські племена.

Русь (IX–XIII ст.)	Перша велика східнослов'янська держава, із центром у Києві, що є фундаментом української державності.
Волинсько-Галицька держава / Королівство Руське (XIII–XIV ст.)	Правонаступниця Русі-України на західноукраїнських землях, що зберегла державницькі традиції.
Кримське ханство (1441–1783 рр.)	Самостійна тюркська держава в Північному Причорномор'ї та Криму, васал Османської імперії.
Запорозька Січ (XVI–XVIII ст.)	Унікальне козацьке військово-політичне утворення з елементами республіканського ладу, але з відсутністю суверенітету, яке стало основою для Гетьманщини.
Козацька держава (Гетьманщина) (1648–1764 рр.)	Українська держава, що виникла внаслідок Козацької революції. Мала власну територію, уряд, армію, фінанси. Існувала в різні періоди під протекторатом різних держав (Речі Посполитої, Московського царства, Османської імперії), але зберігала елементи суверенітету.
Українська Народна Республіка (УНР) (1917–1921 рр.)	Перша спроба створення сучасної незалежної української держави після розпаду Російської імперії.
Українська Держава (Гетьманат Павла Скоропадського) (1918 р.)	Держава, що існувала на території України за підтримки Центральних держав у 1918 році.
Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР) (1918–1919 рр.)	Українська держава, що виникла на західноукраїнських землях після розпаду Австро-Угорської імперії, яка згодом об'єдналася з УНР.
Карпатська Україна (1939 р.)	Короткочасна незалежна держава на Закарпатті.
Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР) (1922–1991 рр.)	Формально держава в складі СРСР, що мала міжнародне визнання (член ООН) і стала основою для сучасної незалежності.
Незалежна Україна (з 1991 року)	Сучасна суверенна, єдина держава, що є правонаступницею всіх попередніх державницьких традицій українського народу.

Із першооснов ***Екскурс у минуле***

Становлення української держави впродовж XX–XXI ст.

Після розпаду Російської та Австро-Угорської імперій, у період Української революції, були проголошені перші сучасні українські незалежні держави. Українська Народна Республіка (УНР) стала спадкоємицею української державності, а Акт Злуки її та Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) 1919 року символізував віковічне прагнення до соборності українських земель. На жаль, через внутрішні розбіжності та зовнішню агресію (більшовицької Росії, Польщі) ці держави не змогли вистояти.

Хоча Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР) (1922–1991 рр.) формально була однією із засновниць і республік СРСР, вона мала обмежений

суверенітет. Проте її існування як суб'єкта міжнародного права (наприклад, членство в ООН) і наявність певних атрибутів державності сприяли збереженню й розвитку української ідентичності та підготували ґрунт для подальшої незалежності.

24 серпня 1991 року, в умовах розпаду СРСР, Верховна Рада УРСР ухвалила Акт проголошення незалежності України, який був підтверджений всенародним референдумом 1 грудня 1991 року. Це стало кульмінацією багатовікових прагнень українського народу до власної незалежної держави. Була побудована сучасна демократична держава з Конституцією, виборними органами влади та визнаними міжнародним правом кордонами.

Період становлення і зміцнення незалежної, демократичної, правової та соціальної держави характеризується курсом на європейську та євроатлантичну інтеграцію, а також героїчною боротьбою за свою територіальну цілісність і суверенітет в умовах російської агресії, яка триває з 2014 року. Ця боротьба підкреслює високу ціну і життєву важливість державного суверенітету для української нації.

Повторення — матір навчання!

Перевірте себе:

I. Поясніть, використовуючи свої знання з історії та права, чи можна вважати Запорозьку Січ у другій половині XVI – першій половині XVII ст. державою. А в першій половині XVIII ст.?

Запишіть нові терміни та поняття, про які дізналися на уроці, у так звану «лінію цінностей»: розташуйте її за вертикаллю, щоб угорі опинилися найважливіші поняття теми, а поступово вниз — похідні від них, їхні складники чи додаткові поняття.

II. Схарактеризуйте за власним алгоритмом поняття «державний лад». Доберіть приклади різних за формою держав, використовуючи знання всесвітньої історії та географії.

III. Уявіть, що ви дипломат / дипломатка і маєте представити нову, щойно проголошену державу на міжнародній арені. Назвіть щонайменше три основні ознаки, які, згідно з текстом, ви маєте продемонструвати, щоб цю державу визнали суверенною. Поясніть, чому саме ці ознаки є ключовими.

«Річ Посполита» дослівно означає «справа суспільна», «республіка». Однак глава держави в ній — король. Поясніть цей відомий вам історичний факт, використовуючи знання, отримані на уроці правознавства.

Сумлінно!

Завдання для домашньої роботи:

Відкрийте за покликанням https://cutt.ly/Itv9AQwl чи QR-кодом текст Акта проголошення незалежності України.

Прочитайте його і дайте відповіді на запитання:

1. Хто, коли і чому ухвалив цей документ? Що основне в його змісті? Скільки років минуло відтоді? Як «тисячолітня традиція державотворення в Україні» співвідноситься з датою проголошення Акта і як це впливає на просторове розуміння суверенітету України?

2. Проаналізуйте терміни «неподільна» та «недоторканна» стосовно території України в контексті Акта. Які юридичні та політичні наслідки випливають із цих визначень для внутрішньої і зовнішньої політики держави?

3. Якщо «віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України», як це положення забезпечує верховенство права та захист демократичних свобод громадян у новій, незалежній державі?

§ 3. КОНСТИТУЦІЯ ЯК ВЕРШИНА У ПІРАМІДІ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ

Згадайте… *— які нормативні акти, що мали силу Основного Закону, ви вивчали на уроках історії. У яких країнах вони діяли?*
— що таке джерело права.

Як ви розумієте… *— значення слів і словосполучень «константа», «констатація факту», «конституювати», «злагодженість», «лад», «приводити до ладу»?*

Чи знаєте ви, що… *— слово constitutio як нормативно-правовий термін уперше було вжито в актах Давнього Риму, що починалися з вислову Rem Publicum Constituere… — «Римський народ установлює…»?*
— у латинській мові префікс con має значення «разом», а дієслово statuero початково означало ставити, «споруджувати»?
— у чинній редакції Конституції України за розділом VI одразу йде розділ VIII?

Душа держави — закон, оскільки, як тіло, що позбулося душі, падає, так і держава, якщо в ній немає закону, — руйнується.
Демосфен, філософ

3.1. Нормативно-правові акти як основні джерела права в Україні, їх система

Є такі основні джерела права: правовий звичай, правовий прецедент, нормативно-правовий акт, нормативно-правовий договір.

Нормативно-правовий акт — *це офіційний формально визначений письмовий документ, ухвалений компетентним органом державної влади.* Він урегульовує певні суспільні відносини, є загальнообов'язковим та охороняється державою. Нормативно-правовий акт має свою визначену форму: *закони, укази, постанови, розпорядження та ін.* Загалом, усі нормативно-правові акти поділяють на **закони** (ухвалює парламент, а також народ — шляхом всенародного голосування через референдум) і **підзаконні акти** (ухвалюють парламент, президент, уряд, місцеві органи). Підзаконними актами є постанови Верховної Ради України, укази і розпорядження Президента України, постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України, а також розпорядження, накази, рішення місцевих органів.

Оскільки в Україні нормативно-правовий акт є основним джерелом права, то поняття «джерела права» і «законодавство» загалом можуть використовуватися як взаємозамінні, адже законодавство — це сукупність усіх нормативно-правових актів держави, передусім законів, які ухвалюють уповноважені правотворчі органи та які є формою закріплення й вираження правових норм, засобом надання їм об'єктивності, визначеності, загальнообов'язковості.

Систему законодавства розглядають за галузевим та ієрархічним принципами. Ієрархічність (субординація) відображає ієрархію державної влади та нормативно-правових актів за їхньою юридичною силою. На вершині цієї системи — Конституція, далі — закони, потім інші підзаконні акти. Таку систему законодавства ще називають вертикальною. Галузева (горизонтальна) структура законодавства за обсягом нормативного матеріалу дозволяє виділяти галузі законодавства та інститути законодавства.

Центральною в системі законодавства є Конституція, вона — юридична основа для законодавчої і всієї правотворчої діяльності органів державної влади.

Місце Конституції України в системі нормативно-правових актів держави

Сказано — зроблено! ***Практичне завдання***

Виконайте завдання.

Уявіть, що в шкільній їдальні в меню є картопляне пюре і картопля в мундирах. Кожна із цих страв має «зміст» (картопля, клітковина) і форму. Ще один асоціативний приклад: вітаміни, як зміст, і яблуко, яблучний сік, таблетки — як форма, у якій ми можемо спожити ці вітаміни. Спробуйте пояснити співвідношення змісту і форми між правом і законодавством, дібравши інші аналогії.

3.2. Закон

Закон — це нормативно-правовий акт парламенту або народу, який ухвалюється в особливому порядку, регулює найважливіші суспільні відносини, виражає волю, інтереси більшості населення, має вищу юридичну силу щодо інших нормативно-правових актів, загальнообов'язковий для всього населення і держави та охороняється державною владою.

Підзаконний нормативно-правовий акт — це нормативний акт компетентних правотворчих органів, який видають на підставі закону, відповідно до закону і для його виконання.

Види законів:

• ***конституційні закони*** (їх приймають для регулювання найважливіших питань суспільних відносин. Це можуть бути, крім конституцій, закони, які вносять зміни і доповнення в текст конституції, та закони, необхідність ухвалення яких передбачена в самій конституції).

• ***звичайні закони*** (приймають з інших питань державного життя. Вони можуть бути як *кодифіковані* (основи законодавства, кодекси), так і *поточні*).

Залежно від юридичної сили **підзаконні акти** поділяють на:

• ***загальні*** — поширюються на всю територію і населення (укази і розпорядження Президента України; постанови, розпорядження Кабінету Міністрів України, постанови Верховної Ради України);

• ***відомчі*** — поширюються на певну сферу суспільних відносин (накази, інструкції та розпорядження міністерств і відомств, державних комітетів, інших центральних органів державної виконавчої влади);

• ***місцеві*** — мають чинність на території певної адміністративної одиниці (нормативні акти місцевої державної адміністрації; рішення органів місцевого та регіонального самоврядування);

• ***локальні*** акти — регламентують діяльність конкретних підприємств, установ і організацій (нормативні накази, розпорядження та інструкції адміністрації підприємств, установ, організацій).

3.3. Конституція України — Основний Закон держави

Конституція — це особливий політико-правовий нормативний акт держави (основний закон), ухвалений вищим органом законодавчої влади або народом, який має найвищу юридичну силу, закріплює і врегулює базові питання суспільного та державного життя: основи суспільного ладу, державний устрій, систему, порядок утворення, принципи організації і діяльності державних органів, найважливіші права, свободи й обов'язки громадян, характер власності, місцеве самоврядування, державну символіку та ін.

Конституція — це Основний Закон держави, основоположний акт установчої влади народу, що закріплює права людини та засади діяльності публічної влади. Публічну владу здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Основна мета Конституції — обмеження публічної влади, передусім — правами людини. Перелік прав, закріплений Конституцією, не є вичерпним. Натомість органи влади мають повноваження, визначені лише законом, і можуть діяти тільки в порядку, визначеному законом, який ухвалено на основі Конституції. Докладніше порядок формування та діяльності органів публічної влади регламентується спеціальними законами, ухвалення яких передбачено Конституцією. Такі закони належать до категорії конституційних і мають особливий порядок ухвалення, оскільки фактично доповнюють положення Основного Закону.

Від інших нормативно-правових актів Конституцію відрізняють певні ***юридичні властивості — ознаки.***

ОЗНАКИ КОНСТИТУЦІЇ
— Конституція має вищу юридичну силу;
— є Основним Законом держави;
— має підвищену стабільність (захист від частих змін і доповнень) у закріпленні основ державного ладу, гарантій прав і свобод людини;
— передбачено особливий порядок її ухвалення і внесення змін;
— є базовим джерелом до галузей права;
— встановлює систему відносин між органами державної влади.

Залежно від критеріїв конституції поділяють на:

- писані, неписані, змішані;
- даровані і народні, які, своєю чергою, поділяються на ті, які ухвалені парламентом; прийняті через референдум; ті, які ухвалила конституційна асамблея (зібрання); договірні;
- гнучкі та жорсткі;
- постійні та тимчасові.

Конституція — основоположний документ, у якому має бути визначено найголовніші, ключові аспекти існування держави. Із курсу новітньої історії вам відомо, що прийняттям конституцій супроводжувалися зміни у формі держави в процесі революційних потрясінь, як це було у Франції наприкінці XVIII ст., чи створення нових держав, наприклад США. Якщо конституції приймалися демократичним (народним) шляхом, то для представницького зібрання, що встановлювало новий порядок у державі, застосовували назву «Установчі збори», «Конституційні збори», «Конституанта». У деяких державах у минулому столітті Основний Закон ухвалювали шляхом всенародного голосування (референдуму). На уроках всесвітньої історії в 9 класі ви дізнаєтеся про ситуації, коли монарх сам установлював «основні правила» у своїй державі, «даруючи» народові конституцію. Такі конституції ще називають «октройованими» (від франц. *octroyer* — «жалувати», «дарувати»). Основні закони можуть бути у формі одного нормативного акта (бути «писаними»), як Конституція України, а можуть складатися з кількох документів, прийнятих у різний час. Такою, як ви знаєте, є Конституція Великої Британії. Іноді Основний Закон встановлюється на певний період чи до закінчення певних обставин, однак у більшості випадків передбачається його постійна дія на невизначений термін.

Конституція України, порівняно з основними законами інших держав, є *народною, писаною, постійною, демократичною, республіканською, унітарною, жорсткою, реальною*.

Коли в 1991 році було проголошено незалежність України, змінилася не лише назва держави, а й деякі принципи відносин між владними структурами всередині держави. На той час діяла Конституція УРСР 1978 року, і щоб привести її у відповідність до нових реалій, було внесено чимало змін у текст цього документа. Минуло майже 5 років, упродовж яких обговорювалося кілька

проєктів Основного Закону України, але жоден із них не знаходив схвалення в суспільстві. Всього впродовж 1991–1996 років було запропоновано 15 проєктів Конституції. Треба було визначитися, наприклад, із тим, як має називатися уряд, який порядок його формування; як має називатися законодавчий орган (парламент) і зі скількох частин (палат) він може складатися; що доцільніше для нашої держави: бути унітарною державою чи федерацією; як мають називатися органи місцевого самоврядування. Окрім того, доволі спірним тоді було питання приватної власності і те, чи може земля в Україні бути в приватній власності. Зрештою, на розгляді в парламенті опинився законопроєкт, стосовно певних положень якого в депутатів і Президента були протилежні погляди. Процес обговорення та ухвалення проєкту нової Конституції зайшов у глухий кут, а певна правова невизначеність шкодила економіці країни. Тоді чинний Президент України Леонід Кучма вирішив винести на всенародне голосування інший проєкт Основного Закону, який передбачав, з-поміж іншого, значні повноваження Президента в системі органів державної влади, серед яких і право Президента достроково припиняти повноваження Верховної Ради. Звичайно, така обставина змусила депутатів запрацювати в посиленому режимі. Вранці 27 червня 1996 року було вирішено не припиняти засідання, поки не буде прийнятий Основний Закон. Парламент працював у безперервному режимі аж до наступного ранку. Конституція України набула чинності з дня її ухвалення, 28 червня 1996 року. День прийняття Конституції України є державним святом — Днем Конституції України, що закріплено у ст. 161 Основного Закону.

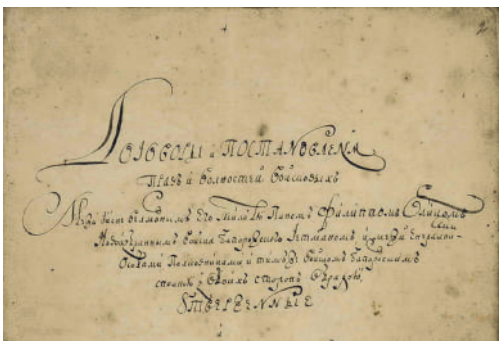

Конституція Пилипа Орлика 1710 р.

Конституція України

Конституція України має структуру, притаманну кожному нормативно-правовому акту. Вона складається з преамбули (вступу, передмови, в якій зазвичай указують передумови, завдання та мету прийняття закону), розділів, статей, прикінцевих і перехідних положень. Чинна редакція Конституції налічує 14 розділів (розділ VII було вилучено) та 166 статей (додавали та вилучали статті). Останні зміни до Конституції України було внесено 3 вересня 2019 року, вони набули чинності 1 січня 2020 року.

Буквально, дослівно ***Додаткова інформація***

Структура Конституції України

Розділ I «Загальні засади» містить 20 статей. Він, як ви знаєте, визначає основи державного ладу України, цілісність і недоторканність її території, а також установлює державний статус української мови (ст. 10), державні символи України — Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України — та її столицю, місто Київ (ст. 20).

Важливими є положення про гілки державної влади — законодавчу, виконавчу і судову, про політичну, економічну та ідеологічну багатоманітність суспільного життя, рівність перед законом усіх суб'єктів права власності. Держава гарантує право власності на землю, свободу політичної діяльності (не забороненої Конституцією та законами України), місцеве самоврядування. Серед усіх нормативно-правових актів держави Конституція має найвищу юридичну силу, отже, всі інші закони та підзаконні акти (постанови, укази, розпорядження, інструкції, накази тощо) мають ухвалюватися відповідно до Конституції і не можуть їй суперечити.

Розділ II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» містить 48 статей, у яких закріплено громадянські (особисті), політичні, соціально-економічні, культурні, екологічні права людини і громадянина, права в галузі правосуддя, а також обов'язки і ключові положення щодо захисту прав людини.

Розділ III «Вибори. Референдум» короткий, усього 6 статей. Але він, як і I та XIII розділи, особливо захищений. Вносити зміни і доповнення до цих розділів можна лише за особливою процедурою, тобто не так, як це вимагається для внесення змін і доповнень до інших розділів Конституції. Недостатньо голосів за не менш як 2/3 конституційного складу Верховної Ради України (300 депутатів), а треба, щоб законопроєкт про внесення змін і доповнень до цих розділів був затверджений всеукраїнським референдумом. Окрім того, повторно подавати законопроєкт про внесення змін і доповнень з того ж питання у I, III та XIII розділи можна лише під час наступного скликання Верховної Ради України.

Розділи: IV «Верховна Рада України», V «Президент України»,
VI «Кабінет Міністрів України. Інші органи виконавчої влади»,
VIII «Правосуддя», XII «Конституційний Суд України» визначають конституційні (передбачені Конституцією) державні органи, їхній статус, повноваження, компетенцію, порядок формування, кількісний склад, тривалість виконання повноважень. До конституційних органів державної влади в Україні належать:

— Верховна Рада України — єдиний законодавчий орган влади;
— Президент України — глава держави;
— Кабінет Міністрів України — вищий орган у системі органів виконавчої влади;
— місцеві державні адміністрації — місцеві органи виконавчої влади в областях, районах, містах Києві та Севастополі;
— Конституційний Суд України — спеціалізований орган конституційного контролю;
— Верховний Суд — найвищий судовий орган у системі судів загальної юрисдикції.

Рахункова палата здійснює від імені Верховної Ради України контроль за надходженням коштів до Державного бюджету України та їх використанням. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини здійснює парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини та громадянина. Рада національної безпеки і оборони України є координаційним органом із питань національної безпеки й оборони при Президентові України.

Розділи: IX «Територіальний устрій України», X «Автономна Республіка Крим», XI «Місцеве самоврядування» визначають засади територіального

устрою України як унітарної держави з автономним утворенням. Структурними одиницями, елементами адміністративно-територіального устрою України є Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села. Міста Київ та Севастополь мають спеціальний статус, тобто державне підпорядкування.

Розділ XIII «Внесення змін до Конституції України» встановлює порядок подання й ухвалення законопроєктів про внесення змін до Конституції і забороняє змінювати Основний Закон в умовах воєнного чи надзвичайного станів, а також вносити зміни, які передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина, або таких, що спрямовані на ліквідацію незалежності чи на порушення територіальної цілісності України.

Розділ XIV «Прикінцеві положення» визначає, що Конституція України набуває чинності з дня її ухвалення, а день прийняття Конституції України є державним святом — Днем Конституції України.

Розділ XV містить 16 перехідних положень.

3.4. Основні засади державного ладу за Конституцією України

Державний лад охоплює структурні (організаційні) та функціональні основи держави, насамперед політичну, економічну, соціальну, культурну та інші.

Поясни (поясніть) логічний ланцюжок у структурі поняття

Державний лад →
→ **що? —** спосіб будови держави
→ **який? —** передбачений Конституцією і законами
→ **для чого? —** для забезпечення упорядкованості, злагодженості та гармонії її діяльності

De jure — ***Право, виражене в тексті закону***

Конституція України
(28.06.1996, редакція від 01.01.2020, витяг)

Розділ I. ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ

Стаття 1. Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава.

Стаття 2. Суверенітет України поширюється на всю її територію.

Україна є унітарною державою.

Територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканною.

Стаття 5. Україна є республікою.

Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами.

Ніхто не може узурпувати державну владу.

Стаття 6. Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову.

Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України.

Стаття 7. В Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування.

Стаття 8. В Україні визнається і діє принцип верховенства права.

Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй.

Норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується.

Отже, Конституція України передбачає такі основні *принципи державного ладу*: 1) суверенності і незалежності держави; 2) демократизму держави; 3) соціальної держави; 4) правової держави; 5) унітарності держави; 6) республіканської форми правління; 7) поділу влади на три гілки.

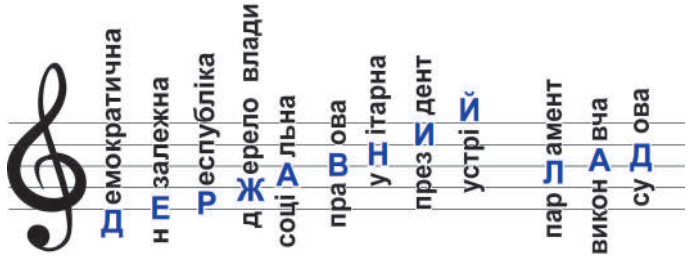

На уроках громадянської освіти у 8 класі ви ознайомилися з поняттям «форма держави». Пропонуємо розглянути це поняття з юридичного аспекту як характеристику держави, що показує структуру державних органів, спосіб їх утворення, ступінь централізації влади, методи її здійснення.

Отже, форма держави — це спосіб організації та здійснення державної влади, що розкривається в характеристиці трьох елементів:

1. Форма державного правління вказує, як організована вища державна влада (верхівка держави).

2. Форма державного (політичного) режиму вказує, як здійснюється державна влада, хто є її джерелом, чиї інтереси вона забезпечує.

3. Форма державного устрою показує, на які частини поділяється територія держави і наскільки вони самостійні та незалежні у здійсненні державної влади.

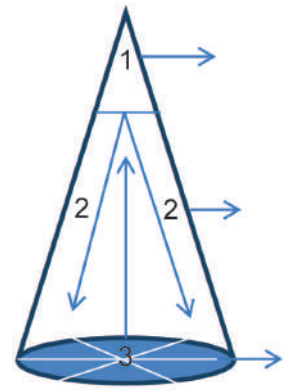

Сказано — зроблено! ***Практичне завдання***

Оцініть учнівську спробу пояснити поняття з використанням міжпредметних зв'язків. Складіть свій варіант пояснення.

Наталя намагалася пояснити молодшому братикові, які бувають держави за формою правління. Вона не хотіла вживати складних термінів, але старалася розкрити суть питання. Дівчина стверджувала, що можуть бути держави, які за своєю будовою подібні на плід черешні, абрикоса, сливи, з одним управлінським ядром усередині; а також бувають держави, схожі на мандарин чи на квітку соняшника.

Олег допоміг пояснювати, стверджуючи, що форму державного устрою можна розглянути на прикладі будиночка. Коли бачимо будинок, то хочемо передусім з'ясувати, чий він, хто в ньому господар. А господарем у будинку-державі може бути або одна людина, яка отримує право управляти в ньому у спадок, або всі мешканці, які періодично обирають з-поміж себе тих, кому довіряють керувати будинком від свого імені. Будинок-держава може бути одноквартирним чи багатоквартирним. В одноквартирному будинку проживатиме одна сім'я, в якої спільні кошти, одні правила для всіх. А в багатоквартирному будинку є спільна адреса, спільні комунікації для постачання тепла, води, електрики, спільні правила користування й оплати за послуги, але, крім того, у кожній квартирі зберігаються свої внутрішні кошти, правила і способи підтримання порядку. Можна також поспостерігати за будинком-державою: а як же мешканцям у ньому живеться, як там управляють? І тут може бути лише два варіанти: по-доброму чи по-злому. Причому всі щасливі сім'ї щасливі однаково, а «проблеми» бувають різні, залежно від виду політичного режиму.

Повторення — матір навчання! ***Перевірте себе:***

І. Скільки років минуло з часу ухвалення Конституції України? Якою є структура Конституції України?

Запишіть нові терміни та поняття, про які дізналися на уроці, у так звану «лінію цінностей»: розташуйте її по вертикалі, щоб угорі опинилися найважливіші поняття теми, а поступово вниз — похідні від них, їхні складники чи додаткові поняття.

ІІ. Назвіть і опишіть елементи державного ладу. Що таке конституція? Ким була ухвалена Конституція України? Поміркуйте, чим Конституція України відрізняється від інших нормативно-правових актів. Назвіть ознаки Конституції як Основного Закону. Проаналізуйте зміст статей Розділу І «Загальні засади» Конституції України з позиції громадянина і з позиції законотворця.

ІІІ. Оцініть значення Конституції в житті держави. Поясніть, як ви розумієте вислів «Конституція держави повинна бути такою, щоб не порушувати конституцію громадянина» (письменник і сатирик Станіслав Єжи Лец).

Сумлінно! ***Завдання для домашньої роботи:***

Складіть план до частини 3.3 цього параграфа, розділивши її умовно на кілька частин. Визначте ключові положення в кожній частині та запишіть їх. Прочитайте Розділи І, ІІІ, XIII Конституції України. Поясніть, чому передбачено особливий порядок унесення змін до цих Розділів.

§ 4. ДЕРЖАВНИЙ МЕХАНІЗМ ВІД СТОЛИЦІ ДО ГРОМАДИ

Згадайте… *— що таке магдебурзьке право;*
— що спільного в понять «король», «князь», «хан», «султан», «цар», «імператор»;
— як здійснювалось управління в античних містах-державах, наприклад Херсонесі, Ольвії.

Як ви розумієте… *— значення слів «рада», «уряд», «адміністрація», «самоврядування», «громада», «злагодженість», «владнати», «лад», «приводити до ладу»?*

Чи знаєте ви, що… *— сейм, конгрес, кортеси, меджліс, хурал, скупщина, бундестаг — сучасні назви парламентів різних країн?*

В своїй хаті своя й правда, і сила, і воля.
Тарас Шевченко, поет, художник, мислитель

4.1. Державна влада

У суспільстві діють різні види соціальної влади: влада глави сім'ї, духовна влада, влада роботодавця, влада лідера, політична і державна влада. Влада характеризується такими ***ознаками***: а) може існувати і функціонувати тільки в межах суспільних відносин, тобто відносин між людьми; б) виступає невіддільним атрибутом суспільства на всіх етапах його розвитку; в) виступає як інтелектуально-вольовий процес; г) зазвичай базується на силі.

Поясни (поясніть) логічний ланцюжок у структурі поняття

Влада →
→ що? — цілеспрямований вплив одного суб'єкта
→ на кого? — на іншого суб'єкта або їх сукупність
→ як здійснюється? — за допомогою будь-яких засобів (включаючи силу)
→ для чого? — щоб підвладний суб'єкт чинив так, як того вимагає носій влади

Політична влада — це різновид соціальної влади, яка здійснюється для управління суспільством у його інтересах і яка регулює відносини між соціальними групами з метою досягнення та підтримання стабільності й порядку в ньому. Політична влада може здійснюватися будь-якими суб'єктами політики (народом або нацією, соціальною групою, політичною елітою, політичною партією чи окремим політичним лідером і, звичайно, державою). Стрижнем політичної влади є **державна влада**, яка поширюється на всі сфери суспільного життя і здійснюється через спеціально створені державні органи (президент, парламент, уряд, суд). Тільки держава, на відміну від інших суб'єктів політики, може ухвалювати правові акти, які є обов'язковими для виконання. Тільки держава може використовувати юридичні засоби, щоб змусити громадян їх виконувати.

Державна влада — це вид політичної влади, яку реалізують державні органи на основі правових норм з метою управління суспільством, забезпечення правопорядку та захисту прав і свобод громадян.

Печатка Карла IV на «Золотій буллі» 1356 року. Корона, скіпетр, держава — атрибути влади імператора Священної Римської імперії.

Атрибути влади Президента України:
1. Штандарт Президента України.
2. Печатка Президента України.
3. Булава Президента України.
4. Знак Президента України.

Суть державної влади можна збагнути краще, коли згадати протилежне явище — відсутність державної влади. Стан анархії та безвладдя, як свідчать історичні факти, супроводжується й характеризується тяжкими злочинами, грабунками, насильством. Відсутність дієвої влади в суспільстві завжди призводила до чужоземного поневолення. Безлад та хаос можуть виникати також і внаслідок кризи державної влади, яка може призвести до економічної, фінансової й політичної скрути.

Створи (створіть) логічний ланцюжок у структурі поняття

Державна влада →
→ — Що це? → — Де? → — Що робить? → — Для чого? → — Як?

Ознаки державної влади:
— має завжди політичний і публічний, офіційний характер;
— об'єднує населення в межах території держави, узгоджує інтереси різних соціальних груп і вирішує загальносуспільні справи;
— є суверенною (самостійною й незалежною як усередині держави, так і за її межами);
— здійснюється на постійній основі спеціально створеними органами;
— управляє суспільством за допомогою різних владних методів (заохочення, переконання й, зокрема, може застосовувати примус);
— її рішення знаходять відображення в законах чи інших правових актах, що є обов'язковими для виконання.

Сказано — зроблено! ***Практичне завдання***

Оцініть учнівську спробу пояснити поняття з використанням міжпредметних зв'язків. Складіть свій варіант пояснення.

Марічка пояснила однокласниці Наталі поняття державної влади, використавши знання з біології. Вона провела паралелі з будовою людського організму.

Центральні органи державної влади — це мозковий центр, який ухвалює ключові рішення, думає і керує. Всі міністерства, суди, правоохоронні органи, обласні та районні державні адміністрації, немов нервова система організму, передають «сигнали» (рішення, закони, вказівки) від мозку до всіх частин «тіла» держави. Фінансова система держави, як серце, є двигуном, який перекачує життєву силу (кошти) по всьому організму, збирає енергію (податки) і розподіляє її, щоб усі органи і тканини могли працювати. Органи місцевого самоврядування та їх виконавчі органи (кістково-м'язова система) «виконують рухи», тобто впроваджують рішення з центру, забезпечують порядок, розвивають інфраструктуру, надають послуги безпосередньо клітинам (громадянам у їхніх громадах). Роль імунної системи відіграють ті органи, які захищають від зовнішньої агресії та зсередини (від злочинності, корупції), забезпечуючи правопорядок і стабільність. Кожна людина або сім'я є клітинами організму, а місцеві громади — його тканинами. Для них працює організм, а їхня відповідальність і взаємодія забезпечують його розвиток.

4.2. Апарат держави. Органи державної влади

Систему всіх органів державної влади, що здійснюють функції і завдання держави, називають **апаратом держави.** Це сукупність усіх інституцій, які здійснюють державну владу. Він забезпечує виконання функцій держави, підтримання правопорядку, реалізацію державної політики та захист прав і свобод громадян.

Інші інституції, які не мають владних повноважень, але під керівництвом державних органів практично здійснюють функції держави в економічній, соціальній, культурній та інших сферах, є ***державними підприємствами*** (заводи, фабрики, виробничі об'єднання, хлібопекарні, м'ясокомбінати тощо, які створюють матеріальні цінності) і ***державними установами*** (школи, лікарні, музеї, театри тощо, для яких типовою є невиробнича діяльність у сфері охорони здоров'я, наукових досліджень, освіти, культури, освітньої діяльності).

Вони разом з апаратом держави (державними органами) утворюють **механізм держави.**

Поясни (поясніть) логічний ланцюжок у структурі поняття

Орган державної влади → → **що (хто)? —** людина або колектив людей
→ **який? —** наділений необхідними ресурсами
→ **для чого? —** для виконання функцій держави

Орган державної влади має можливість встановлювати обов'язкові до виконання правила поведінки як загального характеру (для всіх), так й індивідуальні (для конкретних осіб), і забезпечувати їх здійснення, зокрема, за допомогою примусу. Органи державної влади в Україні класифікують за різними ознаками, що дозволяє краще зрозуміти їх структуру, функції та місце в системі державного управління.

Класифікація органів державної влади за різними критеріями		
За принципом поділу влади (найголовніша класифікація)		
Законодавча влада. *Єдиний орган* — **Верховна Рада України**. Її основна функція — ухвалення законів.	***Виконавча влада.*** *Система органів.* **Кабінет Міністрів України** (як вищий орган виконавчої влади), **міністерства та інші центральні органи виконавчої влади** (державні служби, агентства, інспекції), а також **місцеві державні адміністрації**. Їх завдання — реалізація законів та управління державою.	***Судова влада.*** *Система судів загальної юрисдикції* (**Верховний Суд, вищі спеціалізовані суди, апеляційні та місцеві суди**). Основна функція — здійснення правосуддя, захист прав і свобод громадян.
За обсягом владних повноважень (територіальний критерій)		
Центральні (вищі) органи. Діють на всій території України *(наприклад, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Конституційний Суд України, Верховний Суд).*	**Місцеві органи.** Діють у межах адміністративно-територіальних одиниць *(наприклад, місцеві державні адміністрації, місцеві суди).*	
За широтою компетенції		
Органи загальної компетенції. Вирішують широкий спектр питань, що стосуються різних сфер суспільного життя *(наприклад, Кабінет Міністрів України).*	**Органи спеціальної компетенції.** Вирішують питання в певній, вузькоспеціалізованій галузі *(наприклад, Міністерство освіти і науки, Державна міграційна служба).*	
За порядком функціонування та ухвалення рішень		
Колегіальні органи. Рішення приймаються шляхом обговорення та голосування *(наприклад, Кабінет Міністрів України, Верховна Рада України).*	**Єдиновладні (одноособові) органи.** Рішення приймаються однією особою *(наприклад, Президент України, міністр, Генеральний прокурор, голова обласної державної адміністрації).*	
За характером діяльності (функціональний критерій)		
Правотворчі органи (Верховна Рада України). *Правозастосовні органи* (органи судової, виконавчої влади). *Правоохоронні органи* (Національна поліція, СБУ, прокуратура). *Контролюючі органи* (Рахункова палата, Уповноважений ВРУ з прав людини)		

Верховна Рада України

Верховна Рада України є **єдиним** у нашій державі **законодавчим органом державної влади.** Це означає, що лише Верховна Рада України (далі — ВРУ) може ухвалювати закони, здійснюючи це від імені народу України і за його дорученням. ВРУ є постійно діючим однопалатним колегіальним органом, що складається з 450 народних депутатів із терміном повноважень 5 років. Народним депутатом України може бути обрано громадянина України, який на день виборів досяг двадцяти одного року, має право голосу і проживає в Україні впродовж останніх п'яти років.

Сказано — зроблено! ***Практичне завдання***

Прочитайте додаткову інформацію. Дайте відповіді на запитання.

1. Скільки депутатів має бути обрано, щоб Верховна Рада України вважалася повноважною? 2. Як називають групи депутатів, які об'єднуються за політичними позиціями? 3. Який орган державної влади ухвалює закони в Україні? 4. Хто очолює роботу Верховної Ради України та веде її засідання? 5. Які документи регулюють порядок роботи Верховної Ради України?

Буквально, дослівно

Порядок роботи ВРУ встановлюється Конституцією України та Регламентом Верховної Ради України. Щоб парламент України міг вважатися повноважним, треба, щоб було обрано не менш як дві третини від його конституційного складу (від 450). ВРУ працює сесійно.

Додаткова інформація

За узгодженими політичними позиціями народні депутати об'єднуються у фракції. Обов'язковою вимогою для діяльності парламенту є формування коаліції депутатських фракцій, до складу якої повинно входити більшість народних депутатів від конституційного складу. Для здійснення законопроєктної роботи і попереднього розгляду питань із числа народних депутатів створюються комітети, а також спеціальні комісії і тимчасові слідчі комісії.

Верховна Рада України ухвалює закони, затверджує Державний бюджет України, визначає засади внутрішньої і зовнішньої політики, оголошує за поданням Президента України стан війни й укладення миру. ВРУ встановлює і змінює межі районів і міст, відносить населені пункти до категорії міст, здійснює найменування та перейменування населених пунктів і районів. Упродовж двох днів із моменту звернення Президента України ВРУ затверджує його укази про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні чи в окремих її місцевостях, про загальну або часткову мобілізацію, про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації. ВРУ призначає чергові та позачергові вибори до органів місцевого самоврядування, призначає вибори Президента України, усуває Президента з поста в порядку імпічменту (особливої процедури відставки), розглядає питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та приймає резолюцію недовіри Кабінету Міністрів України, а також здійснює кадрові призначення в межах повноважень, визначених ст. 85 Конституції України.

Організовує роботу ВРУ, веде її засідання, координує діяльність її органів Голова Верховної Ради України, якого обирають народні депутати України зі свого складу.

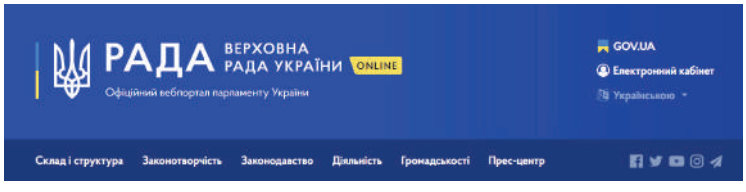

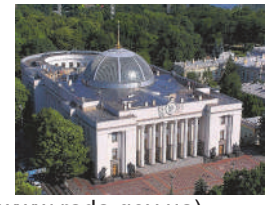

Офіційний портал (сайт) Верховної Ради України (https://www.rada.gov.ua)
Будівля Верховної Ради України, м. Київ, вул. Грушевського, 5

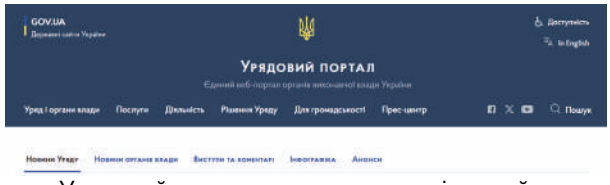

Урядовий портал — головна сторінка сайту Кабінету Міністрів України — єдиний веб-портал органів виконавчої влади України

Будівля Кабінету Міністрів України, м. Київ, вул. Грушевського,12/2

Центральні органи виконавчої влади

Діяльність центральних органів виконавчої влади регламентується Конституцією України, Законом України «Про Кабінет Міністрів України» (2014 р.), Законом України «Про центральні органи виконавчої влади» (2011 р.).

Сказано — зроблено! ***Практичне завдання***

Прочитайте додаткову інформацію. Дайте відповіді на запитання.

1. Який орган є вищим у системі органів виконавчої влади України? 2. Перед ким відповідальний Кабінет Міністрів України? 3. Хто входить до складу Кабінету Міністрів України? 4. Хто пропонує кандидатуру Прем'єр-міністра України Президенту? 5. Хто призначає Прем'єр-міністра України? 6. Які документи видає Кабінет Міністрів України? 7. Хто підписує акти Кабінету Міністрів України?

Буквально, дослівно ***Додаткова інформація***

Кабінет Міністрів України (Уряд України) є вищим органом у системі органів виконавчої влади. Уряд здійснює виконавчу владу безпосередньо та через міністерства, інші центральні органи виконавчої влади, Раду міністрів Автономної Республіки Крим та місцеві державні адміністрації, спрямовує, координує та контролює діяльність цих органів.

Кабінет Міністрів України (далі — КМУ) відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України в межах, передбачених Конституцією України.

До складу КМУ входять Прем'єр-міністр України, Перший віцепрем'єр-міністр, віцепрем'єр-міністри, міністри. Кандидатуру для призначення на посаду Прем'єр-міністра пропонує Президенту України коаліція парламентських фракцій або парламентська фракція, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу ВРУ. Призначається Прем'єр-міністр Верховною Радою України за поданням Президента України. Кандидатури міністра оборони України та міністра закордонних справ України призначає ВРУ за поданням Президента України, інших членів КМУ призначає Верховна Рада України за поданням Прем'єр-міністра України.

Максимальний термін повноважень КМУ відповідає терміну повноважень ВРУ, оскільки обрання нової ВРУ автоматично означає початок процедури формування нового КМУ.

Кожен міністр окремо може достроково заявити про свою відставку, але повністю КМУ може достроково припинити повноваження лише у двох випадках — якщо подає у відставку Прем'єр-міністр, у випадку смерті Прем'єр-міністра, або якщо ВРУ розглянула питання про відповідальність КМУ та ухвалила резолюцію недовіри КМУ більшістю від конституційного складу ВРУ.

Кабінет Міністрів України в межах своєї компетенції видає постанови і розпорядження, які є обов'язковими до виконання. Акти Кабінету Міністрів України підписує Прем'єр-міністр України.

Повноваження КМУ визначені у ст. 116 Конституції України. Серед них можна виокремити такі:

— забезпечення проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування;

— розробка і здійснення загальнодержавних програм економічного, науково-

технічного, соціального і культурного розвитку України;
— забезпечення рівних умов розвитку всіх форм власності; здійснення управління об'єктами державної власності відповідно до закону;
— розробка проєкту закону про Державний бюджет України і забезпечення виконання затвердженого ВРУ Державного бюджету України, подання ВРУ звіту про його виконання;
— забезпечення реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору;
— здійснення заходів щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю.

Місцеві органи виконавчої влади

Діяльність місцевих органів виконавчої влади регламентує Закон України «Про місцеві державні адміністрації» (1999 р.). Виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації, які є місцевими органами виконавчої влади і входять до системи органів виконавчої влади.

Місцева державна адміністрація в межах своїх повноважень здійснює виконавчу владу на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці, а також реалізує повноваження, делеговані їй відповідною радою. Особливості здійснення виконавчої влади в містах Києві та Севастополі визначаються окремими законами України.

Голів місцевих державних адміністрацій призначає Президент України лише за поданням КМУ, але на строк повноважень Президента. В разі обрання нового Президента України вони продовжують виконувати свої функції до призначення у встановленому законом порядку нових голів. Кандидатури на посади голів районних держадміністрацій подають у КМУ голови обласних держадміністрацій, а персональний склад районної та обласної держадміністрацій формують їх голови. Вони в межах своїх повноважень видають розпорядження, а керівники структурних підрозділів — накази. Розпорядження голів місцевих держадміністрацій, прийняті в межах їх компетенцій, є обов'язковими для виконання на відповідній території всіма органами, підприємствами, установами й організаціями, посадовими особами та громадянами.

Органи судової влади в Україні

Організацію судової влади та здійснення правосуддя в Україні визначає Закон України «Про судоустрій і статус суддів», ухвалений 2 червня 2016 р. Створення надзвичайних та особливих судів не допускається.

Систему судоустрою, відповідно до цього Закону, становлять:
1) *місцеві (окружні) суди* — загальні, господарські та адміністративні суди першої інстанції, які утворюються в одному або кількох районах чи районах у містах, або в місті, або в районі (районах) і місті (містах);
2) *апеляційні суди* — суди апеляційної інстанції, які утворюються в апеляційних округах, де можна оскаржити рішення місцевого суду;
3) *вищі спеціалізовані суди* — суди для розгляду окремих категорій справ;

4) *Верховний Суд* — найвищий судовий орган у системі судів загальної юрисдикції, у складі якого діють: Велика Палата Верховного Суду; Касаційний адміністративний суд; Касаційний господарський суд; Касаційний кримінальний суд; Касаційний цивільний суд.

Офіс Президента України, м. Київ, вул. Банкова, 11

Президент України

Президент України є главою держави і виступає від її імені. Він є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини та громадянина, а також гарантом реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору. Обирається громадянами України строком на 5 років, не більш ніж два строки поспіль і виконує свої повноваження до вступу на пост новообраного Президента України. За Конституцією України, посада Президента України, щоб підкреслити її особливу важливість у державі, називається «пост Президента України». Його повноваження можуть припинятися достроково в разі відставки, неспроможності виконання своїх повноважень за станом здоров'я, усунення з поста в порядку імпічменту, смерті. У разі дострокового припинення повноважень Президента України більшість його обов'язків на період до обрання і вступу на пост нового Президента України покладається на Голову ВРУ.

Кандидат у Президенти України має бути громадянином України, який досяг 35 років, має право голосу, проживає в Україні впродовж 10 останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою.

Президент України не може передавати свої повноваження іншим особам або органам. Укази і розпорядження, видані Президентом України, є обов'язковими до виконання на всій території України.

Президент України забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави; представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України; приймає рішення про визнання іноземних держав. А також призначає всеукраїнський референдум щодо змін Конституції України, проголошує всеукраїнський референдум за народною ініціативою, призначає позачергові вибори до ВРУ, припиняє повноваження ВРУ у випадках, передбачених Конституцією.

Президент України є Верховним Головнокомандувачем Збройних сил України; очолює Раду національної безпеки і оборони України; вносить до ВРУ подання про оголошення стану війни та в разі збройної агресії проти України приймає рішення про використання Збройних сил України, про загальну або часткову мобілізацію, про введення

воєнного чи надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях, а також оголошує окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації — з наступним затвердженням цих рішень ВРУ.

Буквально, дослівно ***Додаткова інформація***

До кадрових повноважень Президента України належать такі: вносити до ВРУ подання про призначення міністра оборони України, міністра закордонних справ України; призначати на посаду та звільняти з посади за згодою ВРУ Генерального прокурора; призначати на посади та звільняти з посад половину складу Ради Національного банку України та половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення; вносити до ВРУ подання про призначення на посаду та звільнення з посади Голови Служби безпеки України; призначати на посади та звільняти з посад вище командування Збройних сил України. Крім того, Президент України нагороджує державними нагородами, встановлює президентські відзнаки та нагороджує ними, ухвалює рішення про прийняття до громадянства України та припинення громадянства України, про надання притулку в Україні; здійснює помилування; підписує закони, ухвалені ВРУ; має право вето щодо ухвалених ВРУ законів (крім законів про внесення змін до Конституції України) з наступним поверненням їх на повторний розгляд.

4.3. Місцеве самоврядування

Місцеве самоврядування може забезпечувати ефективне регулювання й управління значною частиною публічних справ в інтересах місцевої громади та з урахуванням її потреб. Традиції місцевого самоврядування розвивалися впродовж віків, мали історичні та територіальні відмінності. Однак принципи і завдання місцевого самоврядування були спільними для багатьох країн. Це знайшло відображення в Європейській хартії місцевого самоврядування, прийнятій у м. Страсбург у жовтні 1985 року. Ця хартія набула чинності в Україні 1 січня 1998 року.

Місцеве самоврядування в Україні — це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади — жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста — самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України.

Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні», стаття 2, частина 1 (Редакція від 03.07.2025)

Основи діяльності місцевого самоврядування, закладені в Конституції України, було деталізовано в Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» (1997 р.), а згодом до нього вносили зміни з метою поглиблення децентралізації та посилення ролі органів місцевого самоврядування.

Первинним суб'єктом місцевого самоврядування є **територіальна громада** *(жителі села, селища, міста)*. Вона є основним носієм його функцій і повноважень. Територіальні громади здійснюють місцеве самоврядування як *безпосередньо* (наприклад, через громадські слухання, загальні збори громадян, публічні консультації тощо), так і *через утворені ними органи:* 1) представницькі виборні органи, такі як сільські, селищні, міські, районні, обласні ради, які приймають рішення від імені громади, 2) виконавчі органи й, зокрема, виконавчі комітети сільських, селищних, міських рад, сільські, селищні, міські голови, які забезпечують виконання рішень рад.

Із першооснов ***Екскурс у минуле***

Формування магістрату в XVI ст.

Самоврядування територіальної громади віддавна базувалося на звичаєвому праві та знаходило свій вияв на народних зборах — вічах, де обирали відповідальних за управління життям громади осіб. Із поширенням в українських землях магдебурзького права звичаєві норми скасовували, а місто, що отримувало право самоуправління, виводилося з-під юрисдикції місцевої адміністрації феодалів, воєвод, намісників і створювало власний орган самоврядування — магістрат. Першим з українських міст, яке отримало магдебурзьке право, було Сянок, якому самоврядування надав галицько-волинський князь Юрій II Болеслав, згодом, у 1356 р. його отримав Львів, у 1374 — Кам'янець, 1432 — Луцьк, наприкінці XV ст. — Київ, а в 1640 — Вінниця. Тоді магдебурзьке право надавалося Великим князем литовським чи польським королем.

Згідно з грамотою Сигізмунда II (1544 р.), у Києві до складу ради та лави обирали до шести осіб. Членів ради — радців — обирали жителі міста. Правом бути обраними користувалися мешканці міста — «добрі, розумні, осілі в місті, віком від 25 до 90 років, не дуже багаті і не дуже бідні, з доброю славою, законнонароджені, охороняючі справедливість та правду, такі, що не мають жадібності та злості, не лихварі, не двоєжонці тощо». Раду очолював бурмістр, його повноваження почергово (строком один квартал) виконували радці. Лава складалася з лавників, яких обирали довічно, вони складали присягу, а очолював колегію лавників війт.

Система управління містом, що мало магдебурзьке право	
МАГІСТРАТ	
РАДА	**ЛАВА**
Очолював **бурмістр.**	Очолював **війт.**
Здійснювала адміністративне управління і розглядала цивільні справи.	Суд у кримінальних справах («сісти на лаву підсудних»).
Бурмістра що два роки переобирали з числа радників.	Лавники і війт обиралися пожиттєво.

Органи місцевого самоврядування мають досить широкий спектр повноважень, що охоплюють практично всі сфери життєдіяльності громади. Так, вони затверджують місцеві бюджети, встановлюють місцеві податки і збори; управляють майном, що належить громаді (комунальним майном); затверджують і реалізують програми розвитку, надання комунальних послуг, освіти, охорони здоров'я, куль-

тури, спорту; забезпечують функціонування житлового фонду, водопостачання, водовідведення, благоустрою; вирішують питання щодо використання земель, природних ресурсів місцевого значення; беруть участь у забезпеченні громадського порядку, сприяють функціонуванню установ з надання безоплатної первинної правничої допомоги.

Територіальні громади сіл, селищ, міст можуть мати власну символіку (герб, прапор тощо), яка відображає їх історичні, культурні, соціально-економічні та інші місцеві особливості і традиції. З урахуванням пропозицій органів місцевого самоврядування сіл, селищ, міст районними чи обласними радами може бути затверджено символіку відповідно району, області. На будинках, де працюють ради та їх виконавчі комітети, піднімають Державний Прапор України.

Місцеве самоврядування в Україні є фундаментом демократичного розвитку держави, що дозволяє громадянам безпосередньо впливати на життя своїх населених пунктів, брати участь у вирішенні питань місцевого значення та підвищувати якість надання публічних послуг.

4.4. Способи формування органів державної влади і місцевого самоврядування

В Україні органи державної влади й органи місцевого самоврядування формуються кількома основними способами, що відображають принципи демократії, поділу влади та децентралізації. Ключові органи державної влади і місцевого самоврядування в Україні формуються переважно через вибори, що підкреслює їхню демократичну природу. Водночас значна частина апарату виконавчої та судової влади, а також допоміжних органів формується шляхом призначення, що забезпечує професіоналізм і ефективність управління.

<table>
<tr><th colspan="2">Способи формування органів державної влади</th></tr>
<tr><td>▪ Вибори (прямі всенародні) — основний спосіб формування ключових органів державної влади, який забезпечує легітимність влади через волевиявлення народу.</td><td>▪ Призначення.
Президент України призначає суддів на підставі та в межах подання Вищої ради правосуддя. Кандидати на посади суддів беруть участь у доборі на конкурсній основі, складають кваліфікаційні іспити, проходять спеціальну перевірку та зараховуються до резерву, після чого можуть брати участь у конкурсах на конкретні вакантні посади.</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Шляхом прямого таємного голосування на основі загального, рівного, прямого виборчого права обираються:
Президент України — глава держави;
народні депутати України — до Верховної Ради України (єдиного законодавчого органу).</td><td>Президент України та Верховна Рада України здійснюють кадрові призначення щодо частини органів виконавчої влади в порядку та в обсязі, визначеному Конституцією України.</td></tr>
<tr><td>Уряд призначає керівників центральних органів виконавчої влади, які не є міністерствами (наприклад, голови державних служб, агентств, інспекцій).</td></tr>
<tr><td>Призначення за результатами конкурсів. Для багатьох посад у системі державної служби, а також у деяких правоохоронних та антикорупційних органах застосовується конкурсний відбір, що має на меті забезпечити професіоналізм і прозорість.</td></tr>
</table>

Способи формування органів місцевого самоврядування
▪ **Вибори** *(прямі місцеві)* — єдиний конституційний спосіб формування органів місцевого самоврядування. Місцеві вибори проводяться на основі загального, рівного і прямого виборчого права.
Шляхом прямого таємного голосування обирають:
сільських, селищних, міських голів — керівників виконавчих органів відповідних рад, **депутатів місцевих рад** (сільських, селищних, міських, районних у містах, районних, обласних рад);
голів районних та обласних рад *обирають депутати відповідної ради* з числа обраних на прямих місцевих виборах депутатів відповідно районної та обласної ради.
▪ **Призначення.**
Виконавчі комітети сільських, селищних, міських рад формуються відповідними радами. Сільський, селищний, міський голова входить до складу виконавчого комітету за посадою і є його головою. Відділи, управління та інші структурні підрозділи місцевих рад і їх виконавчих органів формуються відповідними радами або їх виконавчими органами, часто за конкурсом.

Повторення — матір навчання!

Перевірте себе:

I. Як історичні традиції місцевого самоврядування, що розвивалися на теренах України, та досвід становлення суверенних державних інститутів відображаються у сучасній просторовій організації влади й функціонуванні місцевого самоврядування в Україні?

Запишіть нові терміни та поняття, про які дізналися на уроці, у так звану «лінію цінностей»: розташуйте її за вертикаллю, щоб угорі опинилися найважливіші поняття теми, а поступово вниз — похідні від них, їхні складники чи додаткові поняття.

II. Поясніть, чим державна влада відрізняється від інших видів соціальної влади, спираючись на ознаки, наведені в тексті. Перелічіть щонайменше три негативні наслідки для суспільства, які можуть виникнути за відсутності або кризи державної влади. Хто обирає народних депутатів України? Який термін їх повноважень? Яка основна функція Верховної Ради України? Перед ким Кабінет Міністрів України є відповідальним, підконтрольним і підзвітним? Хто підписує акти Кабінету Міністрів України? Яким вимогам має відповідати громадянин України, щоб бути кандидатом у Президенти України? Хто є первинним суб'єктом місцевого самоврядування в Україні? Назвіть сфери життєдіяльності громади, в яких органи місцевого самоврядування мають повноваження.

III. Чи можуть суперечності між способами формування органів державної влади (наприклад, між демократичною легітимністю виборів і професійною кваліфікацією призначень) створювати виклики для стабільності та функціонування державної влади? Обґрунтуйте свої міркування та запропонуйте, як їх можна вирішити.

Сумлінно!

Завдання для домашньої роботи:

Створіть власну аналогію (наприклад, з функціонуванням музичного оркестру, великої спортивної команди чи складного механізму тощо) для пояснення принципу поділу державної влади на законодавчу, виконавчу та судову гілки.

Обґрунтуйте свій вибір, пояснивши, як елементи вашої аналогії відповідають кожній гілці влади та їхній взаємодії. Оформте роботу графічно або текстово.

§ 5. ПРАВОВІДНОСИНИ І ЮРИДИЧНІ ФАКТИ. ПРОТИПРАВНІ ДІЯННЯ

Згадайте... — *у яких відносинах ви перебуваєте в школі, на тренуванні, в сім'ї. Чому виникли ці правовідносини?*
— *які слова ви використовуєте, щоб позначити себе як учасника / учасницю цих правовідносин.*

Як ви розумієте... — *значення слів «об'єкт» і «суб'єкт»?*

Чи знаєте ви, що... — *народження людини, смерть, шлюб, землетрус — юридичні факти?*
— *відсутність дії теж може вважатися правопорушенням?*

Із факту народжується право.
Юридичний афоризм

5.1. Правовідносини

Між людьми, коли вони живуть і взаємодіють у суспільстві, формуються певні взаємозв'язки та відносини, які регулюються різними соціальними нормами. Проте найефективнішим регулятором відносин у людському суспільстві є право. Ті відносини, що врегульовані правовими нормами, і називають правовідносинами.

Поясни (поясніть) логічний ланцюжок у структурі поняття

Правовідносини → → **що?** — суспільні відносини
→ **які?** — врегульовані правовими нормами
— забезпечуються державою
— виражені у взаємних правах та обов'язках суб'єктів права

Правові відносини характеризуються суворою визначеністю взаємної поведінки їх учасників. Спочатку виникають відносини між окремими суб'єктами, а потім держава їх регламентує, врегульовує, визначаючи типову модель таких відносин у нормативно-правовому акті чи іншому джерелі; або держава спершу ухвалює закон чи інший акт, на підставі якого пізніше формуються правовідносини. Тобто, поки немає правової норми, яка б регулювала певні відносини, це не правовідносини, а просто взаємини.

Правовідносини поділяють на ***види*** за різними критеріями:

1) за галузевою ознакою: конституційні, цивільні, трудові, сімейні, фінансові, адміністративні тощо;

2) залежно від розподілу обов'язків і прав між сторонами: односторонні (у яких одна сторона має право, а інша — обов'язок), двосторонні (сторони мають взаємні права та обов'язки);
3) за кількісним складом суб'єктів: прості (лише між двома суб'єктами), складні (між трьома і більше суб'єктами);
4) за функціональним призначенням: регулятивні, охоронні;
5) за характером поведінки суб'єкта: активні (сторона має вчинити дії), пасивні (сторона має утриматися від учинення певних дій);
6) за строком дії: короткотривалі (купівля–продаж, проїзд у громадському транспорті) та довготривалі (перебування у шлюбі, членство у громадському об'єднанні).

Сказано — зроблено! ***Практичне завдання***

Розгляньте ілюстрацію.
Виконайте завдання і дайте відповіді на запитання.

1. Визначте, які види правовідносин символічно зображено на ній.
2. Які ще види правовідносин ви можете назвати?
3. Наведіть приклади відносин, які не регулюються нормами права.
4. За яких умов окремі відносини із правої «хмаринки» можуть стати правовідносинами?

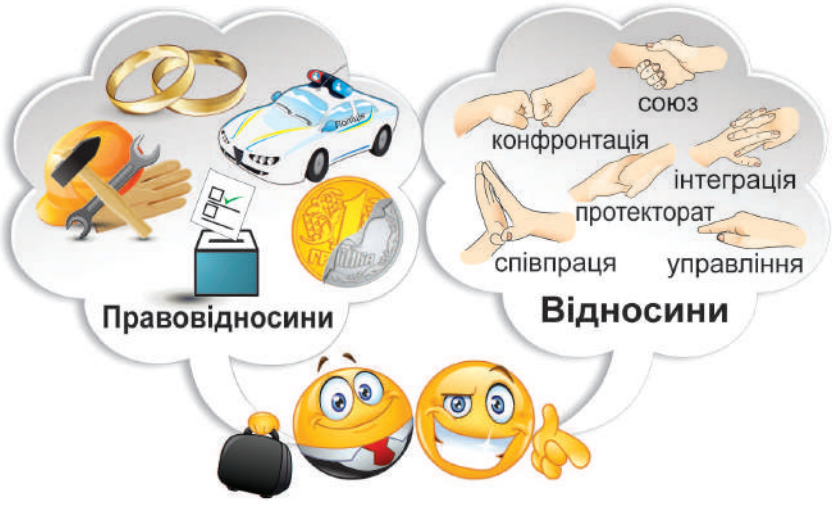

Зверніть увагу!

Правовідносини — це суспільні відносини, врегульовані нормами права.
Правовідносини виникають між двома і більше суб'єктами, зазвичай з їх волі, тоді між ними утворюється правовий зв'язок, який проявляється у формі взаємних прав та обов'язків. Такі відносини право регулює, а держава — охороняє.

5.2. Суб'єкти і об'єкти правовідносин. Зміст правовідносин

Структура правовідносин (тобто те, з чого складаються правовідносини) включає такі елементи: *суб'єкти, об'єкти, зміст правовідносин.*

1. Суб'єкти правовідносин — це їх учасники, носії суб'єктивних прав і юридичних обов'язків. Ними можуть бути:

фізичні особи — громадяни держави, іноземці (громадяни інших держав), біпатриди (громадяни двох держав), апатриди (особи без громадянства);

юридичні особи — комерційні об'єднання (господарські товариства, банки, кредитні спілки тощо) та некомерційні об'єднання (громадські організації, політичні партії, органи державної влади);

соціальні спільноти — об'єднання фізичних осіб (народ, національні меншини, територіальні спільноти, трудові колективи), які не мають статусу юридичної особи.

Склад правовідносин (структура)		
1. Учасник правовідносин *Фізична особа Юридична особа Соціальна спільнота*	***3. Зміст правовідносин*** *Що можуть учасники Що повинні робити учасники Що роблять учасники*	***1. Учасник правовідносин*** *Фізична особа Юридична особа Соціальна спільнота*
***2. Об'єкт правовідносин** — те, що стає метою і причиною правовідносин: матеріальні або нематеріальні блага, а також дії суб'єктів чи результати їх діяльності*		

2. Об'єкти правовідносин — це те, з приводу чого склалися правовідносини, зокрема: матеріальні або нематеріальні блага, а також дії суб'єктів чи результати їх діяльності (річ, ділова репутація, безпека, здоров'я тощо). На врегулювання чи охорону цих благ спрямовані взаємні суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

3. Зміст правовідносин — це права й обов'язки суб'єктів правовідносин. Зміст може бути юридичним (де-юре) і фактичним (де-факто).

Юридичний зміст — це суб'єктивні права та обов'язки учасників правовідносин, які закріплені в законодавстві, тобто можливість певних дій уповноважених суб'єктів і необхідність відповідних дій зобов'язаних суб'єктів.

Фактичний зміст — це сама поведінка суб'єктів, їх діяльність, у якій реалізуються суб'єктивні права й обов'язки сторін.

Сказано — зроблено! ***Практичне завдання***

Розгляньте схему «Склад правовідносин». Виконайте завдання.

Склад правовідносин:

1. Поміркуйте, чи логічно в цій схемі розташовані стрілки, що позначають наявність у кожного суб'єкта і прав, і обов'язків у конкретних правовідносинах.

2. Визначте, хто є суб'єктами, що є об'єктом і в чому полягає зміст правовідносин у такій ситуації:

Громадянин Сивенький уклав угоду з головою правління садівничого товариства «Сокіл» громадянкою Лісовою про те, що Сивенький упродовж двох днів скосить усю траву на узбіччях доріг у межах садівничого товариства. За це він має отримати 900 гривень.

Суб'єктивне право — це міра ***можливої*** поведінки учасника правовідносин, передбачена юридичною нормою.		
право-можність на власні дії	правоможність на чужі дії (право вимагати виконання зобов'язань)	правоможність на можливість приведення в дію примусу державного апарату проти особи, яка не виконала своїх зобов'язань
Суб'єктивний обов'язок — це міра ***необхідної*** поведінки учасника правовідносин, передбачена юридичною нормою.		
активний обов'язок (вчинити якусь дію)	*пасивний обов'язок* (утриматися від учинення якоїсь дії)	

Правоможність — захищена законом можливість громадян чи юридичних осіб діяти певним чином (а також вимагати від іншої особи вчинити ті чи ті дії або утриматися від них) під час здійснення належних їм прав, зокрема користуватися матеріальними і духовними благами. Це — право на «власні», юридично значущі дії. Якщо зобов'язана особа не виконує своїх обов'язків добровільно, правоможна особа для здійснення своїх прав може скористатися примусовою силою держави.

5.3. Юридичні факти

Виникають правовідносини за наявності двох умов:

1) наявності правової норми, що регулювала б цей вид відносин;

2) наявності обставини, що встановлює, змінює чи припиняє правові відносини, — юридичного факту.

Поясни (поясніть) логічний ланцюжок у структурі поняття

Юридичні факти →
→ **що? —** конкретні життєві обставини
→ **які? —** передбачені правовими нормами
→ **для чого? —** з їх настанням виникають, змінюються і припиняються правовідносини

За вольовою ознакою юридичні факти поділяють на події та дії.

Подія — обставина (ситуація, явище), що виникає і відбувається незалежно від волі суб'єктів правовідносин (стихійне лихо, закінчення строків, природна смерть тощо) і зумовлює настання юридичних наслідків — виникнення, зміну і припинення правовідносин.

Дія — це активна поведінка суб'єкта з його волі, що зумовлює настання юридичних наслідків — виникнення, зміну і припинення правовідносин. Своєю чергою, дії бувають ***правомірні*** (*юридичні акти*, наприклад укладення договору, заява про прийняття на роботу, а також *юридичні вчинки*, наприклад народження дитини, знайдення скарбу тощо) та ***неправомірні*** (*правопорушення*).

Бездіяльність — стан абсолютної пасивності, відсутність дії. Вона теж може зумовити певні правовідносини (наприклад, невиконання обов'язку, ненадання лікарем медичної допомоги хворому).

До юридичних фактів ще належать **стани**, за наявності яких можуть виникати певні правові відносини, певні юридичні наслідки. Станом юридичного характеру можуть бути сп'яніння, вагітність, громадянство тощо.

Сказано — зроблено! ***Практичне завдання***

Доведіть, що наведений приклад є ілюстрацією правовідносин, назвіть підстави їх виникнення та вид правовідносин, визначте елементи структури цих правовідносин.

Пасажирка швидкого потяга Київ – Харків Ольга Іванівна в один із понеділків січня не встигла прибути вчасно на ділову зустріч, що мала відбутися в харківському бізнес-центрі, оскільки потяг раптово зупинився на півдорозі через технічну неспроможність обладнання працювати в умовах дуже низьких температур. До того ж зупинка сталася в місцевості, де не було мобільного покриття.

5.4. Правопорушення та його ознаки. Склад правопорушення

Правовідносини, які виникають з правомірних дій особи, називають правомірними. **Правомірною** називають і загалом таку поведінку особи, яка не суперечить юридичним нормам або основним принципам права певної держави. Здійснюючи свій вибір між різними варіантами вчинків, суб'єкт вступає в сферу дії права. Правомірний варіант поведінки всіляко заохочується і стимулюється з боку держави. Однак інколи люди чинять усупереч приписам правових норм, порушують правила, закріплені в законодавстві, не виконують обов'язків. Тоді ці діяння охоплюються поняттям **правопорушення**.

Поясни (поясніть) логічний ланцюжок у структурі поняття

Правопорушення → → **що?** — діяння (дія або бездіяльність) суб'єкта
→ **яке?** — протиправне (суперечить закону)
— винне (умисне або необережне)
— суспільно небезпечне або шкідливе
(загрожує охоронюваним цінностям або завдає збитків, шкоди)

Щоб визнати ту чи ту поведінку правопорушенням, необхідно встановити, чи має вона його ознаки. **Ознаками правопорушення** є:

1. ***Протиправність***, тобто діяння безпосередньо порушує норму права. Діяння, не врегульовані законодавством, не вважають правопорушеннями — це відповідає принципу правової держави: «дозволено все, що прямо не заборонено законодавством».
2. ***Суспільна небезпека або шкідливість*** — спричинення негативних наслідків чи загроза спричинення таких наслідків (шкода може бути моральною, матеріальною чи фізичною).
3. ***Караність*** — визначена законодавством можливість притягнення особи до юридичної відповідальності.
4. Правопорушення завжди проявляється в поведінці особи — ***дії*** (певній активній поведінці, вчинку) ***чи бездіяльності*** (нездійсненні тієї поведінки, до якої закон нас зобов'язує). Думки, переконання, бажання, настрої, світогляд, соціальні або особисті властивості не регламентовані, не є правопорушеннями і не можуть бути підставами для юридичної відповідальності.
5. Правопорушення вчиняється за наявності ***вини*** правопорушника, тобто умисного чи необережного ставлення особи до вчиненого діяння і його наслідків. Про винність говорять тоді, коли особа повинна була обрати варіант поведінки, але вчинила всупереч праву.
6. Правопорушення — це діяння ***деліктоздатної особи***, тобто здатної нести юридичну відповідальність (для цього потрібно, щоб суб'єкт

правопорушення досягнув певного віку, визначеного законом, розумів свої дії та міг ними керувати).

7. ***Причинний зв'язок*** між діянням і спричиненням шкідливих наслідків.

Правопорушення — це суспільно небезпечне, протиправне, винне, каране діяння деліктоздатного суб'єкта, за яке закон передбачає юридичну відповідальність.

Залежно від ступеня суспільної небезпеки (тобто серйозності та шкідливості негативних наслідків) розрізняють кримінальні правопорушення і проступки (адміністративні, цивільні, дисциплінарні). Кримінальні правопорушення поділяють на **злочини** і **кримінальні проступки. Злочин** — найбільш соціально небезпечний вид правопорушень. **Кримінальний проступок** — теж протиправне винне діяння, яке має зовнішню схожість зі злочином, але менший ступінь суспільної небезпеки, тому і покарання, передбачене за його вчинення, не пов'язане з позбавленням волі.

Для прикладу, порівняйте рівень шкідливості та небезпечності: **злочини:** убивство, державна зрада, зґвалтування, катування, викрадення людини; **кримінальні проступки:** умисне легке тілесне ушкодження, заволодіння чужим майном шляхом обману чи зловживання довірою (шахрайство), ухилення від сплати аліментів, погроза знищення майна, групове порушення громадського порядку, підроблення документів; **проступки:** проїзд без квитка у громадському транспорті, дрібне хуліганство (нецензурна лайка в громадських місцях та інші подібні дії, що порушують громадський порядок і спокій), булінг, порушення вимог пожежної безпеки в лісах, куріння тютюнових виробів у заборонених місцях, торгівля з рук у невстановлених місцях, вияв неповаги до суду, зумисне зіпсуття паспорта чи втрата його з необережності, поява на роботі в нетверезому стані тощо.

Не є правопорушеннями діяння, хоча зовні й схожі з правопорушеннями, але які не є такими, зважаючи на свою суспільну небезпечність. До таких діянь чинне законодавство відносить, наприклад, необхідну оборону, крайню необхідність, професійний ризик та інші.

Будь-яке правопорушення має свою структуру, яку називають **складом правопорушення**. До складу правопорушення, який обов'язково закріплений у чинному законодавстві, на відміну від складу правовідносин, входять чотири елементи: об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона правопорушення. Якщо бракує хоча б одного елемента правопорушення, то притягнути особу до відповідальності неможливо.

Склад правопорушення	
Об'єкт правопорушення	Соціальні цінності чи конкретні блага, на пошкодження, позбавлення чи знищення яких спрямоване діяння. Це може бути: життя, здоров'я людини, державна безпека, право власності та інші права, порядок управління, гідність особи тощо
Об'єктивна сторона	Охоплює інформацію про саме протиправне **діяння** (як його було вчинено), його шкідливий або небезпечний **результат,** а також **причинний зв'язок** між протиправним діянням і шкідливими чи соціально небезпечними **наслідками** (доведення, що саме це діяння спричинило ці наслідки). До об'єктивної сторони належать також **час, обставини, місце** здійснення діяння
Суб'єктивна сторона	Виражається в психічному ставленні особи до скоєного, куди входять **вина** (умисел чи необережність), **мотив** (усвідомлена спонука особи, яка викликала в неї намір вчинити злочин), **мета** правопорушення (бажання особи, яка вчиняє суспільно небезпечне діяння, досягти певних шкідливих наслідків)
Суб'єкт правопорушення	Повністю **деліктоздатна осудна фізична особа**. ***Деліктоздатність*** тісно пов'язана з віком особи. Так, кримінальна відповідальність настає, за загальним правилом, із 16 років, а за особливо тяжкі злочини — із 14 років, за адміністративні правопорушення — із 16 років, за дисциплінарні — із 16 років (або раніше, якщо особа працює). ***Осудність*** особи — здатність особи розуміти суспільне значення своїх дій, передбачати їх наслідки та керувати ними. Неосудна особа не може розуміти значення своїх дій чи керувати ними через тимчасовий розлад душевної діяльності, хронічну хворобу, слабоумство чи інший хворобливий стан. До неосудної особи можуть за рішенням суду застосовувати примусові заходи медичного характеру. Суб'єктом правопорушення, відповідно до чинного законодавства, може бути і **юридична особа.**

Сказано — зроблено! ***Практичне завдання***

Оцініть ступінь суспільної небезпеки (шкідливості) діяння, визначте вид правопорушення (кримінальне правопорушення чи адміністративний проступок).

1. Шпигунство. 2. Полювання (без належного на те дозволу) в заборонених місцях. 3. Погроза вбивством, якщо були реальні підстави побоюватися здійснення цієї погрози. 4. Перебування працівника не на своєму робочому місці, а в приміщенні іншого цеху, відділу без поважної причини. 5. Неповернення кредиту. 6. Порушення суддею норм професійної етики. 7. Керування транспортним засобом, що не пройшов своєчасно обов'язковий технічний контроль. 8. Терористичний акт. 9. Контрабанда (переміщення через митний кордон України поза митним контролем або з приховуванням від митного контролю культурних цінностей, отруйних, сильнодійних, вибухових речовин, радіоактивних матеріалів, зброї та боєприпасів тощо). 10. Порушення вимог пожежної безпеки. 11. Порушення вимог пожежної безпеки, яке призвело до знищення майна та заподіяння шкоди здоров'ю людей.

Сказано — зроблено! ***Практичне завдання***

Розгляньте схему «Склад правопорушення». Виконайте завдання в парах або групах.

1. Поміркуйте, який логічний зв'язок між елементами складу правопорушення відображений у напрямку стрілок.
2. Чому, на вашу думку, за відсутності хоча б одного з елементів складу правопорушення діяння не буде вважатися правопорушенням?

Склад правопорушення:

Схема для визначення протиправності діяння

Діяння (дія, бездіяльність) ↓ ↓		
Має всі ознаки правопорушення? ↓		Нема всіх ознак правопорушення? ↓
Може вважатися правопорушенням? ↓ ↓		**Не є правопорушенням** ↓
Наявні всі елементи складу правопорушення? ↓	Відсутній хоча б один елемент складу правопорушення? ↓	Юридична відповідальність **не настає**
Настає юридична відповідальність	Юридична відповідальність **не настає**	

Сказано — зроблено! ***Практичне завдання***

Прочитайте. Визначте, використовуючи запропоновану схему, чи є ці діяння правопорушеннями.

1. Особа, яку обвинувачують у вчиненні злочину, відмовляється давати показання і вимагає зустрічі з адвокатом. 2. Жінка, яка досягла шлюбного віку, не погоджується на пропозицію вийти заміж і вирішує й надалі ігнорувати подібні пропозиції (Україна, наш час). 3. Підприємець зливає каналізаційні та промислові стоки в річку. 4. Чоловік збиває бурульки за допомогою пневматичної гвинтівки. 5. Студентка копіює фотознімок краєвиду зі сторінки своєї подруги в соцмережі, додає до нього своє зображення і викладає на своїй сторінці в інтернет-спільноті.

Повторення — матір навчання! ***Перевірте себе:***

I. Коли (за яких обставин) виникають, змінюються, припиняються правовідносини? Як називають ці обставини?

II. Хто може бути учасником правовідносин? Які елементи включає склад правовідносин? Поясніть, використовуючи конкретні приклади, чому відсутність хоча б одного елемента в кожному з елементів структури правовідносин унеможливлює визнання ситуації правовідносинами. Поясніть значення поняття «склад правовідносин». Наведіть кілька прикладів правовідносин, які вам відомі з життя. До якого виду вони належать? Які юридичні факти стали основою для них і що було об'єктом у цих правовідносинах?

Оберіть одне з кримінальних правопорушень (наприклад, мародерство, державна зрада, зґвалтування, шахрайство, підроблення документів) або адміністративних проступків (наприклад, дрібне хуліганство, куріння в заборонених місцях). Наведіть конкретний уявний приклад ситуації, в якій вчиняється обране вами правопорушення. Доведіть, що це діяння є правопорушенням, перерахувавши та пояснивши його ознаки. Детально розберіть склад правопорушення у вашому прикладі, визначивши: об'єкт правопорушення, об'єктивну сторону (діяння, наслідки, причинний зв'язок, час/місце/обставини), суб'єкт правопорушення, суб'єктивну сторону (вина, мотив, мета — якщо це можна припустити).

III. Як принцип правової держави «дозволено все, що прямо не заборонено законодавством» пов'язаний із фундаментальною демократичною цінністю свободи особистості і водночас як він сприяє забезпеченню передбачуваності та стабільності правопорядку в суспільстві? Наведіть конкретні приклади з тексту або власні, які демонструють роль держави у виникненні, зміні, припиненні та охороні правовідносин.

Сумлінно! ***Завдання для домашньої роботи:***

Оберіть будь-яку повсякденну ситуацію (наприклад, купівля товару в магазині, поїздка в громадському транспорті, отримання посилки на пошті, запис до лікаря або реєстрація на курс навчання).

Визначте, які правовідносини виникають у цій ситуації. Визначте суб'єктів цих правовідносин, об'єкт і зміст (юридичний та фактичний). За яким критерієм класифікації (за галузевою ознакою, за строком дії тощо) ви б віднесли ці правовідносини? Обґрунтуйте свою відповідь. Чи є в цій ситуації юридичні факти, які зумовлюють виникнення, зміну або припинення правовідносин? Якщо так, наведіть приклади та визначте вид (подія, дія, стан).

§ 6. ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПРОТИПРАВНІ ДІЯННЯ

Згадайте… *— як у середньовіччі визначали, винна особа чи не винна у скоєнні злочину;*
— що таке правопорушення і які ознаки воно має.

Як ви розумієте… *— значення слів «вина», «звинувачення», «відповідальність», «підстава відповідальності», «суспільна небезпека»?*

Чи знаєте ви, що… *— поняття «притягнення до юридичної відповідальності» і «настання юридичної відповідальності» не тотожні?*
— інститут необхідної оборони — один із найдавніших, він закріплювався у законодавстві на всіх етапах його розвитку? Про нього йдеться в договорах Олега й Ігоря з греками (911, 945 рр.), у «Руській правді» та майже в усіх пізніших законодавчих актах.

Відповідальність — це те, що робить людину людиною.
Антуан де Сент-Екзюпері, французький письменник, автор твору «Маленький принц»

6.1. Юридична відповідальність та її види

Кожен із нас щодня ухвалює безліч рішень: що одягнути, що з'їсти, як провести час. Але деякі наші рішення та вчинки мають значення не лише для нас самих, а й для інших людей, громади чи навіть суспільства загалом.

Подумайте: чи ви прибираєте за собою сміття після пікніка? Чи дотримуєтесь обіцяного? Чи допомагаєте тим, хто просить про допомогу? Усі ці дії, навіть найменші, є проявами відповідальності.

Соціальна відповідальність — *це усвідомлення та готовність людини брати на себе відповідальність за наслідки своїх дій (або бездіяльності) для суспільства, природи і майбутніх поколінь*. Це не просто виконання встановлених правил, а глибинне розуміння того, що ми є частиною чогось більшого і наші вчинки впливають на спільне благо. Отже, соціальна відповідальність — це наш моральний компас, який підказує, як бути добропорядним громадянином. А юридична відповідальність гарантує дотримання правових норм на державному рівні.

Юридична відповідальність настає як реакція держави на шкоду, яку спричинив правопорушник суспільству чи окремій особі. Жодне правопорушення не повинно залишитися непоміченим державою, а застосування заходів відповідальності за скоєне правопорушення має бути швидким й оперативним, інакше воно губить свою актуальність

та може перестати відповідати як самому правопорушенню, так і тим соціальним умовам, у яких воно було скоєно.

Отже, за вчинення правопорушення до деліктоздатної особи (суб'єкта) держава може застосувати передбачені законодавством заходи впливу. У цьому полягає суть юридичної відповідальності, під якою розуміють ті наслідки, що настають для особи через те, що вона вчинила правопорушення.

Поясни (поясніть) логічний ланцюжок у структурі поняття

Юридична відповідальність → **→ що? —** обов'язок правопорушника зазнати примусового позбавлення його певних соціальних благ чи цінностей
→ за що? — за вчинення правопорушення
→ як? — на підставі закону

По суті, юридична відповідальність пов'язана з виникненням для порушника юридичного обов'язку, якого не існувало до вчинення ним правопорушення. Юридична відповідальність характеризується певними ознаками.

Ознаки юридичної відповідальності
а) виникає тільки за наявності *факту правопорушення*;
б) основною підставою юридичної відповідальності є *склад правопорушення*;
в) передбачає примусове *позбавлення* правопорушника певних соціальних *благ*;
г) притягнення до юридичної відповідальності здійснюють спеціально уповноважені на це особи відповідно до процесуальних норм;
ґ) це один із видів державного примусу у формах каральних і правовідновлювальних заходів;
д) суворо регламентована в нормах права.

Позбавлення правопорушника певних благ є об'єктивною ознакою відповідальності. Особливість позбавлень (а отже, і відповідальності) полягає в тому, що вони настають як негативні, несприятливі наслідки за вчинене правопорушення. Особа не підлягала б цим позбавленням, якби поводилася правомірно.

Позбавлення для правопорушника можуть бути:

— *особистого характеру* (наприклад, позбавлення волі, громадські роботи — за скоєння злочину; обов'язок правопорушника публічно вибачитися за розповсюдження ганебних чи неправдивих відомостей про іншу особу — за вчинення цивільного проступку; догана — за дисциплінарний проступок; попередження, позбавлення спеціального права — за адміністративний);

— *майнового характеру* (конфіскація, штраф, виправні роботи — в адміністративному і кримінальному праві; стягнення неустойки, пені — в цивільному праві; матеріальна відповідальність — у трудовому праві та інше).

Для притягнення винної особи до юридичної відповідальності необхідна наявність певних підстав.

Підставою юридичної відповідальності є факт вчинення особою правопорушення. Діяння визнається правопорушенням за таких обставин: нормативно-правові акти передбачають таке правопорушення; у діях особи наявний склад правопорушення (якщо відсутній хоча б один елемент складу правопорушення, юридична відповідальність не настає, виключається); суб'єкт правопорушення є деліктоздатним (дієздатним, осудним та досяг певного віку).

Усе, що скоєно за відсутності в особи вибору, тобто за відсутності її волі, чи у випадках, коли суб'єкт не передбачав, не міг і не повинен був передбачати результати своїх учинків, не бажав їх настання чи не міг керувати своїми діями, підставою для юридичної відповідальності бути не може.

Буквально, дослівно ***Додаткова інформація***

Існує таке поняття, як презумпція невинуватості. Особа, яку притягують до відповідальності за скоєння злочину, вважається невинуватою, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Вперше презумпція невинуватості проголошена у французькій Декларації прав людини і громадянина (1789), знайшла подальше закріплення в Загальній декларації прав людини (ст. 11), закріплена також у Конституції України (ч. 1 ст. 62), у Кримінальному кодексі України (ч. 2 ст. 2), Кримінальному процесуальному кодексі України (ст. 17). Зверніть увагу на той факт, що існує і протилежне поняття — презумпція винуватості, яка діє в цивільному судовому процесі. Відповідач (особа, яку притягують до цивільно-правової відповідальності) вважається винуватим і зобов'язаний доводити, що шкода заподіяна не з його вини, інакше буде змушений її відшкодовувати чи нести іншу цивільно-правову відповідальність.

Розрізняють кілька видів юридичної відповідальності. Наприклад, залежно від того, який вид правопорушення вчинено (кримінальне правопорушення чи проступок), яка галузь права регулює відповідні правовідносини, визначають: цивільну, дисциплінарну, матеріальну, адміністративну, кримінальну відповідальність тощо.

Юридична відповідальність: види, суть, мета

Вид відповідальності	Зміст відповідальності	Мета відповідальності
Цивільна відповідальність	Настає, якщо особа не виконала або неналежно виконала зобов'язання, яке добровільно взяла на себе відповідно до договору, або якщо особа заподіяла шкоду, порушивши майнові чи особисті	Поновлення втрачених або порушених прав, відшкодування завданих збитків

	немайнові права фізичних чи юридичних осіб. Результатом її настання буде відшкодування збитків у формах, передбачених нормами цивільного права, наприклад: оплата неустойки (штрафу, пені) або повне відшкодування майнової та / або моральної шкоди	
Дисциплінарна відповідальність	Настає за порушення дисципліни (трудової, військової і т. д.) і полягає в застосуванні до особи, яка вчинила дисциплінарний проступок, дисциплінарного стягнення, наприклад зауваження, догани, звільнення, пониження в посаді тощо	Забезпечення дисципліни (покарання порушника, його виховання, попередження вчинення нових порушень як винною особою, так і її колегами)
Матеріальна відповідальність	Обов'язок повністю або частково відшкодувати матеріальні збитки: а) заподіяні працівником із його вини роботодавцеві; б) роботодавцем, якщо збитки заподіяні працівникові каліцтвом або іншим пошкодженням здоров'я, пов'язаним із виконанням ним трудових обов'язків, що сталося з вини підприємства	Відшкодування завданих збитків
Адміністративна відповідальність	Настає за скоєний адміністративний проступок, передбачений Кодексом про адміністративні правопорушення, і має наслідком застосування до правопорушника адміністративного стягнення, зокрема попередження, штрафу, виправних або громадських робіт, адміністративного арешту до 15 діб або ін.	Виховання поваги до правил співжиття, запобігання вчиненню нових правопорушень
Кримінальна відповідальність	Правовий наслідок скоєння злочину чи кримінального проступку, передбаченого Кримінальним кодексом України, що полягає в застосуванні до винної особи найсуворішого заходу державного впливу — кримінального покарання, наприклад арешту, обмеження волі, позбавлення волі на певний строк, довічного позбавлення волі та ін.	Покарання правопорушника, його виправлення і перевиховання; попередження здійснення нових правопорушень з боку засудженого та з боку інших осіб. Додатково метою може бути тимчасова ізоляція правопорушника, позбавлення його можливості вчиняти нові правопорушення

Буквально, дослівно ***Додаткова інформація***

Одним із найдавніших і найжорстокіших видів покарання є **смертна кара**, що виникла в ході реалізації принципу таліону — вбивство людиною іншої людини каралося смертю вбивці. Крім того, важливу роль зіграв і принцип кровної помсти, що діяв у багатьох соціумах.

Майже всі суспільства на певній стадії свого розвитку застосовували смертну кару щодо злочинців. «Руська правда», як і «варварські правди», не передбачала смертної кари. У сучасних демократичних державах смертну кару скасовано, зокрема і в Україні. Смертна кара вважається недопустимою на території країн Ради Європи. В деяких країнах смертну кару було скасовано на практиці, але законодавчо вона все ще залишається вищою мірою покарання (Китай, деякі штати в США тощо).

6.2. Юридична відповідальність від звичаєвого до сучасного права (оглядово)

Буквально, дослівно ***Додаткова інформація***

На ранніх етапах розвитку суспільства юридичної відповідальності як такої не було в сучасному розумінні. Існували звичаї, традиції, табу, порушення яких призводило до кровної помсти, вигнання з громади.

Поступово замість кровної помсти з'являється можливість відшкодування шкоди грошима або майном. Спробою регламентації була ідея еквівалентної відплати, що обмежувала надмірну помсту, так званий принцип таліону (око за око, зуб за зуб). Відповідальність лежала на громаді, родині або регулювалася внутрішніми домовленостями.

Із появою перших держав звичаєве право починає кодифікуватися. З'являються перші писані закони (наприклад, Кодекс Хаммурапі), які чітко фіксують перелік правопорушень і відповідних покарань. Держава бере на себе функцію покарання. Вона створює органи, що розслідують злочини та застосовують санкції. Відбувається розмежування правопорушень на публічні (злочини), які каралися державою, і приватні (делікти), які регулювалися між особами і передбачали відшкодування шкоди. Покарання часто були вкрай жорстокими, включаючи каліцтва, смертну кару, рабство. Метою було залякування й утримання від порушень.

У середньовіччі існували різні правові системи для різних станів (феодальне, церковне, міське право). Збереглися пам'ятки про архаїчні елементи, такі як випробування вогнем, водою, поєдинком, що мало визначити винуватість або невинуватість особи. Церква відігравала значну роль у регулюванні моралі та покаранні за гріхи, що часто перетиналися з правопорушеннями (інквізиція). Прикладами кодифікацій цього періоду, що відображали поєднання звичаїв, князівського законодавства та релігійних норм, є «Салічна правда», «Руська правда». Зберігалися елементи викупу (віра) за вбивство, але зростала роль публічних покарань.

Під впливом ідей Просвітництва починається боротьба проти жорстоких і необґрунтованих покарань. Виникають ідеї про доцільність та пропорційність покарання, а також про принцип законності: покарання може бути застосоване лише за діяння, чітко визначене законом як правопорушення. Поступово відбувається чітке розмежування різних видів юридичної відповідальності. За

найтяжчі правопорушення (злочини) — найсуворіші санкції, які застосовувала держава. За порушення майнових і особистих немайнових прав наставала цивільно-правова відповідальність. Розвиваються процесуальні гарантії для особи, що притягається до відповідальності (право на захист, презумпція невинуватості, незалежність суду).

У наш час юридична відповідальність розглядається як багатофункціональний інститут, що виконує каральну (штрафну), відновлювальну (компенсаційну), превентивну (запобіжну) та виховну функції. Сучасне право ґрунтується на принципі, що юридична відповідальність можлива лише за наявності вини (умислу чи необережності).

Із першооснов ***Екскурс у минуле***

ПРАВДА РУСЬКА
СТАТУТ ВЕЛИКОГО КНЯЗЯ ЯРОСЛАВА

… горе тому, хто оправдує нечестивого ради мзди і від правдивого правду віднімає, бо Бог, який дає нам владу, піддає суду ваші діла і помисли ваші перевірить, оскільки ви є слугами царства його.

…Одні з людей через нерозуміння добра щиро помиляються, а інші, хитруючи, спокушаються, а ще інші златолюбства ради корчмарюють.

1. Коли уб'є муж мужа, то помститися має брат убитого, чи батько або син, або брат старшого сина, або інші брати. Якщо не буде кому звершити кровну помсту, то внести 80 гривень, коли вбитим буде князів муж чи княжого тіуна. Якщо вбитим буде горожанин, чи *гридень*[1], чи купець, чи боярський *тіун*[2], або мечник, або ізгой, або новгородець — то 40 гривень сплатити за нього.

2. Після Ярослава зібралися сини його: Ізяслав, Святослав, Всеволод і воєводи їхні — Коснячко, Переніг, Никифор і відмінили кровну помсту, а встановили за вбивство кунами відкупатися. А все інше судити, як Ярослав судив. Так сини його встановили.

Якщо ударити мечем

14. Якщо хтось вдарить мечем, вийнявши його, або руків'ям, тоді сплачує 12 гривень збитків за кривду.

15. Якщо вийняв меч, але не вдарив, то гривня кун[6].

16. Якщо хто кого вдарить батогом чи чашею, чи рогом, чи *тилеснією*[3], то 12 гривень. Хто не стерпить цього і супроти цьому вдарить у відповідь мечем, то вини його в тому нема.

https://cutt.ly/9tv9ZLtv

17. Коли вдарить руку і вона відпаде чи усохне, то платить половину *віри*[4] 20 гривень [князівському суду], а тому, хто постраждав, — 10 гривень.

18. Коли будь-хто вдарить мечем (але не вб'є), платить 3 гривні *продажі*[5], а потерпілому — гривню.

Про крадіжки

31. Коли злодія уб'ють у домі під час крадіжки, то уб'ють його як пса, а коли виживе до ранку, то мають привести на княжий двір. Коли ж буде вбитий і будуть люди, що бачили його зв'язаним, то платити за нього 12 гривень.

32. Коли краде в хліві чи в домі, то якщо буде один — платити йому 3 гривні і 30 *кун*, а буде злодіїв багато, то всім платити по 3 гривні і 30 *кун*[6].

Переклад Василя Яременка

1) *Гридень* — охоронець княжого помешкання. 2) *Тіун* — посадова особа, управитель. 3) *Тилеснія* — обух, тильна сторона предмета. 4) *Віра* — штраф. 5) *Продажа* — плата князеві за вчинену провину. 6) *Куна* — у гривні було 25 кун, гроші взагалі.

6.3. Відповідальність за окремі правопорушення, вчинені в умовах воєнного стану

В умовах воєнного стану законодавство України передбачає значне посилення відповідальності за низку правопорушень, а також запроваджує нові види відповідальності, що спрямовані на забезпечення національної безпеки, обороноздатності держави та громадського порядку.

Посилено кримінальну відповідальність за злочини проти основ національної безпеки. Наприклад, державна зрада в умовах воєнного стану може передбачати довічне позбавлення волі. Після широкомасштабного вторгнення Росії було додано:

- ст. 111-1 Кримінального кодексу України — *колабораційна діяльність* (стосується добровільної співпраці з державою-агресором, її окупаційною адміністрацією або збройними формуваннями),
- ст. 111-2 — *пособництво державі-агресору* (стосується умисних дій, спрямованих на надання допомоги державі-агресору),
- ст. 114-2 — *несанкціоноване поширення інформації* про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчинене в умовах воєнного або надзвичайного стану.

Суттєво посилені санкції за *диверсію*, *виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії РФ проти України, глорифікацію її учасників*. Змінами до ККУ суттєво посилені покарання за *дезертирство, самовільне залишення військової частини або місця служби, невиконання наказу, ухилення від військової служби шляхом каліцтва або іншим способом*, особливо якщо вони вчинені в умовах воєнного стану або в бойовій обстановці. В умовах воєнного стану покарання за *мародерство* (злочин, що передбачає викрадення майна на полі бою, або коли майно належить пораненим, загиблим, або залишено ними у зв'язку з бойовими діями) є значно суворішими, ніж за звичайну крадіжку. Але і за злочини проти власності (*крадіжка, грабіж, розбій, вимагання, шахрайство*), вчинені в умовах воєнного або надзвичайного стану, з березня 2022 року покарання також значно посилилися. Це трактується як кваліфікуюча ознака, що обтяжує покарання.

Що стосується адміністративних проступків, то значно збільшено розміри штрафів за порушення правил військового обліку (ст. 210 КУпАП) і порушення законодавства про мобілізаційну підготовку та мобілізацію (ст. 210-1 КУпАП). Також збільшено розміри штрафів і посилено відповідальність за вчинення військових адміністративних правопорушень, передбачених у главі 13-Б КУпАП — статті 172-10 — 172-20, й зокрема за відмову від виконання законних вимог

командира (начальника), самовільне залишення військової частини або місця служби, недбале ставлення військової службової особи до військової служби, порушення правил несення бойового чергування (бойової служби) та ін. Посилена увага до виконання розпоряджень органів влади і правоохоронців, особливо пов'язаних із режимом воєнного стану.

Незважаючи на посилення відповідальності, конституційне право на захист і презумпція невинуватості залишаються чинними.

Повторення — матір навчання! ***Перевірте себе:***

I. Поясніть, чому саме час між вчиненням правопорушення та застосуванням відповідальності є критично важливим для ефективності юридичної відповідальності. Які негативні наслідки для суспільства можуть виникнути, якщо цей часовий проміжок значно збільшується?

Який часовий період мається на увазі, коли йдеться про «умови воєнного стану» та «після широкомасштабного вторгнення Росії» у контексті посилення відповідальності? Які конкретні зміни (додавання статей ККУ) були внесені саме в цей період?

Мародерство — це викрадення майна «на полі бою, або коли майно належить пораненим, загиблим, або залишено ними у зв'язку з бойовими діями». Які просторові та ситуаційні умови є ключовими для кваліфікації діяння саме як мародерства, а не просто крадіжки, згідно із цим визначенням?

II. Що є підставою для настання юридичної відповідальності? Що таке презумпція невинуватості? Назвіть види юридичної відповідальності. Що є підставою для настання юридичної відповідальності? Що таке презумпція невинуватості? Назвіть види юридичної відповідальності.

III. Чи завжди соціальна відповідальність співвідноситься з юридичною? Наведіть приклади дій, які можуть бути аморальні або соціально безвідповідальні, але не тягнуть за собою юридичної відповідальності. Як суспільство, на вашу думку, може заохочувати соціальну відповідальність, яка виходить за межі суто правового регулювання?

Оцініть, наскільки, на вашу думку, посилення відповідальності є виправданим та ефективним інструментом для забезпечення національної безпеки й оборони в умовах воєнного стану. Чи існують, на ваш погляд, потенційні ризики для прав людини або принципу верховенства права у зв'язку з такими змінами, незважаючи на збереження презумпції невинуватості?

Сумлінно! ***Завдання для домашньої роботи:***

Запишіть, який вид відповідальності настане в разі вчинення таких правопорушень:

використання твору без згоди автора; невиплата коштів за договором оренди; неналежне виконання трудових обов'язків; спалювання сухого листя в межах населених пунктів; пошкодження чужого майна; нанесення тяжких тілесних ушкоджень; крадіжка чужого майна; завідомо неправдивий виклик спеціальних служб; проїзд у громадському транспорті без квитка.

§ 7. ОСОБЛИВОСТІ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ І АДМІНІСТРАТИВНІ ПРОСТУПКИ

Згадайте… — *що таке правопорушення, який його склад;*
— *які види проступків ви знаєте;*
— *хто може бути суб'єктом правопорушення;*
— *як поділяють правопорушення за ступенем суспільної небезпеки.*

Як ви розумієте… — *поняття «значна суспільна небезпека», значення слів «кримінальний», «карний», «детективний»?*
— *висловів Івана Котляревського: «Хто живе чесно й годується трудами своїми, тому й шматок черствого хліба смачніший од м'якої булки, неправдою нажитої»?*

Чи знаєте ви, що… — *якщо вчинений адміністративний проступок є малозначним, орган (посадова особа), який уповноважений вирішувати справу, може звільнити порушника від відповідальності за проступок й обмежитись усним зауваженням?*

Розплата в цьому світі настає завжди. Є два генеральні прокурори: один — хто стоїть біля ваших дверей і карає за проступки проти суспільства, інший — сама природа. Їй відомі всі провини, що вислизають від законів.
Дені Дідро, письменник

7.1. Адміністративне правопорушення та адміністративна відповідальність

Одним із видів правопорушень, як ви вже знаєте, є проступки, які можуть мати різний ступінь шкідливості й посягати на різні цінності і блага, що охороняються державою. Ті з них, що посягають на державний чи суспільний порядок, на власність, права і свободи громадян, права і законні інтереси підприємств, установ і організацій, на встановлений порядок управління тощо, називають **адміністративними.** А відповідальність за їх учинення передбачена *Кодексом України про адміністративні правопорушення* (далі — КУпАП), прийнятим ще 07.12.1984, та іншими законами (це визначає стаття 2 КУпАП).

Адміністративне правопорушення (проступок) — протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, що посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законом передбачено адміністративну відповідальність.

Адміністративна відповідальність за правопорушення настає, якщо ці порушення за своїм характером не тягнуть за собою відповідно до закону кримінальної відповідальності. Як і будь-яке правопорушення, адміністративний проступок має свій склад, який охоплює чотири елементи: об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкт, суб'єктивну сторону.

Склад адміністративного правопорушення
1. Об'єкт адміністративного правопорушення
Суспільні відносини, тобто відносини, які складаються в різних галузях діяльності людей, і зокрема: громадський порядок, власність, права і свободи громадян, установлений правопорядок тощо.
2. Об'єктивна сторона
Зовнішня сторона проступку — дія чи бездіяльність особи, яка призвела до правопорушення і, як правило, до негативного наслідку. ***Дія*** — активне порушення установлених нормами права заборон (наприклад, дрібне викрадення чужого майна шляхом крадіжки, шахрайства, привласнення чи розтрати; знищення громадянами межових знаків меж землекористувань, незаконне вирубування й пошкодження дерев і чагарників; марнотратне витрачання паливно-енергетичних ресурсів; самовільний проїзд у вантажних поїздах, посадка і висадка під час руху потяга, проїзд на підніжках і дахах вагонів тощо). ***Бездіяльність*** — пасивне невиконання передбачених нормативними актами обов'язків (скажімо, порушення встановлених термінів виплати пенсій, стипендій, заробітної плати або виплата їх не в повному обсязі; неподання громадянами декларацій про доходи; невиконання рішення виборчої комісії, комісії з референдуму, прийнятого в межах їх повноважень; умисне приховування громадянином-засновником (учасником) або службовою особою суб'єкта господарської діяльності своєї стійкої фінансової неспроможності).
3. Суб'єкт адміністративного правопорушення
Фізична, осудна особа — громадянин України, іноземець, особа без громадянства, яка вчинила проступок і яка досягла встановленого законодавством віку адміністративної відповідальності. Згідно зі ст. 12 КУпАП, адміністративній відповідальності підлягають особи, які досягли на момент скоєння правопорушення **16-річного** віку.
4. Суб'єктивна сторона
Для окремих адміністративних правопорушень характерний спеціальний суб'єкт — посадова особа, власник транспортного засобу, військовослужбовець. Внутрішня сторона проступку — це психічні процеси, які відбуваються в свідомості суб'єкта, що характеризують його волю, думки, наміри. Включає в себе: вину (основна ознака), мету вчинення проступку, мотив. Від того, ***умисно*** чи ***необережно*** вчинено правопорушення, залежить суворість стягнення, можливість звільнення від адміністративної відповідальності. А відсутність вини виключає визнання діяння адміністративним порушенням.

De jure ***Право, виражене в тексті закону***

КОДЕКС УКРАЇНИ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ

(1984, редакція від 17.07.2025, витяг)

Стаття 10. Вчинення адміністративного правопорушення умисно

Адміністративне правопорушення визнається вчиненим умисно, коли особа, яка його вчинила, усвідомлювала протиправний характер своєї дії чи бездіяльності, передбачала її шкідливі наслідки і бажала їх або свідомо допускала настання цих наслідків.

Стаття 11. Вчинення адміністративного правопорушення з необережності

Адміністративне правопорушення визнається вчиненим з необережності, коли особа, яка його вчинила, передбачала можливість настання шкідливих наслідків своєї дії чи бездіяльності, але легковажно розраховувала на їх відвернення або не передбачала можливості настання таких наслідків, хоч повинна була і могла їх передбачити.

Сказано — зроблено! ***Практичне завдання***

Визначте об'єктивну сторону (дію чи бездіяльність) вказаних адміністративних правопорушень.

1. Знищення або пошкодження лісових культур, сіянців або саджанців у лісових розсадниках, ст. 65 КУпАП
2. Самовільне, без потреби, зупинення поїзда, ст. 109 КУпАП
3. Невиконання особами, які перебувають на повітряному судні, розпоряджень командира судна, ст. 112 КУпАП
4. Пошкодження споруд і пристроїв сигналізації та зв'язку, ст. 114 КУпАП
5. Порушення водіями транспортних засобів, що працюють у режимі маршрутних таксі, правил зупинки під час здійснення посадки (висадки) пасажирів, ст. 121^2 КУпАП
6. Булінг (цькування), ст. 173^4 КУпАП
7. Самоправне зайняття жилого приміщення в будинках державного або громадського житлового фонду чи фонду житлово-будівельних кооперативів, ст. 151 КУпАП
8. Умисне поширення неправдивих або неточних відомостей, які можуть завдати шкоди діловій репутації або майновим інтересам іншого підприємця, ст. 164^3 КУпАП
9. Виконання робіт, надання послуг, що не відповідають вимогам стандартів, норм і правил, ст. 168^1 КУпАП
10. Поширювання неправдивих чуток, що можуть викликати паніку серед населення або порушення громадського порядку, ст. 173^1 КУпАП
11. Злісне ухилення свідка, потерпілого, експерта, перекладача від явки до органів досудового розслідування чи прокурора під час досудового розслідування, ст. 185^4 КУпАП
12. Утаювання обставин, що перешкоджають реєстрації шлюбу, ст. 212^1 КУпАП

Адміністративна відповідальність полягає в застосуванні стягнень до осіб, що винні у вчиненні адміністративних правопорушень.

Nota bene

Адміністративне стягнення — міра відповідальності, що застосовується з метою виховання особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, в дусі додержання законів України, поваги до правил співжиття, а також запобігання вчиненню нових правопорушень як самим правопорушником, так й іншими особами (ст. 23 КУпАП).

КУпАП установлює такі види адміністративних стягнень:
Попередження (ст. 26 КУпАП) як захід адміністративного стягнення виноситься в письмовій формі або фіксується іншим установленим способом.
Штраф (ст. 27 КУпАП) є грошовим стягненням, що накладається на громадян, посадових та юридичних осіб за адміністративні правопорушення.
Оплатне вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення (ст. 28 КУпАП), полягає в примусовому вилученні цього предмета за рішенням суду і наступній реалізації з передачею виручені суми колишньому власникові з відрахуванням витрат з реалізації вилученого предмета.
Конфіскація предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення (ст. 29 КУпАП), полягає в примусовому безоплатному переданні цього предмета у власність держави за рішенням суду. Конфісковано може бути лише предмет, який є у приватній власності порушника, якщо інше не передбачено законами України.
Позбавлення спеціального права, наданого даному громадянинові, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (ст. 30 КУпАП).

Наприклад, *позбавлення права полювання* застосовується на строк до **3** років за грубе або систематичне порушення порядку користування цим правом; *позбавлення права керування транспортними засобами* застосовується на строк до **3** років за грубе або повторне порушення порядку користування цим правом або на строк до **10** років за систематичне порушення порядку користування цим правом; *позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю* призначається судом на строк від **6** місяців до **1** року.

Громадські роботи (ст. 30[1] КУпАП) полягають у виконанні особою, яка вчинила адміністративне правопорушення, у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначають органи місцевого самоврядування. Громадські роботи призначає суд на строк від **20** до **60** годин, і їх відбувають не більш як **4** години на день. Це стягнення не призначають особам з інвалідністю першої або другої групи, вагітним жінкам, жінкам старше 55 років і чоловікам старше 60 років.

Виправні роботи (ст. 31 КУпАП) призначає суд на строк до **2** місяців із відбуванням їх за місцем постійної роботи особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, і з відрахуванням до **20 %** її заробітку в дохід держави.

Суспільно корисні роботи (ст. 31[1] КУпАП) полягають у виконанні особою, яка вчинила адміністративне правопорушення, оплачуваних робіт, вид яких та перелік об'єктів, на яких порушники повинні виконувати ці роботи, визначає відповідний орган місцевого самоврядування. Суспільно корисні роботи призначає суд на строк від **120** до **360** годин, і виконують їх не більше **8 годин**, а неповнолітні — не більше **2 годин** на день. Це стягнення не призначають особам з інвалідністю першої або другої групи, вагітним жінкам, жінкам старше 55 років і чоловікам старше 60 років.

Адміністративний арешт (ст. 32 КУпАП) призначає суд лише у виняткових випадках за окремі види адміністративних правопорушень на строк до **15** діб. Адміністративний арешт не застосовують до вагітних жінок; жінок, що мають дітей віком до 12 років; до осіб, які не досягли 18 років; до осіб з інвалідністю першої і другої груп.

Арешт з утриманням на гауптвахті (ст. 32[1] КУпАП) призначає суд лише у виняткових випадках за окремі види військових адміністративних правопорушень на строк до **15** діб. Арешт з утриманням на гауптвахті не може застосовуватися до військовослужбовців-жінок.

До осіб, які не є громадянами України, може бути застосовано видворення за межі України.

Fiat justitia! ***Розв'яжіть юридичну ситуацію***

Дайте юридичну оцінку запропонованої ситуації.
Виконайте завдання в групах.

Світлана, Леся та Максим, студенти коледжу, о шостій годині ранку у дворі будинку по вул. Кривоноса в м. Тернополі кричали і сварилися, поводилися зухвало, пошкодили поштову скриньку та закидали брудом стіни і вікна будинку, своїми діями порушували громадський порядок і спокій громадян. ***1. Прочитайте ст. 173 КУпАП і дайте відповідь на запитання: чи є в їхніх діях склад правопорушення, передбаченого цією статтею? 2. Яке зі стягнень може призначити їм суддя?***

7.2. Кримінальне правопорушення. Кримінальна відповідальність

Одним із видів правопорушень за ступенем суспільної небезпеки є **кримінальне правопорушення.** Це найбільш небезпечний вид неправомірної поведінки, тому що посягає на ті цінності й блага, які найбільше охороняються державою: життя і здоров'я, права і свободи людини, власність, державну безпеку й суверенітет, державний лад, громадський порядок та громадську безпеку, довкілля. Які саме діяння є кримінальними правопорушеннями і які покарання можуть застосовуватися до осіб, що їх вчинили, визначає Кримінальний кодекс України (далі — ККУ).

Кримінальним правопорушенням є передбачене Кримінальним кодексом України суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення (ст. 11 ККУ).

Елементами складу кримінального правопорушення є:
1. Об'єкт кримінального правопорушення
Суспільні відносини, які охороняються державою і на заподіяння шкоди яким спрямоване кримінальне правопорушення, зокрема: національна безпека, власність, права і свободи громадян тощо. Факультативно до об'єкта кримінального правопорушення відносять предмет кримінального правопорушення та потерпілого від кримінального правопорушення. Якщо, наприклад, скоєна крадіжка, то об'єктом кримінального правопорушення є власність, предметом — майно, яке викрали, а потерпілим — власник цього майна, адже кримінальне правопорушення спрямоване на позбавлення його права власності.
2. Об'єктивна сторона
Характеристика зовнішнього прояву кримінального правопорушення, тобто зміни в суспільному середовищі, до яких призводить учинення кримінального правопорушення. Це все те, що має зафіксувати і довести слідчий: дія чи бездіяльність особи, кримінально протиправні наслідки діяння, причинний зв'язок між діянням і наслідками, місце, час, спосіб, обстановка вчинення кримінального правопорушення, знаряддя та засоби його вчинення.
3. Суб'єкт кримінального правопорушення
Фізична осудна особа, яка вчинила кримінальне правопорушення у віці, з якого, відповідно до ККУ, може наставати кримінальна відповідальність. Згідно зі ст. 22 ККУ, кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення кримінального правопорушення виповнилося 16 років. За низку кримінальних правопорушень особа відповідатиме і у віці від 14 років. Підлягає кримінальній відповідальності особа, яка скоїла кримінальне правопорушення у стані сп'яніння внаслідок вживання алкоголю, наркотичних засобів або інших одурманюючих речовин.

Для окремих кримінальних правопорушень характерний спеціальний суб'єкт — службова особа, військовослужбовець. Факультативними ознаками суб'єкта є громадянство (наприклад, за державну зраду може бути засуджений тільки громадянин України), стать (скажімо, умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини).

4. Суб'єктивна сторона

Характеристика внутрішнього прояву кримінального правопорушення, що охоплює вину у формі умислу чи необережності, мотив, мету, емоційний стан. Від цих характеристик часто залежить кваліфікація кримінального правопорушення (визначення конкретної статті, яка підлягає застосуванню в конкретному випадку), а також суворість покарання, яке визначається судом.

De jure ***Право, виражене в тексті закону***

Кримінальний кодекс України
(2001, редакція від 17.07.2025, витяг)

Стаття 24. Умисел і його види

1. Умисел поділяється на прямий і непрямий.
2. Прямим є умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання.
3. Непрямим є умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але свідомо припускала їх настання.

Стаття 25. Необережність та її види

1. Необережність поділяється на кримінальну протиправну самовпевненість і кримінальну протиправну недбалість.
2. Необережність є кримінальною протиправною самовпевненістю, якщо особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення.
3. Необережність є кримінальною протиправною недбалістю, якщо особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була і могла їх передбачити.

Кримінальні правопорушення поділяють на кримінальні проступки і злочини.

Кримінальним проступком є діяння (дія чи бездіяльність), за вчинення якого передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше 3000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (51 000 гривень) або інше покарання, не пов'язане з позбавленням волі.

Злочини поділяють на ***нетяжкі***, ***тяжкі*** та ***особливо тяжкі***.

Нетяжким злочином є такий, за вчинення якого передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше 10 000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше 5 років.

Тяжким злочином є діяння, за вчинення якого передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше 25 000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше 10 років.

Особливо тяжким злочином є той, за вчинення якого передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі понад 25 000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, позбавлення волі на строк понад 10 років або довічного позбавлення волі.

Сказано — зроблено! ***Практичне завдання***

1. Оцініть кримінальні правопорушення за ступенем тяжкості і визначте їх вид (кримінальний проступок чи злочин), використовуючи отримані знання з теми. Доповніть таблицю.
2. Поміркуйте і спробуйте визначити об'єкт указаних у таблиці кримінальних правопорушень.

Витяг з Кримінального кодексу України
Стаття 115. Вбивство, тобто умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині, — карається позбавленням волі на строк від 7 до 15 років.
Стаття 150. Експлуатація дитини, яка не досягла віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування, шляхом використання її праці — карається пробаційним наглядом на строк до 3 років або обмеженням волі на той самий строк, з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до 3 років.
Стаття 150[1]. Використання батьками або особами, які їх замінюють, малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (систематичного випрошування грошей, речей, інших матеріальних цінностей у сторонніх осіб) — карається обмеженням волі на строк до 3 років або позбавленням волі на той самий строк.
Стаття 161. 1. Умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, регіональної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності, або образа почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями, а також пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, інвалідності, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками — караються штрафом від 200 до 500 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до 5 років, або позбавленням волі на строк до трьох років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до 3 років або без такого.
Стаття 183. Незаконна відмова у прийнятті до закладу освіти будь-якої форми власності — карається штрафом до 1 000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або пробаційним наглядом на строк до двох років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до 3 років.
Стаття 187. Напад із метою заволодіння чужим майном, поєднаний із насильством, небезпечним для життя чи здоров'я особи, яка зазнала нападу, або з погрозою застосування такого насильства (розбій), — карається позбавленням волі на строк від 3 до 7 років.

Стаття 299. Жорстоке поводження з тваринами, що належать до хребетних, у тому числі з безпритульними тваринами, порушення правил транспортування тварин, якщо такі дії призвели до тілесних ушкоджень, каліцтва чи загибелі тварини, нацьковування тварин одна на одну, вчинене з хуліганських чи корисливих мотивів, а також пропаганда, публічні заклики до вчинення дій, що мають ознаки жорстокого поводження з тваринами, поширення матеріалів із закликами до вчинення таких дій — караються обмеженням волі на строк від 1 до 3 років або позбавленням волі на строк від 2 до 3 років з конфіскацією тварини.

Стаття 304. 1. Втягнення неповнолітніх у протиправну діяльність, у пияцтво, у заняття жебрацтвом, азартними іграми — карається позбавленням волі на строк від 3 до 7 років.

Стаття 336. Ухилення від призову на військову службу під час мобілізації, на особливий період, на військову службу за призовом осіб із числа резервістів в особливий період — карається позбавленням волі на строк від 3 до 5 років.

Стаття 338. 1. Публічна наруга над Державним Прапором України, Державним Гербом України або Державним Гімном України — карається штрафом від 1 000 до 4 000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арештом на строк до 6 місяців, або позбавленням волі на строк до 3 років.

Стаття 361. 1. Несанкціоноване втручання в роботу інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних, інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних мереж — карається штрафом від 1 000 до 3 000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або пробаційним наглядом на строк до 3 років, або обмеженням волі на той самий строк.

De jure ***Право, виражене в тексті закону***

Кримінальний кодекс України
(2001, редакція від 17.07.2025, витяг)

Стаття 26. Поняття співучасті

Співучастю у кримінальному правопорушенні є умисна спільна участь декількох суб'єктів кримінального правопорушення у вчиненні умисного кримінального правопорушення.

Стаття 27. Види співучасників

1. Співучасниками кримінального правопорушення, поряд із виконавцем, є організатор, підбурювач та пособник.

2. **Виконавцем** (співвиконавцем) є особа, яка у співучасті з іншими суб'єктами кримінального правопорушення безпосередньо чи шляхом використання інших осіб, що відповідно до закону не підлягають кримінальній відповідальності за скоєне, вчинила кримінальне правопорушення, передбачене цим Кодексом.

3. **Організатором** є особа, яка організувала вчинення кримінального правопорушення (кримінальних правопорушень) або керувала його (їх) підготовкою чи вчиненням. Організатором також є особа, яка утворила організовану групу чи злочинну організацію або керувала нею, або особа, яка забезпечувала фінансування чи організовувала приховування кримінально протиправної діяльності організованої групи або злочинної організації.

4. **Підбурювачем** є особа, яка умовлянням, підкупом, погрозою, примусом або іншим чином схилила іншого співучасника до вчинення кримінального правопорушення.

5. **Пособником** є особа, яка порадами, вказівками, наданням засобів чи знарядь або усуненням перешкод сприяла вчиненню кримінального правопорушення іншими співучасниками, а також особа, яка заздалегідь обіцяла переховати особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, знаряддя чи засоби вчинення кримінального правопорушення, сліди кримінального правопорушення чи предмети, здобуті кримінально протиправним шляхом, придбати чи збути такі предмети або іншим чином сприяти приховуванню кримінального правопорушення.

6. Не є співучастю не обіцяне заздалегідь переховування особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, знарядь і засобів учинення кримінального правопорушення, слідів кримінального правопорушення чи предметів, здобутих кримінально протиправним шляхом, або придбання чи збут таких предметів. Особи, які вчинили такі діяння, підлягають кримінальній відповідальності лише у випадках, передбачених статтями 198 та 396 цього Кодексу.

7. Не є співучастю обіцяне до закінчення вчинення кримінального правопорушення неповідомлення про достовірно відоме підготовлюване або вчинюване кримінальне правопорушення. Такі особи підлягають кримінальній відповідальності лише у випадках, коли вчинене ними діяння містить ознаки іншого кримінального правопорушення.

Особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, підлягає кримінальному покаранню. І хоча воно називається покарання, але має на меті не тільки кару правопорушникові, але і його виправлення, а також запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як цим суб'єктом, так й іншими особами. І в жодному разі покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність.

Покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні кримінального правопорушення, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого (ст. 50 ККУ).

Кримінальний кодекс України (редакція від 07.07.2025 р.) встановлює такі 14 кримінальних покарань:
1. Штраф (ст. 53 ККУ) є грошовим стягненням, що накладається судом у визначеному розмірі та у визначених ККУ випадках. Може застосовуватися і як основне, і як додаткове покарання.
2. Позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу (ст. 54 ККУ) — додаткове покарання, що застосовується судом до особи, яка вчинила тяжкий або особливо тяжкий злочин і має таке звання, ранг, чин або клас.
3. Позбавлення державної нагороди України (ст. 54-1 ККУ) — додаткове покарання, що може за обвинувальним вироком суду застосовуватися до особи, засудженої за тяжкий чи особливо тяжкий злочин, кримінальне правопорушення проти основ національної безпеки України, проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, а також деяких інших кримінальних правопорушеннь, яка має державну нагороду України.
4. Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (ст. 55 ККУ) може бути призначене як основне покарання на строк від 2 до 5 років або як додаткове покарання на строк від 1 до 3 років.
5. Громадські роботи (ст. 56 ККУ) полягають у виконанні засудженим у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначають органи місцевого самоврядування. Громадські роботи як кримінальне покарання встановлюються на строк від 60 до 240 годин, і їх відбувають не більш як 4 години на день. Громадські роботи не призначаються особам з інвалідністю першої або другої груп, вагітним жінкам, особам, які досягли пенсійного віку, а також військовослужбовцям строкової служби.
6. Виправні роботи (ст. 57 ККУ) встановлюються як кримінальне покарання на строк від 6 місяців до 2 років, їх відбувають за місцем роботи засудженого. Із суми заробітку засудженого до виправних робіт провадиться відрахування в дохід держави в розмірі, встановленому вироком суду, в межах від 10 % до 20 %. Виправні роботи не застосовуються до вагітних жінок та жінок, які перебувають у відпустці з догляду за дитиною, до непрацездатних, до осіб, що не досягли 16 років, та тих, що досягли пенсійного віку, а також до деяких інших категорій засуджених.
7. Службові обмеження для військовослужбовців (ст. 58 ККУ) дуже подібні до виправних робіт, але застосовуються до засуджених військовослужбовців, крім

військовослужбовців строкової служби, на строк від 6 місяців до 2 років у випадках, передбачених ККУ або коли суд, враховуючи обставини справи та особу засудженого, вважатиме за можливе замість обмеження волі чи позбавлення волі на строк не більше 2 років призначити службове обмеження на той самий строк.

Полягає службове обмеження в тому, що із суми грошового забезпечення засудженого провадиться відрахування в дохід держави в розмірі, встановленому вироком суду, в межах від 10 % до 20 %. Під час відбування цього покарання засуджений не може бути підвищений за посадою, у військовому званні, а строк покарання не зараховується йому в строк вислуги років для присвоєння чергового військового звання.

8. Конфіскація майна (ст. 59 ККУ) встановлюється як додаткове покарання за тяжкі та особливо тяжкі корисливі злочини, а також за злочини проти основ національної безпеки України та громадської безпеки незалежно від ступеня їх тяжкості і може бути призначена лише у випадках, спеціально передбачених ККУ. Полягає в примусовому безоплатному вилученні у власність держави всього або частини майна, яке є власністю засудженого. Якщо конфіскується частина майна, суд повинен зазначити, яка саме частина майна конфіскується, або перелічити предмети, що конфіскуються.

9. Пробаційний нагляд (ст. 59-1 ККУ) полягає в обмеженні прав і свобод засудженого, визначених законом і встановлених вироком суду, із застосуванням наглядових та соціально-виховних заходів без ізоляції від суспільства і покладенням на засудженого обов'язків: 1) періодично з'являтися для реєстрації до уповноваженого органу з питань пробації; 2) повідомляти про зміну свого місця проживання, роботи або навчання; 3) не виїжджати за межі України без погодження з уповноваженим органом з питань пробації та ін.

Пробаційний нагляд призначається на строк від 1 до 5 років. Обов'язок використовувати електронний засіб контролю і нагляду встановлюється судом на строк від 1 місяця до 1 року.

Пробаційний нагляд не призначається особам, які під час відбування цього виду покарання вчинили кримінальне правопорушення.

10. Арешт (ст. 60 ККУ) полягає в триманні засудженого в умовах ізоляції і встановлюється на строк від 1 до 6 місяців. Військовослужбовці відбувають арешт на гауптвахті. Арешт не застосовується до вагітних жінок та до жінок, які мають дітей віком до 7 років.

11. Обмеження волі (ст. 61 ККУ) полягає у триманні особи в кримінально-виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за нею нагляду з обов'язковим залученням засудженого до праці. Обмеження волі встановлюється на строк від 1 до 5 років. Не застосовується до неповнолітніх, вагітних жінок і жінок, що мають дітей віком до 14 років, до осіб, що досягли пенсійного віку, військовослужбовців строкової служби та до осіб з інвалідністю першої і другої груп.

12. Тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців (ст. 62 ККУ) призначається військовослужбовцям строкової служби, військовослужбовцям, які проходять військову службу за контрактом, особам офіцерського складу, які проходять кадрову військову службу, особам офіцерського складу, які проходять військову службу за призовом, військовослужбовцям, призваним на військову службу під час мобілізації на особливий період, військовослужбовцям, призваним на

військову службу за призовом осіб із числа резервістів в особливий період (крім військовослужбовців-жінок), на строк від 6 місяців до 2 років у випадках, передбачених ККУ, а також якщо суд, враховуючи обставини справи та особу засудженого, вважатиме за можливе замінити позбавлення волі на строк не більше 2 років триманням у дисциплінарному батальйоні на той самий строк.

13. Позбавлення волі на певний строк (ст. 63 ККУ) полягає в ізоляції засудженого та поміщенні його на певний строк (від 1 до 15 років, за винятком випадків, передбачених ККУ) до кримінально-виконавчої установи закритого типу.

14. Довічне позбавлення волі (ст. 64 ККУ) встановлюється за вчинення особливо тяжких злочинів і застосовується лише у випадках, спеціально передбачених ККУ, якщо суд не вважає за можливе застосовувати позбавлення волі на певний строк.

Не застосовується до осіб, що вчинили злочини у віці до 18 років, і до осіб у віці понад 65 років, а також до жінок, що були в стані вагітності під час вчинення злочину або на момент постановлення вироку.

Повторення — матір навчання!

Перевірте себе:

I. Коротко поясніть, чому важливо знати дату набрання чинності законом або внесення змін до нього для правильного застосування юридичної відповідальності. Складіть схему «Умисел та необережність як форми вини».

Запишіть нові терміни та поняття, про які дізналися на уроці, у так звану «лінію цінностей»: розташуйте її за вертикаллю, щоб угорі опинилися найважливіші поняття теми, а поступово вниз — похідні від них, їх складники чи додаткові поняття.

II. Хто може бути суб'єктом адміністративного правопорушення? Що таке адміністративне стягнення? Які адміністративні стягнення встановлено законодавством? Наведіть приклади адміністративних правопорушень, які вчинено шляхом дії та шляхом бездіяльності. Поміркуйте, чим відрізняються виправні роботи і громадські роботи як види адміністративних стягнень.

III. Поміркуйте, як ефективне та справедливе застосування юридичної відповідальності (відповідно до ознак, складів правопорушень і мети покарань) сприяє формуванню довіри громадян до держави та її правової системи, що є фундаментальною демократичною цінністю. Наведіть приклади, як порушення цих принципів може підірвати довіру.

Сумлінно!

Завдання для домашньої роботи:

Складіть розгорнутий план повідомлення на тему «Адміністративні правопорушення та юридична відповідальність». Запишіть у вигляді «лінії цінностей» види адміністративних стягнень від найважчого до найлегшого.

У параграфі пояснено презумпцію невинуватості у кримінальному процесі та згадано презумпцію винуватості у цивільному. Проаналізуйте, чому ці, здавалося б, протилежні принципи є важливими для справедливості в різних галузях права в демократичному суспільстві. Які демократичні цінності захищає кожен із цих принципів і чому їх застосування відрізняється залежно від виду правопорушення (кримінальне чи цивільне)? Оформте роботу графічно або текстово.

ПРАКТИКУМ 1.

Завдання для узагальнення та перевірки знань, умінь і навичок учнів

І. Дія закону в часі і просторі

Fiat justitia! *Розв'яжіть юридичну ситуацію*

Оцініть запропоновані ситуації з погляду права (в парах чи групах). Спробуйте дати відповіді на запитання. Прочитайте теоретичну частину і розгляньте схему. Перевірте правильність своїх попередніх відповідей.

Ситуація 1. Громадянин А. вчинив крадіжку 1 березня 2024 року. На той момент Кримінальний кодекс України передбачав за такий злочин покарання у вигляді позбавлення волі на строк від 3 до 5 років. 1 червня 2024 року набрав чинності новий Закон, яким було внесено зміни до Кримінального кодексу, і за аналогічну крадіжку передбачається покарання у вигляді позбавлення волі на строк від 2 до 4 років. Вирок у справі громадянина А. суд виносить 15 липня 2024 року. **Яке покарання (за яким законом) має застосувати суд до громадянина А.? Обґрунтуйте свою відповідь, посилаючись на принцип дії закону в часі.**

Ситуація 2. Громадянка Б. 10 квітня 2025 року порушила правила дорожнього руху, що спричинило дрібну ДТП без потерпілих. На момент вчинення порушення Кодекс України про адміністративні правопорушення передбачав за це штраф у розмірі 50 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. 1 травня 2025 року набрав чинності Закон, який збільшив розмір штрафу за таке порушення до 100 неоподатковуваних мінімумів. Протокол про адміністративне правопорушення щодо громадянки Б. було складено 12 травня 2025 року, а рішення приймається 20 травня 2025 року. **Який розмір штрафу має бути застосований до громадянки Б.? Обґрунтуйте свою відповідь, пояснивши принцип дії закону в часі.**

Ситуація 3. Громадянин України В., перебуваючи в туристичній поїздці в Німеччині, вчинив злочин, передбачений як кримінальним законодавством Німеччини, так і Кримінальним кодексом України. Після затримання в Німеччині він був екстрадований до України для притягнення до відповідальності.
За законодавством якої країни громадянин В. буде нести відповідальність? Чи можуть українські правоохоронні органи застосувати до нього Кримінальний кодекс України? Поясніть принципи дії закону в просторі, що стосуються цієї ситуації.

Ситуація 4. Громадянин Швеції Г., перебуваючи в Україні у відрядженні, вчинив адміністративне правопорушення — дрібне хуліганство на вулиці Києва. Місцева поліція його затримала та склала протокол. Громадянин Г. стверджує, що він є іноземцем і тому на нього не поширюються закони України, а лише закони Швеції. **Чи правомірними є дії української поліції? Чи поширюється законодавство України на громадянина Швеції в цій ситуації? Обґрунтуйте свою відповідь, посилаючись на територіальний принцип дії закону.**

Дія закону в часі та просторі — один із фундаментальних принципів правової системи, що забезпечує стабільність, передбачуваність та справедливість у застосуванні правових норм. Загальне правило **прямої дії закону в часі** полягає в тому, що закони та інші нормативно-правові акти **не мають зворотної дії**, тобто вони регулюють відносини, що виникли після набрання ними чинності. Цей принцип захищає громадян від несподіваної зміни правових наслідків їхніх дій, вчинених у минулому.

Однак існують винятки, передбачені законодавством.

Зворотна дія закону в часі **допускається, якщо** він пом'якшує або скасовує відповідальність особи. Це означає, що якщо новий закон передбачає менш суворе покарання за злочин або проступок, ніж той, що діяв на момент його вчинення, то застосовується новий, більш м'який закон. Зворотна дія закону в часі **не допускається, якщо** він встановлює або посилює відповідальність особи.

Якщо новий нормативно-правовий акт поширює свою дію тільки на нові факти, а на триваючі старі факти (тобто факти, які виникли до набрання ним чинності і не припинили свого існування) продовжує діяти попередній нормативно-правовий акт, має місце *переживаюча дія закону в часі*.

Пряму дію в часі завжди мають всі акти; зворотну і переживаючу — якщо це спеціально передбачено в законодавстві (оскільки загальна правова аксіома полягає в тому, що закон зворотної та переживаючої дії не має).

Дія закону в просторі означає, що закони України, як правило, поширюються на всю територію держави. Це включає суходіл, внутрішні води, повітряний простір над ними, а також територіальне море та його надра. До державної території, на яку поширюється чинність її актів, також зазвичай відносять територію посольств, консульств, торговельних представництв, місій за кордоном, територію літаків, які знаходяться за межами держави, територію торгових кораблів у відкритому морі (океані), а також військових кораблів, що перебувають за кордоном.

За міжнародними (зокрема міждержавними) угодами можуть передбачатись ситуації, коли на території держави може застосовуватися закон іншої держави.

У деяких випадках закони України можуть поширюватись і за її межами. Наприклад, громадяни України, які вчинили злочини за кордоном, можуть бути притягнуті до відповідальності за законодавством України, якщо інше не передбачено міжнародними договорами. Це стосується також діяльності українських дипломатичних представництв та консульських установ за кордоном, які вважаються територією України.

Закони України є обов'язковими для виконання всіма особами, які перебувають на її території, — громадянами України, іноземцями

та особами без громадянства. У такий спосіб реалізуються насамперед засади рівності всіх людей перед законом, державою, судом незалежно від їхніх соціального становища чи індивідуальних особливостей, що найбільше відповідає концепції прав людини. Законодавство України повністю зберігає свою чинність і щодо тих громадян України, які перебувають за кордоном.

Проте із цього принципу є винятки: наприклад, законодавство України про кримінальну та адміністративну відповідальність не поширюється на відповідальних працівників зарубіжних посольств, консульств, представництв, на глав держав та урядів, що перебувають в Україні з офіційним візитом.

Буквально, дослівно ***Додаткова інформація***

Якщо хочете дізнатися більше про момент набрання чинності нормативно-правового акта, напрямок чинності норм права в часі, момент та підстави зупинення чинності нормативно-правових актів, момент втрати чинності нормативно-правового акта, а також про чинність закону в просторі та за колом осіб, скористайтеся покликанням https://cutt.ly/Wtv9NAFU або QR-кодом.

II. Обставини, що виключають протиправність діяння

Як ми вже знаємо, важливою **ознакою правопорушення**, яка має велике значення для кваліфікації діяння як правомірного чи неправомірного, що водночас є підставою для настання чи ненастання юридичної відповідальності, є **суспільна небезпека** (шкідливість) діяння. **Значна суспільна небезпека** є ключовою ***ознакою злочину***. Якщо шкода, заподіяна суспільству, є незначною, правопорушення може кваліфікуватись як проступок. У законодавстві визначено чіткий перелік обставин, за наявності яких діяння, що формально містить усі ознаки правопорушення, не може вважатися таким і не тягнутиме юридичної відповідальності, або її міра буде дещо меншою.

De jure ***Право, виражене в тексті закону***

Кодекс України про адміністративні правопорушення
(1984, редакція від 17.07.2025, витяг)

Стаття 14-1. Відповідальність власників (співвласників) транспортних засобів

До адміністративної відповідальності за правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху в разі їх фіксації працюючими в автоматичному режимі спеціальними технічними засобами, що мають функції фото- і кінозйомки, відеозапису, чи засобами фото- і кінозйомки, відеозапису, притягаються власники (співвласники) транспортних засобів.

За наявності обставин, які свідчать про вчинення порушення, передбаченого частиною першою цієї статті, іншою особою, власник (співвласник) транспортного засобу може протягом десяти днів з дня вручення йому постанови про накладення

штрафу повідомити про відповідні обставини (транспортний засіб перебував у володінні чи користуванні іншої особи, вибув з його володіння внаслідок протиправних дій інших осіб тощо) орган (посадову особу), що виніс постанову про накладення адміністративного стягнення. На період з'ясування та перевірки цих обставин виконання постанови про накладення адміністративного стягнення зупиняється до моменту встановлення особи, яка вчинила це правопорушення.

Стаття 17. Обставини, що виключають адміністративну відповідальність

Особа, яка діяла в стані крайньої необхідності, необхідної оборони або яка була в стані неосудності, не підлягає адміністративній відповідальності.

Стаття 18. Крайня необхідність

Не є адміністративним правопорушенням дія, яка хоч і передбачена цим Кодексом або іншими законами, що встановлюють відповідальність за адміністративні правопорушення, але вчинена в стані крайньої необхідності, тобто для усунення небезпеки, яка загрожує державному або громадському порядку, власності, правам і свободам громадян, установленому порядку управління, якщо ця небезпека за даних обставин не могла бути усунута іншими засобами і якщо заподіяна шкода є менш значною, ніж відвернена шкода.

Стаття 19. Необхідна оборона

Не є адміністративним правопорушенням дія, яка хоч і передбачена цим Кодексом або іншими законами, що встановлюють відповідальність за адміністративні правопорушення, але вчинена в стані необхідної оборони, тобто при захисті державного або громадського порядку, власності, прав і свобод громадян, установленого порядку управління від протиправного посягання шляхом заподіяння посягаючому шкоди, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони.

Перевищенням меж необхідної оборони визнається явна невідповідність захисту характерові і суспільній шкідливості посягання.

Стаття 20. Неосудність

Не підлягає адміністративній відповідальності особа, яка під час вчинення протиправної дії чи бездіяльності була в стані неосудності, тобто не могла усвідомлювати свої дії або керувати ними внаслідок хронічної душевної хвороби, тимчасового розладу душевної діяльності, слабоумства чи іншого хворобливого стану.

Fiat justitia! ***Розв'яжіть юридичну ситуацію***

Дайте юридичну оцінку запропонованих ситуацій згідно з **Кодексом України про адміністративні правопорушення**.
Виконайте завдання в групах.

Ситуація 5. Селяни, щоб уникнути поширення вогню на поле із достиглим врожаєм, почали обкопувати осередок загоряння ще до приїзду пожежників. Петро Іванович у поспіху не помітив, що лопатою перерізав якийсь дріт у ґрунті. Як виявилося, то була лінія мережевого зв'язку, що постачала інтернет із найближчого міста, яку чомусь проклали на недостатній глибині. **Чи буде застосовано до цієї ситуації положення про дії в стані крайньої необхідності?**

Ситуація 6. Марта Степанівна поверталася додому з дачі на автівці, що належала її братові і якою, за згодою брата, вона іноді користувалася. На вимогу патрульного вона зупинилася поблизу місця дорожньо-транспортної пригоди.

Оскільки подія трапилася далеко від міста, а потерпілий потребував невідкладної медичної допомоги, Марту Степанівну попросили доставити травмовану людину в лікарню. На складній ділянці вона порушила правила дорожнього руху, виїхавши на вільну зустрічну смугу, де було менше ям. Цей факт зафіксували камери відеоспостереження. Згодом братові Марти Степанівни як власникові автівки поштою надійшло повідомлення про необхідність сплатити штраф. **Оцініть ситуацію з погляду права. Як Марті Степанівні довести, що вона діяла у стані крайньої необхідності?**

Ситуація 7. Учні 9 класу, Олег і Юліана, дорогою до школи щодня проходили повз господарську споруду місцевих тепломереж, на стіні якої ще від минулорічної несвоєчасної подачі тепла були написані нецензурні вислови на адресу цієї організації. Друзям ці написи псували настрій, тож вони вирішили їх зафарбувати. Зі своїх заощаджених кишенькових грошей купили фарбу, придумали ескіз нового малюнка і почали роботу. З вікна будинку за ними спостерігала громадянка Пильна. Вона викликала поліцію і стверджувала, що діти наносять шкоду службовій будівлі й повинні бути оштрафовані. Олег і Юліана пояснювали свої дії крайньою необхідністю. **Оцініть ситуацію з правового погляду. Якими, на вашу думку, будуть рішення поліцейських?**

Сказано — зроблено! ***Практичне завдання***

Складіть приклади життєвих ситуацій, у яких адміністративна відповідальність не наставатиме за умовами статей 18, 19 і 20 **Кодексу України про адміністративні правопорушення.**

Обговоріть ці ситуації в парах чи малих групах.

ОБСТАВИНИ, ЩО ВИКЛЮЧАЮТЬ КРИМІНАЛЬНУ ПРОТИПРАВНІСТЬ ДІЯННЯ	
Необхідна оборона (ст. 36 КК України);	
Уявна оборона (ст. 37 КК України);	
Затримання особи, що вчинила кримінальне правопорушення (ст. 38 КК України);	https://cutt.ly/hrIjl5xP
Крайня необхідність (ст. 39 КК України);	
Фізичний або психічний примус (ст. 40 КК України);	
Виконання наказу або розпорядження (ст. 41 КК України);	
Діяння, пов'язане з ризиком (ст. 42 КК України);	
Виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття кримінально протиправної діяльності організованої групи чи злочинної організації (ст. 43 КК України);	
Виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України (ст.43-1 КК України).	

Сказано — зроблено! ***Практичне завдання***

Прочитайте статті 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43 **Кримінального кодексу України** (Розділ VIII), скориставшись QR-кодом чи покликанням. Дайте відповіді на запитання.

1. Як ви розумієте формулювання «обставини, що *виключають* кримінальну протиправність діяння»? 2. Чи наставатиме кримінальна відповідальність за наявності таких обставин?

Fiat justitia! ***Розв'яжіть юридичну ситуацію***

Дайте юридичну оцінку запропонованих ситуацій згідно із **Кримінальним кодексом України**. *Виконайте завдання в групах*

Ситуація 8. Громадянка І. Обережна, повертаючись додому увечері темним провулком, почула швидкі кроки позаду. Злякавшись, що її наздоганяють з недобрими намірами, вона сховалась, а коли особа, що йшла позаду, наблизилася, Ірина вискочила зі своєї засідки і напала на неї, завдавши їй тілесних ушкоджень середньої тяжкості. «Нападником» виявився громадянин О. Іващук, який теж боявся йти темним провулком, тому хотів його чимшвидше пройти. **Чи були порушені права О. Іващука? Чи нестиме юридичну відповідальність громадянка І. Обережна?**

Ситуація 9. Заступниця головного бухгалтера підприємства Катерина Колосюк тимчасово виконувала обов'язки головного бухгалтера. Керівник підприємства звернувся до неї з проханням підписати деякі документи і провести оплату за вказаними в них рахунками через банк. К. Колосюк якісно і вчасно виконала розпорядження, але незабаром виявилося, що таким чином вона перевела значні кошти підприємства на рахунок іншої фірми, а це дозволило його керівникові ухилитися від сплати великої суми податків. За результатами перевірки підприємства Катерині Колосюк було висунуто серйозні звинувачення. **Проаналізуйте можливі варіанти розв'язання ситуації залежно від того, отримала К. Колосюк обіцянку «винагороди» від свого керівництва напередодні виконання розпорядження чи керівник пригрозив звільнити її нібито за те, що вона не впоралася зі своїми обов'язками.**

Ситуація 10. Студент Артур поспішав на побачення. Поблизу трамвайної зупинки до нього звернувся громадянин Пилипчук і запитав, котра година. Артур вийняв із кишені мобільний телефон, глянув і сказав годину. Однак Пилипчук не розчув і простягнув руку, щоб повернути до себе екран телефона та краще розгледіти цифри. Студент вирішив, що Пилипчук хоче вихопити в нього телефон і викрасти, тому з усієї сили різко вдарив Пилипчука другою рукою, в якій були великі троянди з міцними колючками. Обличчя Пилипчука було сильно подряпане, а сам він від несподіванки і болю похитнувся, втратив рівновагу і впав. **Проаналізуйте можливі варіанти розв'язання ситуації залежно від ушкоджень, які міг отримати Пилипчук унаслідок падіння.**

Сказано — зроблено! ***Практичне завдання***

Складіть приклади життєвих ситуацій, у яких кримінальна відповідальність не наставатиме за умовами статей 36–43 **Кримінального кодексу України**. *Обговоріть ці ситуації в парах чи малих групах.*

III. Особливості адміністративної та кримінальної відповідальності неповнолітніх

Сказано — зроблено! ***Практичне завдання***

Прочитайте статті Кодексу України про адміністративні правопорушення та додаткову інформацію «Правопорушення, за які неповнолітні віком від 16 до 18 років відповідають на загальних підставах» і дайте відповіді на запитання.

1. Із якого віку настає адміністративна відповідальність?
2. Які заходи впливу застосовують до неповнолітніх, які вчинили адміністративні правопорушення?
3. Чому, на вашу думку, законом передбачено відповідальність неповнолітніх віком від 16 до 18 років на загальних підставах за вчинення окремих адміністративних правопорушень?
4. Які обставини обтяжують відповідальність за адміністративне правопорушення?

De jure ***Право, виражене в тексті закону***

Кодекс України про адміністративні правопорушення
(1984, редакція від 17.07.2021, витяг)

Стаття 12. Вік, після досягнення якого настає адміністративна відповідальність

Адміністративній відповідальності підлягають особи, які досягли на момент вчинення адміністративного правопорушення шістнадцятирічного віку.

Стаття 13. Відповідальність неповнолітніх

До осіб віком від шістнадцяти до вісімнадцяти років, які вчинили адміністративні правопорушення, застосовуються заходи впливу, передбачені статтею 24-^{1} цього Кодексу.

У разі вчинення особами віком від шістнадцяти до вісімнадцяти років адміністративних правопорушень, передбачених статтями 44, 51, 89, 121–127, 130, статтею 139, частиною третьою статті 154, частиною другою статті 156, статтями 173, 173-^{4}, 174, 183-^{1}, 185, 190–195 цього Кодексу, вони **підлягають адміністративній відповідальності на загальних підставах**. З урахуванням характеру вчиненого правопорушення та особи правопорушника до зазначених осіб (за винятком осіб, які вчинили правопорушення, передбачені статтею 185) можуть бути застосовані заходи впливу, передбачені статтею 24-^{1} цього Кодексу.

Стаття 24-^{1}. Заходи впливу, що застосовують до неповнолітніх

За вчинення адміністративних правопорушень до неповнолітніх у віці від шістнадцяти до вісімнадцяти років можуть бути застосовані такі заходи впливу:

1) зобов'язання публічно або в іншій формі попросити вибачення в потерпілого;
2) попередження;
3) догана або сувора догана;
4) передача неповнолітнього під нагляд батькам або особам, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічному або трудовому колективу за їх згодою, а також окремим громадянам на їх прохання.

Стаття 35. Обставини, що обтяжують відповідальність за адміністративне правопорушення

Обставинами, що обтяжують відповідальність за адміністративне правопорушення, визнаються:

1) продовження протиправної поведінки, незважаючи на вимогу уповноважених на те осіб припинити її;
2) повторне протягом року вчинення однорідного правопорушення, за яке особу вже було піддано адміністративному стягненню; вчинення правопорушення особою, яка раніше вчинила кримінальне правопорушення;
3) втягнення неповнолітнього в правопорушення;

4) вчинення правопорушення групою осіб;
5) вчинення правопорушення в умовах стихійного лиха або за інших надзвичайних обставин;
6) вчинення правопорушення в стані сп'яніння. Орган (посадова особа), який накладає адміністративне стягнення, залежно від характеру адміністративного правопорушення може не визнати цю обставину обтяжуючою.

Буквально, дослівно ***Додаткова інформація***

Правопорушення, за які неповнолітні віком від 16 до 18 років відповідають на загальних підставах (тобто до них застосовуються ті види адміністративних стягнень, які передбачені ст. 24 КУпАП):

Стаття 44. Незаконні виробництво, придбання, зберігання, перевезення, пересилання наркотичних засобів або психотропних речовин без мети збуту в невеликих розмірах.

Стаття 51. Дрібне викрадення чужого майна шляхом крадіжки, шахрайства, привласнення чи розтрати — тягне за собою накладення штрафу від 10 до 30 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправні роботи на строк до 1 місяця з відрахуванням 20 відсотків заробітку, або адміністративний арешт на строк від 5 до 10 діб. *Викрадення чужого майна вважається дрібним, якщо вартість такого майна на момент вчинення правопорушення не перевищує 0,2 неоподатковуваного мінімуму доходів громадян.*

Стаття 89. Жорстоке поводження з тваринами.

Стаття 121. Порушення водієм правил керування транспортним засобом, правил користування ременями безпеки або мотошоломами.

Стаття 121-[1]. Експлуатація водіями транспортних засобів, ідентифікаційні номери складових частин яких не відповідають записам у реєстраційних документах.

Стаття 121-[2]. Порушення правил перевезення пасажирів при наданні послуг з перевезення пасажирів.

Стаття 122. Перевищення встановлених обмежень швидкості руху, проїзд на заборонний сигнал регулювання дорожнього руху та порушення інших правил дорожнього руху.

Стаття 122-[2]. Невиконання водіями вимог про зупинку.

Стаття 122-[4]. Залишення місця дорожньо-транспортної пригоди.

Стаття 122-[5]. Порушення вимог законодавства щодо встановлення і використання спеціальних світлових або звукових сигнальних пристроїв.

Стаття 123. Порушення правил руху через залізничні переїзди.

Стаття 124. Порушення правил дорожнього руху, що спричинило пошкодження транспортних засобів, вантажу, автомобільних доріг, вулиць, залізничних переїздів, дорожніх споруд чи іншого майна.

Стаття 124-[1]. Ненадання транспортних засобів поліцейським та медичним працівникам, а також ненадання військових транспортних засобів посадовим особам Військової служби правопорядку у Збройних силах України.

Стаття 125. Інші порушення правил дорожнього руху.

Стаття 126. Керування транспортним засобом особою, яка не має відповідних документів на право керування таким транспортним засобом або не пред'явила їх для перевірки.

Стаття 127. Порушення правил дорожнього руху пішоходами, велосипедистами

та особами, які керують гужовим транспортом, і погоничами тварин.

Стаття 130. Керування транспортними засобами або суднами особами, які перебувають у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або під впливом лікарських препаратів, що знижують їх увагу та швидкість реакції.

Стаття 139. Пошкодження автомобільних доріг, вулиць, дорожніх споруд, залізничних переїздів і технічних засобів регулювання дорожнього руху, створення перешкод для руху та невжиття необхідних заходів.

Стаття 154. Порушення правил утримання собак і котів, що спричинило заподіяння шкоди здоров'ю людини або її майну.

Стаття 156. Частина 2. …торгівля пивом (крім безалкогольного), алкогольними, слабоалкогольними напоями або тютюновими виробами через торгові автомати чи неповнолітніми особами, а також продаж пива (крім безалкогольного), алкогольних, слабоалкогольних напоїв або тютюнових виробів особі, яка не досягла 18-річного віку, або продаж тютюнових виробів в упаковках, що містять менш як 20 сигарет або цигарок, чи поштучно (крім сигар).

Стаття 173. Дрібне хуліганство. *Дрібне хуліганство, тобто нецензурна лайка в громадських місцях, образливе чіпляння до громадян та інші подібні дії, що порушують громадський порядок і спокій громадян,* — тягне за собою накладення штрафу від трьох до семи неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від сорока до шістдесяти годин, або виправні роботи на строк від одного до двох місяців з відрахуванням двадцяти процентів заробітку, або адміністративний арешт на строк до п'ятнадцяти діб.

Стаття 173-^{4}. Булінг (цькування) учасника освітнього процесу.

Стаття 174. Стрільба з вогнепальної, холодної метальної чи пневматичної зброї, пристроїв для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями метальними снарядами несмертельної дії, в населених пунктах і в не відведених для цього місцях або з порушенням установленого порядку.

Стаття 185. Злісна непокора законному розпорядженню або вимозі поліцейського, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону, військовослужбовця.

Стаття 190. Порушення громадянами порядку придбання, зберігання, передачі іншим особам або продажу вогнепальної, холодної чи пневматичної зброї.

Стаття 191. Порушення громадянами правил зберігання, носіння або перевезення нагородної, вогнепальної, холодної чи пневматичної зброї і бойових припасів.

Стаття 192. Порушення громадянами строків реєстрації (перереєстрації) нагородної, вогнепальної, холодної чи пневматичної зброї і правил взяття її на облік.

Стаття 193. Ухилення від реалізації вогнепальної, холодної чи пневматичної зброї і бойових припасів.

Стаття 194. Порушення працівниками торговельних підприємств (організацій) порядку продажу вогнепальної, холодної чи пневматичної зброї і бойових припасів.

Стаття 195. Порушення працівниками підприємств, установ, організацій правил зберігання або перевезення вогнепальної, холодної чи пневматичної зброї і бойових припасів.

Fiat justitia! ***Розв'яжіть юридичну ситуацію***

У парах чи групах дайте правову оцінку запропонованої ситуації згідно з Кодексом України про адміністративні правопорушення.

Ситуація 11. Тамара і Василь, учні 10 класу, вирішили розважитися. В інтернет-спільноті учнів своєї школи вони розмістили вигадану інформацію про те, що в школі склалася складна епідеміологічна ситуація. Нібито учениця їхнього класу, яка на канікулах їздила відпочивати з батьками в одну з південних країн, підхопила там небезпечне захворювання, яке швидко поширюється, і двоє учнів класу вже мають його симптоми. Наступного дня учні їхнього класу та частина учнів з інших класів, які мешкають поблизу чи ближче спілкуються із нібито «інфікованими», не прийшли на заняття у школу.

Проаналізуйте цю ситуацію з погляду права. Прочитайте ст. 173-[1] КУпАП і дайте відповіді на запитання: 1. Чи вчинили Тамара і Василь правопорушення? 2. Чи нестимуть вони відповідальність за ст. 173-[1] КУпАП? 3. Які заходи впливу можуть буди застосовані у цьому випадку?

Стаття 173-[1] КУпАП. Поширювання неправдивих чуток

Поширювання неправдивих чуток, що можуть викликати паніку серед населення або порушення громадського порядку, тягне за собою накладення штрафу від 10 до 15 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправні роботи на строк до 1 місяця з відрахуванням 20 відсотків заробітку.

Адміністративна і кримінальна відповідальність неповнолітніх

Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх викладені в Розділі XV Загальної частини Кримінального кодексу України. За скоєння низки кримінальних правопорушень (усього 51 випадок, передбачений ст. 22 ККУ) віковий поріг кримінальної відповідальності підлітків знижено з 16 до 14 років.

De jure *Право, виражене в тексті закону*

Кримінальний кодекс України
(2001, редакція від 17.07.2025, витяг)

Стаття 22. Вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність

1. Кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення кримінального правопорушення виповнилося 16 років.

2. Особи, що вчинили кримінальні правопорушення у віці від 14 до 16 років, підлягають кримінальній відповідальності лише за **умисне вбивство** (статті 115–117), **посягання на життя державного чи громадського діяча, працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця, судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя, захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги, представника іноземної держави** (статті 112, 348, 379, 400, 443), **умисне тяжке тілесне ушкодження** (стаття 121, частина третя статей 345, 346, 350, 377, 398), **жорстоке поводження з тваринами** (стаття 299), **умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження** (стаття 122, частина друга статей 345, 346, 350, 377, 398), **диверсію** (стаття 113), **бандитизм** (стаття 257), **терористичний акт** (стаття 258), **захоплення заручників** (статті 147 і 349), **зґвалтування** (стаття 152), **сексуальне насильство** (стаття 153), **крадіжку** (стаття 185, частина перша статей 262, 308), **грабіж** (статті 186, 262, 308), **розбій** (стаття 187, частина третя статей 262, 308), **вимагання** (статті 189, 262, 308), **умисне знищення або пошкодження майна** (частина друга статей 194, 347, 352, 378, частини друга та третя статті 399), **пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів** (стаття 277), **угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна** (стаття 278), **незаконне заволодіння транспортним засобом** (частини друга, третя статті 289), **хуліганство** (стаття 296).

Сказано — зроблено! *Практичне завдання*

Прочитайте статті Кримінального кодексу України, що стосуються особливостей кримінальної відповідальності неповнолітніх. Дайте відповіді на запитання.

1. Чому, на вашу думку, закон передбачає звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітніх, які вчинили кримінальний проступок або необережний нетяжкий злочин уперше? 2. Чому закон передбачає можливість застосування примусових заходів виховного характеру щодо дітей у віці до 14 років, які вчинили діяння, що має ознаки кримінального правопорушення? 3. Чому таке діяння, вчинене дитиною у віці до 14 років, не є кримінальним правопорушенням? 4. Які види покарань застосовуються до неповнолітніх, які скоїли кримінальне правопорушення? 5. Яка відмінність між громадськими і виправними роботами?

De jure *Право, виражене в тексті закону*

Кримінальний кодекс України
(2001, редакція від 17.07.2025, витяг)

Розділ XV ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТА ПОКАРАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ

Стаття 97. Звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру

1. Неповнолітнього, який вперше вчинив кримінальний проступок або необережний нетяжкий злочин, може бути звільнено від кримінальної відповідальності, якщо його виправлення можливе без застосування покарання. У цих випадках суд застосовує до неповнолітнього примусові заходи виховного характеру, передбачені ч. 2 ст. 105 цього Кодексу.

2. Примусові заходи виховного характеру, передбачені ч. 2 ст. 105 цього Кодексу, суд застосовує і до особи, яка до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною цього Кодексу.

3. У разі ухилення неповнолітнього, що вчинив кримінальне правопорушення, від застосування до нього примусових заходів виховного характеру ці заходи скасовуються і він притягується до кримінальної відповідальності.

Стаття 98. Види покарань

1. До неповнолітніх, визнаних винними у вчиненні кримінального правопорушення, судом можуть бути застосовані такі основні види покарань:

1) штраф;

2) громадські роботи;

3) виправні роботи;

4) пробаційний нагляд;

5) позбавлення волі на певний строк.

2. До неповнолітніх можуть бути застосовані додаткові покарання у виді штрафу та позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

Стаття 99. Штраф

1. Штраф застосовується лише до неповнолітніх, що мають самостійний дохід, власні кошти або майно, на яке може бути звернене стягнення.

2. Розмір штрафу, в тому числі за вчинення кримінального правопорушення, за яке передбачено основне покарання лише у виді штрафу понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, встановлюється судом залежно від тяжкості вчиненого кримінального правопорушення та з урахуванням майнового стану неповнолітнього в межах до п'ятисот встановлених законодавством неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

3. До неповнолітнього, що не має самостійного доходу, власних коштів або майна, на яке може бути звернене стягнення, засудженого за вчинення кримінального правопорушення, за яке передбачено основне покарання лише у виді штрафу понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, може бути застосовано покарання у виді громадських робіт або виправних робіт згідно з положеннями статей 100, 103 цього Кодексу.

Стаття 100. Громадські та виправні роботи

1. Громадські роботи можуть бути призначені неповнолітньому у віці від 16 до 18 років на строк від тридцяти до ста двадцяти годин і полягають у виконанні неповнолітнім робіт у вільний від навчання чи основної роботи час. Тривалість виконання даного виду покарання не може перевищувати двох годин на день.

2. Виправні роботи можуть бути призначені неповнолітньому у віці від 16 до 18 років за місцем роботи на строк від двох місяців до одного року.

3. Із заробітку неповнолітнього, засудженого до виправних робіт, здійснюється відрахування в дохід держави в розмірі, встановленому вироком суду, в межах від п'яти до десяти відсотків.

Стаття 101. Пробаційний нагляд

1. Пробаційний нагляд застосовується до неповнолітніх відповідно до статті 59^1 цього Кодексу.

2. Пробаційний нагляд стосовно неповнолітніх призначається на строк від 1 до 2 років.

Стаття 102. Позбавлення волі на певний строк

1. Покарання у виді позбавлення волі особам, які не досягли до вчинення злочину вісімнадцятирічного віку, може бути призначене на строк від шести місяців до десяти років, крім випадків, передбачених пунктом 5 частини третьої цієї статті. Неповнолітні, засуджені до покарання у виді позбавлення волі, відбувають його у спеціальних виховних установах.

3. Покарання у виді позбавлення волі призначається неповнолітньому:

2) за нетяжкий злочин — на строк не більше чотирьох років;

3) за тяжкий злочин — на строк не більше семи років;

4) за особливо тяжкий злочин — на строк не більше десяти років;

5) за особливо тяжкий злочин, поєднаний з умисним позбавленням життя людини, — на строк до п'ятнадцяти років.

Стаття 105. Звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру

1. Неповнолітній, який вчинив кримінальний проступок або нетяжкий злочин, може бути звільнений судом від покарання, якщо буде визнано, що внаслідок щирого розкаяння та подальшої бездоганної поведінки він на момент постановлення вироку не потребує застосування покарання.

2. У цьому разі суд застосовує до неповнолітнього такі примусові заходи виховного характеру:

1) застереження;

2) обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього;

3) передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх заміняють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання;

4) покладення на неповнолітнього, який досяг п'ятнадцятирічного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків;

5) направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років. Умови перебування в цих установах неповнолітніх та порядок їх залишення визначаються законом.

3. До неповнолітнього може бути застосовано кілька примусових заходів виховного характеру, що передбачені у частині другій цієї статті. Тривалість заходів виховного характеру, передбачених у пунктах 2 та 3 частини другої цієї статті, встановлюється судом, який їх призначає.

4. Суд може також визнати за необхідне призначити неповнолітньому вихователя в порядку, передбаченому законом.

Fiat justitia! ***Розв'яжіть юридичну ситуацію***

Дайте правову оцінку запропонованої ситуації,
розглянувши кілька варіантів. *Виконайте завдання в групах.*

Ситуація 12. Дарина (15 років), Артем (14 років) і Артур (12 років) прогулювалися неподалік залізничної колії, вирішили розважитись і пошкодили залізничний насип колії, відтак під шпалами утворилася порожнина. Їхню метушню помітив працівник залізниці, викликав поліцію та повідомив диспетчера про аварійний стан колії. Невдовзі дітей було затримано. **1. Чи буде притягнено підлітків до кримінальної відповідальності за ст. 277 ККУ? 2. Як змінилося б розв'язання ситуації, якби пошкодження не було помічено вчасно і трапилась аварія поїзда? 3. Визначте міру відповідальності кожного з дітей у зміненому варіанті задачі.**

Сказано — зроблено! ***Практичне завдання***

Оберіть один із запропонованих висловів видатних людей про справедливість, право, державу і поясніть, чому він подобається вам.

1) «Прагнення людини до справедливості робить демократію можливою, але саме схильність людини до несправедливості робить її необхідною» (Р. Нібур).
2) «Не тому що-небудь є справедливим, бо воно законне, навпаки: законним має бути лише те, що є справедливим» (Ш. Монтеск'є).
3) «Існують три джерела несправедливості: насильство як таке, зловмисна підступність, що прикривається іменем закону, і жорстокість самого закону» (Ф. Бекон).
4) «Принцип „око за око" зробить сліпим увесь світ» (М. Ганді).
5) «Справжня гуманність означає насамперед справедливість» (В. Сухомлинський).
6) «Справедливість — такий самий необхідний для життя продукт, як і хліб» (Л. Берні).
7) «„Соціальна справедливість" може завести суспільство в мутні води, якщо під нею розуміти не лише рівні можливості, але й рівні результати» (М. Тетчер).
8) «Любов абсолютної справедливості не знає, але в тім її вища справедливість. У світі стільки несправедливо-прикрого, що якби не було несправедливо-лагідного, то зовсім не варто було б жити» (Леся Українка).
9) «Те, що справедливо, не завжди правильно» (Т. Моррісон).
10) «Держава — держить. Бо вона держава. У неї скіпетр влади у руці» (Л. Костенко, письменниця).
11) «Влада — це можливість стверджувати власну волю навіть усупереч опорові» (М. Вебер, соціолог і філософ).
12) «Кожен народ має таку владу, на яку заслуговує» (Ж. де Местр, філософ і політик).
13) «Право і справедливість полягають у тому, щоб кожний мав і робив своє так, аби ніхто не мав чужого і не позбавлявся свого» (Конфуцій, філософ).
14) «Та держава, у якій громадяни підпорядковуються законам, є щасливою в мирний час і непохитною під час війни» (Сократ, давньогрецький філософ).
15) «Ми повинні бути рабами законів, щоб стати вільними» (Цицерон, філософ, політик).

УЗАГАЛЬНЕННЯ за темами розділу 1: «Право, держава і суспільство»

Назвіть:
юридичні професії, галузі права, ознаки держави, єдиний орган законодавчої влади в Україні, органи місцевого самоврядування, елементи системи права, ознаки правовідносин, склад правовідносин, склад і ознаки правопорушення, ознаки юридичної відповідальності, види адміністративних стягнень, види кримінальних покарань.

Поясніть значення термінів і понять:
держава, право, суверенітет, Конституція, джерело права, закон, підзаконний акт, місцеве самоврядування, фізична особа, юридична особа, юридичний факт, правосуб'єктність, правовідносини, правопорушення, деліктоздатність, злочин, юридична відповідальність, неповнолітні, територіальна громада, правоздатність, дієздатність.

Наведіть приклади:
джерел права, юридичних фактів, конституційних прав громадян, конституційних обов'язків громадян, центральних органів виконавчої влади, місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, адміністративних правопорушень, нормативно-правових актів, обставин, що виключають протиправність діяння.

Розкажіть про:
роль Конституції України, розподіл гілок влади в Україні, державний лад, етапи становлення української державності, систему судоустрою в Україні, склад правовідносин, значення юридичної відповідальності, види правопорушень, види юридичної відповідальності, відповідальність за окремі правопорушення, вчинені в умовах воєнного стану.

Схарактеризуйте / поясніть:
- принцип верховенства права,
- взаємозв'язок між правами / потребами та правом і законом,
- роль держави та демократії щодо забезпечення прав людини і створення умов для розвитку особистості,
- права / обов'язки людини і права / обов'язки громадянина,
- засади діяльності та компетенцію вищих органів влади в Україні,
- засади діяльності та компетенцію самоврядних територіальних спільнот,
- механізми формування та діяльності органів місцевого самоврядування,
- механізми формування та діяльності органів державної влади в Україні,
- систему нормативно-правових актів,
- особливості кримінальної та адміністративної відповідальності неповнолітніх.

Розділ II

ЮРИДИЧНА АБЕТКА ПОВСЯКДЕННЯ

(ОСНОВИ ПРИВАТНОГО ПРАВА)

§ 8. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА. ЗОБОВ'ЯЗАННЯ

Згадайте... *— хто може бути суб'єктом правовідносин;*
— хто така «фізична особа», «юридична особа».

Як ви розумієте...

— цитату із книги Джонатана Летема «Господар снів»: «Ти — це те, що ти робиш. Ти — це твій вибір. Той, у кого себе перетвориш»?

Чи знаєте ви, що...

— поняття «суб'єкт права» і «суб'єкт правовідносин» не завжди збігаються?
— з давніх-давен дискутується питання: чи людина може бути суб'єктом права до свого народження і після своєї смерті?
— слово «цивільний» вказує на зв'язок з громадянами, їхніми правами та взаєминами у суспільстві, а також на відсутність належності до військової чи церковної сфери?

Pacta sunt servanda
(Договори повинні виконуватися).
Принцип римського права, що став наріжним каменем договірного права в усьому світі

8.1. Становлення цивільних правовідносин

Історія формування цивільного права відображає процес розвитку суспільних відносин, економіки та філософських поглядів на роль особистості та власності. Це тривалий шлях від примітивних форм до складних систем сучасного права.

Цивільне право — галузь права, яка охоплює норми права, що регулюють майнові та особисті немайнові правові суспільні відносини між рівноправними суб'єктами права — фізичними і юридичними особами, територіальними громадами, державами та іншими суб'єктами приватного і публічного права.

Колискою сучасного цивільного права і джерелом багатьох його фундаментальних принципів та інститутів є римське право. В античному світі були закладені основи розуміння права власності (dominium), зобов'язань (obligatio), договорів (купівля–продаж, найм, позика), спадкування та захисту особистих прав. Римляни розрізняли право осіб (статус людини: вільний / раб, громадянин / іноземець), право речей (власність, володіння, зобов'язання) та право позовів (судовий захист). Ця система була надзвичайно розвиненою і вплинула на правові системи всієї Європи.

У Середньовіччі звичаєві відносини частково витіснили римське право. Зміст цивільних правовідносин часто визначався місцевими звичаями та базувався на ієрархії земельної власності й особистої залежності (сеньйор – васал). Водночас у церковному (канонічному) праві розвивалися принципи справедливості, доброї совісті, що згодом вплинули на договірне право.

В епоху Відродження ідеї про приватну власність як священне та непорушне право, свободу договору, відповідальність за шкоду знову набувають актуальності. Епоха Просвітництва (XVII–XVIII ст.) принесла концепції природного права, де права людини (на життя, свободу, власність) розглядалися як природні і невідчужувані від природи. Це стало основою для формування сучасних цивільних прав.

Формування національних держав зумовило закладання основ для створення єдиних цивільних кодексів. Наполеонівський кодекс (Цивільний кодекс Франції 1804 р.) став першим великим і впливовим кодексом Нового часу. Він закріпив принципи індивідуальної свободи, свободи договору, недоторканності приватної власності й рівності перед законом та вплинув на цивільні кодекси багатьох країн світу.

Упродовж XIX–XX століття розвиток промисловості, соціальні зміни, урбанізація вимагали подальшої адаптації цивільного права. З'явилися нові види договорів (наприклад, про надання послуг), розвинулося право інтелектуальної власності, посилився захист прав споживачів. Сучасне цивільне право все більше враховує соціальні аспекти, обмежуючи абсолютну свободу договору і власності в інтересах суспільства та слабшої сторони.

В Україні цивільне право охоплює широкий спектр взаємин, що виникають між людьми в повсякденному житті, як-от: договори купівлі–продажу, оренди, спадкування, створення та використання об'єктів інтелектуальної власності, захист честі й гідності тощо.

Основним джерелом цивільного права в Україні є Цивільний кодекс України (ЦКУ), який складається із 6 книг, кожна з яких містить розділи, глави, параграфи і статті, що детально регулюють конкретні питання цивільного права.

Структура ЦКУ:	
Книга 1. **Загальні положення**	Визначає основні поняття, принципи і норми цивільного законодавства, суб'єкти та об'єкти цивільного права, правочини, представництво, строки й терміни.
Книга 2. **Особисті немайнові права фізичної особи**	Більш деталізовано, ніж у Конституції України, закріплює права фізичної особи, що не мають економічного змісту. Особисті немайнові права тісно пов'язані з фізичною особою, вона володіє ними довічно, не може від них відмовитися, не може бути позбавлена цих прав.
Книга 3. **Право власності та інші речові права**	Встановлює правила володіння, користування та розпоряджання майном.
Книга 4. **Право інтелектуальної власності**	Закріплює права на результати інтелектуальної, творчої діяльності (винаходи, твори, торговельні марки тощо).
Книга 5. **Зобов'язальне право**	Визначає правила укладення та виконання договорів, відшкодування шкоди, підстави виникнення зобов'язань тощо.
Книга 6. **Спадкове право**	Регулює порядок переходу майна у спадок, оформлення спадкових прав і виконання заповітів.

8.2. Цивільна правосуб'єктність

Усі люди від народження і до смерті є суб'єктами права, адже вони — носії суб'єктивних прав і юридичних обов'язків. Також суб'єктами права є юридичні особи та інші специфічні соціальні утворення, за якими право визнає таку здатність. Однак бути носієм права і могти його реалізувати, стати учасником якихось правовідносин — це різні речі. Конкретний суб'єкт завжди є суб'єктом права — це первинна його властивість, але не завжди є учасником конкретних правовідносин, бо щоб суб'єкт права став суб'єктом правовідносин, має спочатку виникнути певний юридичний факт, який «запускає» в дію правову норму, а також і суб'єкт має відповідати встановленим вимогам. Саме тому в юристів є таке поняття, як **правосуб'єктність**, що означає здатність особи бути реальним учасником правовідносин.

Цивільною правосуб'єктністю є здатність бути учасником цивільних правовідносин.

Цивільні правовідносини — це ***майнові*** та ***особисті немайнові*** відносини, що врегульовані нормами права і базуються на юридичній рівності, вільному волевиявленні та майновій самостійності їх учасників.

Цивільними правовідносинами є відносини між продавцем і покупцем; між спадкодавцем і спадкоємцями; між особою, яка завдала майнової шкоди, і тим, хто цих збитків зазнав. Також це всі відносини, що виникають із приводу права власності й, зокрема, інтелектуальної власності.

Поясни (поясніть) логічний ланцюжок у структурі поняття

Правосуб'єктність → **→ що? —** здатність бути учасником правовідносин
→ що охоплює? — правоздатність, дієздатність, деліктоздатність

Елементами цивільної правосуб'єктності є: цивільна правоздатність, цивільна дієздатність, цивільна деліктоздатність.

De jure ***Право, виражене в тексті закону***

Цивільний кодекс України (2004, редакція від 28.08.2025, витяг)

Стаття 26. Обсяг цивільної правоздатності фізичної особи

1. Усі фізичні особи є рівними у здатності мати цивільні права та обов'язки.
2. Фізична особа має всі особисті немайнові права, встановлені Конституцією України та цим Кодексом.
3. Фізична особа здатна мати всі майнові права, що встановлені цим Кодексом, іншим законом.
4. Фізична особа здатна мати інші цивільні права, що не встановлені Конституцією

України, цим Кодексом, іншим законом, якщо вони не суперечать закону та моральним засадам суспільства.
5. Фізична особа здатна мати обов'язки як учасник цивільних відносин.

Стаття 30. Цивільна дієздатність фізичної особи

1. Цивільну дієздатність має фізична особа, яка усвідомлює значення своїх дій та може керувати ними.
Цивільною дієздатністю фізичної особи є її здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання.
2. Обсяг цивільної дієздатності фізичної особи встановлюється цим Кодексом і може бути обмежений виключно у випадках і в порядку, встановлених законом.

1. Цивільна правоздатність — це здатність суб'єкта мати майнові та особисті немайнові права й обов'язки. Усі фізичні особи мають цивільну правоздатність із моменту народження аж до смерті.

2. Цивільна дієздатність — це здатність суб'єкта своїми діями реалізовувати свої права, брати на себе певні зобов'язання.

Дієздатністю наділяється фізична особа, яка усвідомлює значення своїх дій та може ними керувати, тому обсяг дієздатності залежить від віку, стану здоров'я і досвіду людини. За обсягом дієздатність може бути:

- *часткова* — її мають діти до 14 років (малолітні);
- *неповна* — її мають діти від 14 до 18 років (неповнолітні),
- *повна* — її набувають фізичні особи з досягненням повноліття, а у визначених законом випадках — дещо раніше;
- суд може *обмежити цивільну дієздатність* повнолітніх осіб у зв'язку з тим, що вони зловживають спиртними напоями, наркотичними засобами, азартними іграми тощо і це ставить їх чи їхню сім'ю, а також інших осіб, яких вони за законом зобов'язані утримувати, у скрутне матеріальне становище. А також, якщо фізична особа страждає на психічний розлад, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними. Над такими особами встановлюють піклування;
- суд може визнати особу *недієздатною*, якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій та / або керувати ними. Над такою особою встановлюють опіку, і вчиняти будь-які правочини від її імені та в її інтересах може тільки її опікун.

Якщо особа, якій суд обмежив дієздатність або яку визнав недієздатною, повністю відновить свою здатність розуміти значення своїх дій і керувати ними, то суд може поновити її цивільну дієздатність.

3. Цивільна деліктоздатність — це здатність суб'єкта нести відповідальність за свої діяння, за заподіяну шкоду, яка зазвичай виникає одночасно з дієздатністю.

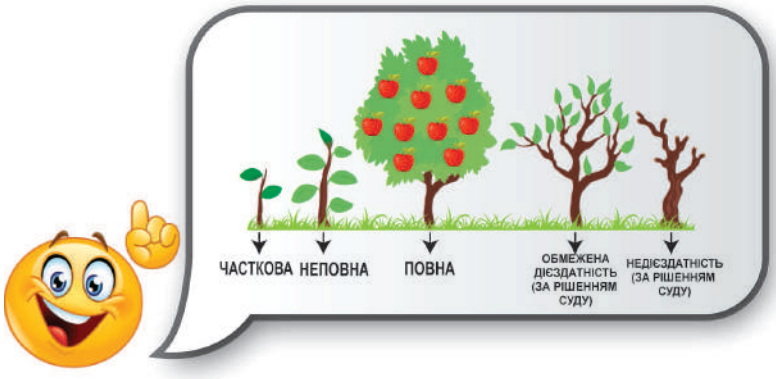

Обсяг цивільної дієздатності

Буквально, дослівно ***Додаткова інформація***

Відмінність між поняттями «суб'єкт права» та «суб'єкт правовідносин»

Ненароджена дитина не може бути суб'єктом права у класичному розумінні, але бувають ситуації, коли необхідно захистити її права. Так, юристи в законодавстві часто закріплюють такі, наприклад, положення:

— ст. 1222 Цивільного кодексу України вказує серед спадкоємців також осіб, які були зачаті за життя спадкодавця і народжені живими після відкриття спадщини;

— ст. 1200 Цивільного кодексу України визначає, що в разі смерті потерпілого право на відшкодування шкоди має також дитина потерпілого, народжена після його смерті.

Загальновідомо, що з моменту своєї смерті людина втрачає правоздатність та дієздатність і перестає бути суб'єктом права. Однак сучасне законодавство закріплює низку прав людини, реалізація яких не залежить від неї ані за її життя, ані після її смерті. Так, усі громадяни мають право на поховання їхнього тіла (а це право можна реалізувати тільки після смерті). Аналогічною є ситуація з посмертним нагородженням державними нагородами (орденами, медалями, почесними званнями, відзнаками тощо). Ці приклади демонструють відмінність між поняттями «суб'єкт права» та «суб'єкт правовідносин»: померла або ще ненароджена людина ніби є суб'єктом права, але в будь-якому разі не може бути суб'єктом правовідносин.

В юридичної особи правосуб'єктність (усі три її елементи одночасно) виникає з моменту її створення і припиняється з дня внесення до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань (ЄДР) запису про її припинення та може бути обмежена лише за рішенням суду. Юридична особа має такі самі цивільні права й обов'язки (цивільну правоздатність), як і фізична особа, крім тих, які за своєю природою можуть належати лише людині. Юридична особа здійснює цивільні права та обов'язки через свої органи управління, які діють відповідно до установчих документів (статуту, положення, засновницького договору) та закону, виступають від її імені, зобов'язані діяти в інтересах юридичної особи, добросовісно і розумно та не перевищувати своїх повноважень. У випадках, встановлених законом, юридична особа може набувати цивільних прав та обов'язків і здійснювати їх через своїх учасників.

8.3. Правочин. Зобов'язання. Види договорів

Кожного дня ми вчиняємо безліч дій: купуємо хліб і інші продукти, їздимо у громадському транспорті, щось даруємо, щось позичаємо. Частина наших побутових дій має особливе значення — вони створюють, змінюють або припиняють певні права та обов'язки. У цивільному праві такі дії називаються **правочинами**. Розглянемо коротко важливі поняття цивільного права: правочин, зобов'язання, договір.

Перша книга ЦКУ «Загальні положення цивільного права» містить розділ IV «Правочини. Представництво», в якому зафіксовано вимоги щодо укладення правочинів, їх державної реєстрації, нотаріального посвідчення, правові наслідки недійсності правочину тощо.

Правочином є дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків (ст. 202 ЦКУ).

ПРАВОЧИН	
Ознаки правочину	
Юридичний факт	Є різновидом юридичного факту — вольовою дією
Вольовий характер	Здійснюється свідомо і цілеспрямовано
Спрямованість	Має конкретну мету — створити, змінити чи припинити права та обов'язки
Вимоги до чинності правочину (ст. 203 ЦКУ)	
Щоб правочин був дійсним, необхідне дотримання таких умов:	
Правоздатність і дієздатність	Сторони мають відповідну цивільну правоздатність і дієздатність.
Вільне волевиявлення	Волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі.
Відповідність закону	Правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним.
Зміст правочину	Має відповідати ЦКУ, іншим актам цивільного законодавства, моральним засадам суспільства.
Форма	Правочин має бути вчинений у формі, встановленій законом (усній, письмовій, нотаріальній).
Об'єкт	Правочин має бути спрямований на те, що не заборонено законом.
Види правочинів за кількістю сторін	
Односторонні	Для їх вчинення достатньо волі однієї сторони (наприклад, заповіт, довіреність, публічна обіцянка винагороди).
Двосторонні	Вимагають узгодженої волі двох сторін (наприклад, договори й, зокрема, купівлі–продажу, оренди, позики тощо).
Багатосторонні	Вимагають узгодженої волі трьох або більше сторін (наприклад, договір про спільну діяльність).

Тепер уявіть, що ви позичили другові / подрузі улюблену книгу і домовилися, що він / вона поверне її за тиждень. Або батьки доручили вам якесь завдання, за виконання якого ви отримаєте кишенькові гроші. Що об'єднує ці ситуації? У кожному випадку між вами є певні домовленості, які породжують взаємні права та обов'язки. У цивільному праві такі домовленості називаються зобов'язаннями.

П'ята книга ЦКУ має назву «Зобов'язальне право» й об'єднує в собі норми, які регулюють загальні засади виникнення, виконання та припинення зобов'язань, правові наслідки порушення зобов'язань. Розділ II цієї книги «Загальні положення про договір» деталізує поняття та умови договору, укладення, зміну і розірвання договору. У розділі III «Окремі види зобов'язань» регламентовано окремі види договорів, а також недоговірні зобов'язання.

Зобов'язанням є правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку (ст. 509 ЦКУ).

ЗОБОВ'ЯЗАННЯ	
Суб'єкти	
Боржник: особа, яка має обов'язок	**Кредитор:** особа, яка має право вимоги
Зміст	***Підстави виникнення зобов'язання***
Право вимоги кредитора та обов'язок боржника	– Договори (найпоширеніша підстава) – Завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі – Створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності – Односторонні правочини – Інші юридичні факти
Принцип виконання	
Зобов'язання має виконуватися належним чином відповідно до умов договору та вимог ЦКУ, інших актів цивільного законодавства, а за відсутності таких умов і вимог — відповідно до звичаїв ділового обороту або інших вимог, що зазвичай ставляться.	

Договір є двостороннім чи багатостороннім правочином, погодженою дією двох або більше сторін, спрямованою на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків (ст. 626 ЦКУ).

ДОГОВІР
Принцип свободи договору (ст. 627 ЦКУ):
Сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента і визначенні умов договору, з урахуванням вимог ЦКУ, інших актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості.

Основні класифікації видів договорів	
Залежно від моменту укладення	
Консенсуальні	Вважаються укладеними з моменту досягнення згоди сторін щодо всіх істотних умов. (*Приклади:* договір купівлі–продажу, договір оренди (найму), договір підряду, договір надання послуг).
Реальні	Для їх укладення, окрім згоди, необхідна ще й передача речі або вчинення іншої дії. (*Приклади:* договір позики (вважається укладеним з моменту передачі грошей або речей), договір перевезення вантажу (з моменту прийняття вантажу до перевезення), договір зберігання (з моменту передачі речі на зберігання)).
Залежно від наявності зустрічного надання (відплатності)	
Відплатні	Передбачають зустрічне надання (товар за гроші, послуга за плату) — переважна більшість договорів. (*Приклади:* купівля-продаж, підряд, найм, перевезення, надання послуг).
Безоплатні	Одна сторона зобов'язується щось надати без отримання зустрічного відшкодування. (*Приклади:* договір дарування, договір позички (безоплатного користування майном), договір безоплатного надання послуг).
Залежно від розподілу прав і обов'язків	
Взаємні (двосторонньо зобов'язуючі)	Кожна сторона має одночасно права й обов'язки щодо іншої. (*Приклади:* купівля–продаж (продавець має право на оплату і обов'язок передати товар; покупець має право на товар і обов'язок оплатити його), підряд, найм).
Односторонні (односторонньо зобов'язуючі)	Права має одна сторона, а обов'язки — інша. (*Приклади:* договір позики (позикодавець має право вимагати повернення, позичальник — обов'язок повернути), договір дарування (дарувальник має обов'язок передати дарунок, обдаровуваний — право вимагати передачі)). ***Важливо не плутати з одностороннім правочином!***
Поіменовані та непоіменовані	
Поіменовані	Договори, конкретні види яких прямо передбачені ЦКУ або іншими актами законодавства. (*Приклади:* купівля–продаж, міна, дарування, рента, довічне утримання (догляд), найм (оренда), позичка, підряд, послуги, перевезення, позика, кредит, банківський вклад, банківський рахунок, комісія, доручення, управління майном, страхування, спільна діяльність, зберігання тощо).
Непоіменовані	Договори, що прямо не передбачені актами цивільного законодавства, але відповідають загальним засадам цивільного законодавства й укладаються за принципом свободи договору. (*Приклад:* договори, що поєднують елементи різних поіменованих договорів (змішані договори), або абсолютно нові договори, що виникають у зв'язку з розвитком економічних відносин).
Інші важливі види договорів: публічний договір, договір приєднання, попередній договір, договір на користь третьої особи.	

Отже, договори є найпоширенішими правочинами, що створюють зобов'язання. Однак є й такі зобов'язання, що виникають не з договорів, а безпосередньо з юридичних фактів, які встановлені

законом, які так і називаються — **недоговірні** *(наприклад, публічна обіцянка винагороди без оголошення конкурсу або нагороди за результатами конкурсу, вчинення дій у майнових інтересах іншої особи без її доручення, рятування здоров'я та життя фізичної особи, рятування майна, відшкодування заподіяної шкоди (деліктні зобов'язання) тощо)*. Основна відмінність недоговірних зобов'язань від договірних — у договірних сторони заздалегідь домовляються про свої взаємні права й обов'язки, а в недоговірних такого попереднього погодження немає, зобов'язання виникає через факт.

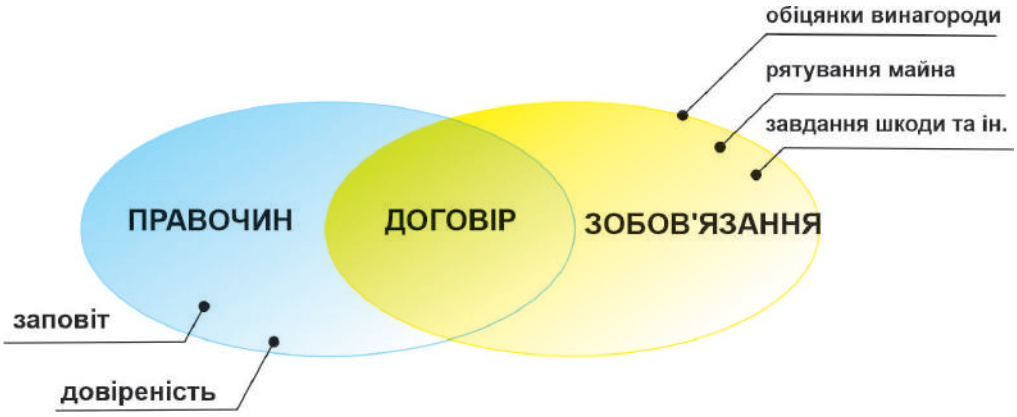

8.4. Сучасні цифрові правочини

У сучасному світі, що стрімко диджиталізується, цифрові правочини стали невіддільною частиною нашого повсякденного життя і ділового обігу. Це вже не просто тренд, а необхідність, яка кардинально змінює спосіб укладення угод, обміну даними та виконання зобов'язань. Фактично, **цифровий правочин** — *це будь-яка дія, вчинена за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій, що спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків.*

Від придбання товару в інтернет-магазині та замовлення таксі через мобільний додаток до укладення багатомільйонних контрактів за допомогою електронного підпису чи смарт-контрактів — усе це приклади цифрових правочинів. Їхня головна перевага полягає у швидкості, зручності та доступності, що дозволяє долати географічні й часові бар'єри.

Українське законодавство, зокрема Цивільний кодекс України та Закони України «Про електронні довірчі послуги», «Про електронну комерцію», «Про електронні документи та електронний документообіг», активно адаптується до цих змін. Проте з розвитком технологій виникають і нові виклики: кібербезпека, захист персональних даних,

питання юрисдикції та регулювання новітніх інструментів, таких як блокчейн і смарт-контракти.

Коли ми говоримо про сучасні цифрові правочини, неможливо оминути два ключові інструменти, які роблять їх можливими та надійними: **електронний підпис** і **смарт-контракти.** Вони є фундаментом, що забезпечує юридичну силу, безпеку та автоматизацію в цифровому середовищі.

Електронний підпис — ваша особиста ідентифікація в цифрі	
Електронний підпис (ЕП), а особливо його кваліфікований різновид (КЕП), є цифровим аналогом власноручного підпису. Він відіграє вирішальну роль у підтвердженні особистості підписувача та цілісності електронного документа.	
Як це працює?	
Ідентифікація:	електронний підпис створюється за допомогою криптографічних алгоритмів і спеціальних ключів, що однозначно пов'язані з конкретною особою. В Україні його видають акредитовані центри сертифікації ключів.
Захист:	Коли ви підписуєте документ електронним підписом, він не лише підтверджує, що саме ви його підписали, а й гарантує, що документ не був змінений після підписання. Будь-яка модифікація зробить підпис недійсним.
Юридична сила:	Законодавство України (зокрема, Закон України «Про електронні довірчі послуги») прирівнює кваліфікований електронний підпис до власноручного підпису, якщо він накладений із дотриманням усіх вимог. Це дозволяє укладати юридично значущі договори, подавати звітності, оформлювати документи з державними органами — все онлайн.
Значення:	Електронний підпис є основою безпаперового документообігу та забезпечує довіру до цифрових правочинів, дозволяючи учасникам відносин бути впевненими у справжності сторін і незмінності умов угоди.

Електронний договір, який укладається шляхом публічної пропозиції укласти договір (оферти) та прийняття цієї пропозиції іншою стороною (акцепту), може бути підписаний і **одноразовим ідентифікатором.** Це унікальна комбінація символів (букв і цифр), яка підтверджує волю особи, що прийняла пропозицію укласти договір. Електронний підпис одноразовим ідентифікатором — це дані в електронній формі у вигляді алфавітно-цифрової послідовності, що додаються до інших електронних даних особою, яка прийняла оферту, та надсилаються іншій стороні. Найчастіше таким ідентифікатором є смс-код, пароль чи інший засіб авторизації, отриманий через електронну пошту, персональний кабінет чи мобільний застосунок, що підтверджує згоду сторони з умовами договору.

Смарт-контракт є інноваційним рішенням для автоматизації зобов'язань, підвищення довіри та зниження ризиків у складних цифрових транзакціях. Це комп'ютерний алгоритм, запрограмований на виконання певних умов, що зберігається та виконується на технології блокчейн. Його особливість полягає в автоматичному, самовиконуваному характері. Смарт-контракти застосовують у фінансах (DeFi), логістиці, управлінні ланцюгами поставок, реєстрації прав і багатьох інших сферах. Хоча законодавче регулювання смарт-контрактів в Україні ще формується, їхній потенціал для трансформації цивільних правовідносин величезний.

Буквально, дослівно ***Додаткова інформація***

Блокчейн (Blockchain) — це децентралізована технологія розподіленого реєстру, яка забезпечує безпечне, прозоре та незмінне зберігання даних.

Уявіть собі цифрову книгу обліку, де записи згруповані в «блоки», а ці блоки послідовно з'єднані між собою криптографічними зв'язками, утворюючи безперервний «ланцюжок». Кожен блок містить певну кількість транзакцій або даних; криптографічний хеш попереднього блоку, що створює ланцюжок і забезпечує незмінність; тимчасову мітку (timestamp), яка вказує на час створення блоку.

Хоча блокчейн найбільш відомий завдяки криптовалютам (Bitcoin, Ethereum), його потенціал значно ширший:

- децентралізовані фінанси (DeFi), платежі, кліринг, випуск цифрових активів;
- управління ланцюгами поставок: відстеження походження товарів, автентифікація продукції;
- системи голосування: забезпечення прозорості та незмінності результатів;
- охорона здоров'я: безпечне зберігання медичних записів;
- право: виконання смарт-контрактів, реєстрація прав власності (наприклад, нерухомості), цифрове нотаріальне засвідчення;
- інтелектуальна власність: захист авторських прав.

Блокчейн змінює наше уявлення про довіру та взаємодію у цифровому середовищі, відкриваючи нові можливості для створення більш ефективних, прозорих і безпечних систем.

8.5. Майнові права в умовах воєнного стану

Воєнний стан в Україні вніс суттєві корективи в реалізацію багатьох прав і свобод громадян, і майнові права не є винятком. Хоча Конституція України (стаття 41) гарантує непорушність права приватної власності, анулювання чи обмеження цього права можливе в умовах воєнного чи надзвичайного стану, але виключно в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності та громадського порядку і з дотриманням певних процедур і гарантій. Українське законодавство намагається знайти баланс між необхідністю захисту національних інтересів в умовах воєнного стану та збереженням основоположних майнових прав громадян і підприємств, передбачаючи механізми їхньої компенсації і захисту.

Основні аспекти реалізації майнових прав під час воєнного стану в Україні
1. Примусове відчуження майна (реквізиція)
Можливість. Законодавство, зокрема Закони України «Про правовий режим воєнного стану» та «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану», передбачає можливість примусового відчуження майна (реквізиції) у фізичних та юридичних осіб для потреб Збройних сил України чи інших військових формувань.
Умови. Відчуження відбувається лише за наявності військової необхідності та на підставі рішення військового командування, погодженого з відповідними органами влади (місцевими, обласними адміністраціями).
Компенсація. За відчужене майно передбачається попереднє або наступне повне відшкодування його вартості. Якщо попереднє відшкодування неможливе, компенсація здійснюється за рахунок коштів державного бюджету протягом п'яти наступних бюджетних періодів після скасування воєнного стану. Факт реквізиції оформлюється актом встановленого зразка.
2. Використання майна для оборонних потреб (мобілізація транспорту)
Підприємства, установи, організації, а також громадяни можуть бути залучені до виконання оборонно-мобілізаційних завдань. Це може включати використання транспортних засобів (автомобілів, техніки) для потреб ЗСУ, що оформлюється відповідними документами та передбачає повернення майна або компенсацію.
3. Обмеження користування майном
Воєнний стан може передбачати обмеження щодо користування майном, наприклад, встановлення комендантської години, заборону вільного пересування або доступу до певних територій (зони бойових дій, деокуповані території), що опосередковано впливає на можливість використання власності. Обмеження на здійснення будівництва, реконструкції чи перепланування, які можуть бути встановлені місцевою владою з міркувань безпеки.
4. Захист прав власності та компенсація за пошкодження / знищення майна
Законодавство України передбачає механізми компенсації за пошкоджене або знищене майно внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією РФ. Створено Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, а також діють спеціальні програми та ініціативи для виплати компенсацій (наприклад, програма «єВідновлення» для дрібних ремонтів).
Мораторії. Вводилися тимчасові мораторії (заборони) на стягнення боргів, штрафів, пені за невиконання зобов'язань за кредитними договорами, а також обмеження щодо іпотечних стягнень, що має на меті захист фінансового стану громадян у скрутні часи.
5. Регулювання орендних відносин та господарської діяльності
Законодавство надає сторонам право змінювати або припиняти договірні зобов'язання у зв'язку з форс-мажорними обставинами (обставинами непереборної сили), якими офіційно визнана військова агресія РФ. Це впливає на договори оренди, позики, постачання та інші господарські договори. Вводилися особливості оподаткування, ведення бухгалтерського обліку, що прямо чи опосередковано впливає на майнові права суб'єктів господарювання.

Воєнний стан, на жаль, призводить до того, що мільйони українців і українок змушені залишати свої домівки, рятуючись від бойових дій та окупації. Таких людей називають внутрішньо переміщеними особами (ВПО). Для них питання майнових прав стає

особливо гострим. Найчастіше ВПО стикаються з тим, що їхні квартири, будинки, особисті речі або транспортні засоби пошкоджені, знищені внаслідок обстрілів або вимушено залишені на тимчасово окупованих територіях. Навіть якщо майно фізично не знищене, ВПО часто не можуть отримати до нього доступ, використовувати його або розпорядитися ним, перебуваючи далеко від дому, особливо якщо територія перебуває під окупацією або в зоні бойових дій. Також під час поспішної евакуації люди втрачають документи, що підтверджують їхнє право власності на нерухомість чи інше цінне майно. Це ускладнює доведення та реалізацію їхніх майнових прав у майбутньому.

Водночас Україна прагне захистити майнові права ВПО, зокрема фіксує пошкодження та руйнування, щоб у майбутньому забезпечити відшкодування збитків, впроваджує державні програми відновлення, механізми компенсації завданої шкоди.

Повторення — матір навчання! ***Перевірте себе:***

I. Яка правова система вважається колискою сучасного цивільного права? З якого моменту виникає цивільна правоздатність фізичної особи, цивільна правосуб'єктність юридичної особи? Від чого залежить обсяг цивільної дієздатності фізичної особи?

Запишіть нові терміни та поняття, про які дізналися на уроці, у так звану «лінію цінностей»: розташуйте її за вертикаллю, щоб угорі опинилися найважливіші поняття теми, а поступово вниз — похідні від них, їхні складники чи додаткові поняття.

II. Що таке правосуб'єктність? З яких елементів складається цивільна правосуб'єктність? Поміркуйте, чи відрізняється обсяг правосуб'єктності фізичної та юридичної особи. Що таке цифровий правочин? Які два ключові інструменти роблять можливими цифрові правочини? Що таке електронний підпис і яка його юридична сила в Україні? Чи можливе обмеження права приватної власності в умовах воєнного стану? Чи передбачена компенсація за примусово відчужене майно?

III. Проаналізуйте концепцію цивільної дієздатності та випадки її обмеження або визнання особи недієздатною. Які демократичні цінності стоять за цими обмеженнями (наприклад, захист вразливих осіб)? Чи можуть ці обмеження суперечити принципу рівності всіх фізичних осіб у здатності мати цивільні права та обов'язки? Поясніть свою думку.

З погляду демократичних цінностей та принципу верховенства права, наскільки виправданим є примусове відчуження майна (реквізиція) або його використання для оборонних потреб? Які механізми захисту прав власників передбачені в умовах воєнного стану і чи є вони, на вашу думку, достатніми?

Сумлінно! ***Завдання для домашньої роботи:***

Побудуйте ментальну мапу, що відображає взаємозв'язки між поняттями: *цивільне право, цивільні правовідносини, суб'єкт права, суб'єкт правовідносин, цивільна правосуб'єктність, правоздатність, дієздатність, деліктоздатність, правочин, договір, зобов'язання*. Використовуйте стрілки для позначення зв'язків та короткі пояснення.

§ 9. ПРАВА ВЛАСНИКІВ І СПОЖИВАЧІВ

Згадайте… *— який зміст ви вкладали в дитинстві у слово «моє»;*
— які відчуття виникають у вас, коли ви отримуєте не те, на що очікували, чи коли виявляється непридатним для споживання куплений вами йогурт.

Як ви розумієте… *— значення слів «споживати», «споживач», «послуга», «безпека», поняття «власний приклад», «власне розуміння», «моя власність», «суб'єкт права власності», «об'єкт права власності»?*

Чи знаєте ви, що… *— поняття «власність» в економічному та юридичному розумінні має різний зміст?*
— немовля може бути власником?

Накопичене багатство може служити, але може і поневолювати.
Горацій, поет «золотої доби» давньоримської літератури

9.1. Власність. Право власності і його захист

Поняття «власність» може розглядатися в багатьох аспектах — як категорія суспільна, економічна, юридична, психологічна і навіть природнича. Відомо, що хижі тварини оберігають *свою* територію полювання від конкурентів, що птахи в'ють *своє* гніздечко, а немовля безпомилково впізнає *свою* маму. Звісно, ми розглядатимемо власність з погляду юридичної науки.

Конституція України. Стаття 41
Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності.

Право приватної власності набувається в порядку, визначеному законом.
Громадяни для задоволення своїх потреб можуть користуватись об'єктами права державної та комунальної власності відповідно до закону.

Цивільний кодекс України. Стаття 316. Поняття права власності
1. Правом власності є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб.

Цивільний кодекс України. Стаття 317. Зміст права власності
1. Власникові належать права володіння, користування та розпоряджання своїм майном. 2. На зміст права власності не впливають місце проживання власника та місцезнаходження майна.

На яких підставах набувається право власності? Відповідь на це запитання можемо знайти у Главі 24 Цивільного кодексу України (далі — ЦКУ). Власником можна стати на підставі юридичного факту,

зокрема правочину (дії особи, що спрямована на виникнення, зміну чи припинення правовідносин), як-от купити, отримати в подарунок, отримати в спадок. Можна створити чи виготовити річ, переробити її, виростити, наприклад, у власному саду. Можна зібрати ягоди, лікарські рослини, зловити рибу у водоймі тощо і стати їх власником, якщо діяти відповідно до закону, місцевого звичаю або із дозволу власника відповідної земельної ділянки.

Кодекс також передбачає для осіб із повним обсягом дієздатності такі підстави набуття права власності, як: набуття права власності на безхазяйну річ (яка не має власника / власниці або власник / власниця якої невідомий); набуття права власності на рухому річ, від якої власник / власниця відмовилися; набуття права власності на знахідку (на підставах, указаних у ст. 337, 338, 339 ЦКУ); набуття права власності на бездоглядну домашню тварину (ст. 340–341 ЦКУ); набуття права власності на скарб (за умовами ст. 343 ЦКУ); за правом набувальної давності *(згідно зі ст. 344 ЦКУ, коли особа відкрито, безперервно володіє чужим нерухомим майном протягом десяти років або рухомим майном — протягом п'яти років, то за рішенням суду може набути право власності на це майно)*, у разі приватизації державного майна та майна, що є в комунальній власності. Право власності вважається набутим правомірно, якщо інше прямо не випливає із закону або незаконність набуття права власності чи необґрунтованість активів, які перебувають у власності, не встановлені судом.

Право власності як інститут цивільного права є системою правових норм, які визначають належність матеріальних благ фізичним особам, юридичним особам та державі. Як суб'єктивне право воно є мірою дозволеної поведінки правоможної особи, що полягає в можливості володіти, користуватися чи розпоряджатися певним майном.

Створи (створіть) логічний ланцюжок у структурі поняття

Право власності →
→ Що? — → Чиє? — → Що робити? — → Для чого? — → Як? —

Майно може перебувати у спільній (спільній сумісній чи спільній частковій) власності. Держава забезпечує рівний захист прав усіх суб'єктів права власності. Власник / власниця може звернутися до суду для захисту свого порушеного права власності і має право на відшкодування завданої йому майнової та моральної шкоди.

Майно, що належить власникові / власниці, може не перебувати в його / її володінні та ним /нею не використовуватися. Наприклад, шкільними підручниками упродовж навчального року володієте і користуєтеся ви, вони є у вас вдома чи у вашому портфелі, ви з ними

працюєте, однак наприкінці кожного навчального року повертаєте в бібліотеку. Або власником автомобіля є батько, а їздить на ньому, ремонтує і заправляє його син. Однак лише власник / власниця має виключне право розпоряджатися майном — переробити його, знищити, подарувати, продати, тобто визначати долю майна.

Сказано — зроблено! ***Практичне завдання***

Оцініть міркування учнів щодо роботи з нормами права та з урахуванням правових норм, про які дізналися на уроці.

Вероніка, учениця 9 класу, дізнавшись тему практичного заняття «Власність неповнолітніх», згадала, як вона в дитинстві реагувала, коли хтось намагався взяти в руки річ, яку вона вважала своєю. Іноді від старшої сестри дівчинці доводилося чути, що людині притаманний інстинкт власника. Кожен малюк, бавлячись своєю іграшкою, поводиться з нею як власник. Він за допомогою відерця робить пасочки чи носить воду, отже, користується ним. Тримає відерце у своїх руках, носить повсюди із собою, отже, володіє ним. І може віддати відерце іншому малюкові, який йому сподобався, чи обміняти на лопатку. Так малюк пробує розпоряджатися річчю, тобто вирішувати її долю, як це може робити лише власник. Однак, якщо він поламає іграшку чи обміняє її на іншу, може бути покараний, не розуміючи, за що.

Олег зауважив, що малюк не є власником відерця чи іншої іграшки, адже не він її купував, отже, не може на свій розсуд її ламати чи віддавати. Так само, як учень повинен берегти шкільний підручник, користуватися ним, тримати на своєму робочому місці.

І тоді Вероніка поставила Олегові кілька запитань:

— Якщо мені подарували на день народження мобільний телефон, він — мій?

— Але якщо вже другий тиждень ним користується мама, поки ремонтують її телефон, то мій телефон — не мій?

— Я можу приймати дзвінки, телефонувати, бо телефон належить мені, але тато каже, щоб я поміняла гучну мелодію, яка його дратує, бо відберe його. Але ж то мій телефон?

— Чому я можу обміняти телефонний чохол, який сама зв'язала, на чохол, який собі пошила подружка, і не можу обмінятися із нею телефонами, адже вона давно мріяла про такий, як у мене, а мені подобається колір її телефона?

Право власності — природне право людини

Право власності — суб'єктивне право

Сказано — зроблено! ***Практичне завдання***

Розгляньте ілюстрацію. Придумайте їй назву.
Виконайте завдання в парах чи малих групах.

1. Як ви вважаєте: джерела права власності і підстави набуття права власності — це тотожні поняття?
2. Що, на вашу думку, зобразила художниця: види об'єктів права власності чи способи набуття власності? Обґрунтуйте.
3. Що ще потрібно намалювати, щоб перелік об'єктів чи способів був повнішим? Складіть список.

De jure ***Право, виражене в тексті закону***

Цивільний кодекс України (2004, редакція від 28.08.2025, витяг)

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ПРО ПРАВО ВЛАСНОСТІ

Стаття 317. Зміст права власності

1. Власникові належать права володіння, користування та розпоряджання своїм майном.
2. На зміст права власності не впливають місце проживання власника та місцезнаходження майна.

Стаття 318. Суб'єкти права власності

1. Суб'єктами права власності є Український народ та інші учасники цивільних відносин, визначені статтею 2 цього Кодексу.
2. Усі суб'єкти права власності є рівними перед законом.

Стаття 319. Здійснення права власності

1. Власник володіє, користується, розпоряджається своїм майном на власний розсуд.
2. Власник має право вчиняти щодо свого майна будь-які дії, які не суперечать закону.

Стаття 321. Непорушність права власності

1. Право власності є непорушним. Ніхто не може бути протиправно позбавлений цього права чи обмежений у його здійсненні.
2. Особа може бути позбавлена права власності або обмежена в його здійсненні лише у випадках і в порядку, встановлених законом.
3. Примусове відчуження об'єктів права власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього та повного відшкодування їх вартості, крім випадків, встановлених частиною другою статті 353 цього Кодексу.

Стаття 324. Право власності Українського народу

1. Земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу.
2. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, встановлених Конституцією України.
3. Кожен громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності Українського народу відповідно до закону.

Стаття 325. Право приватної власності

1. Суб'єктами права приватної власності є фізичні та юридичні особи.
2. Фізичні та юридичні особи можуть бути власниками будь-якого майна, за винятком окремих видів майна, які, відповідно до закону, не можуть їм належати.
3. Склад, кількість та вартість майна, яке може бути у власності фізичних та юридичних осіб, не є обмеженими.

Законом може бути встановлено обмеження розміру земельної ділянки, яка може бути у власності фізичної та юридичної особи.

Стаття 326. Право державної власності

1. У державній власності є майно, у тому числі грошові кошти, яке належить державі Україна.

2. Від імені та в інтересах держави Україна право власності здійснюють відповідно органи державної влади.

3. Управління майном, що є в державній власності, здійснюється державними органами, а у випадках, передбачених законом, може здійснюватись іншими суб'єктами.

Стаття 327. Право комунальної власності

1. У комунальній власності є майно, у тому числі грошові кошти, яке належить територіальній громаді.

2. Управління майном, що є в комунальній власності, здійснюють безпосередньо територіальна громада та утворені нею органи місцевого самоврядування.

9.2. Захист прав споживачів. Права споживача в інтернеті

Щодня кожен із нас стає суб'єктом цивільних правовідносин, у яких ми маємо статус не лише людини, учня / учениці, сина чи доньки, але з погляду права виступаємо як споживачі. Користуємося водою певної якості з магістрального трубопроводу, чистимо зуби пастою з певними властивостями, обідаємо у шкільній їдальні, відвідуємо курси іноземних мов, купуємо хліб, здаємо в ремонт взуття, замовляємо пошиття одягу чи зачіску в перукаря. Це лише невеликий перелік ситуацій, що регулюються Законом України «Про захист прав споживачів». Щоразу, коли ми купуємо, маємо намір купити чи замовити товар для особистих потреб, коли використовуємо придбану річ, ми є споживачами продукції, товару чи послуг.

Важливі для споживачів базові правові засади визначає Конституція України, зокрема у ст. 42: «Держава захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю і безпечністю продукції та усіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських організацій споживачів». Споживачами ми є, коли реалізуємо своє право на житло, на достатній життєвий рівень, право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування, право на освіту тощо.

Законодавство щодо захисту прав та інтересів споживачів включає також Закони України «Про рекламу», «Про інформацію», «Про освіту», «Про транспорт», «Про зв'язок», «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення», положення про «Правила торгівлі на ринках», «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів», а також підзаконні нормативно-правові акти: «Правила роздрібної торгівлі непродовольчими товарами», «Правила роздрібної торгівлі продовольчими товарами», «Правила торгівлі у розстрочку фізичним особам» та інші.

Права споживача

Як бути, якщо придбаний товар виявився неналежної якості чи з істотними недоліками? Стаття 8 Закону України «Про захист прав споживачів» визначає **права споживача в разі придбання ним товару неналежної якості.** У разі виявлення протягом установленого гарантійного строку недоліків споживач має право вимагати: 1) пропорційного зменшення ціни; 2) безоплатного усунення недоліків товару в розумний строк; 3) відшкодування витрат на усунення недоліків товару. У разі виявлення протягом встановленого гарантійного строку істотних недоліків, які виникли з вини виробника товару (продавця, виконавця), або фальсифікації товару споживач має право за своїм вибором вимагати від продавця або виробника: 1) розірвання договору та повернення сплаченої за товар грошової суми; 2) заміни товару на такий самий товар або на аналогічний, із числа наявних у продавця (виробника) товарів. Споживач може пред'явити одну із цих вимог, а в разі її невиконання заявити іншу вимогу, передбачену Законом.

Товар повинні замінити негайно, якщо він є в наявності, або протягом **14** днів, якщо потрібна технічна перевірка, або за домовленістю сторін. У разі відсутності товару вимога споживача про його заміну підлягає задоволенню у двомісячний строк із моменту подання відповідної заяви.

Якщо ціна на товар змінилася під час заміни товару на такий самий, перерахунок вартості не провадиться. Під час заміни на товар іншої марки (моделі, артикулу, модифікації) належної якості перерахунок вартості в разі підвищення ціни провадиться, виходячи з вартості товару на час обміну, а в разі зниження ціни — виходячи з вартості на час купівлі. За такою ж логікою провадяться розрахунки і за розірвання договору.

Гроші, сплачені за товар, повертають споживачеві в день розірвання договору, а в разі неможливості повернути гроші в день розірвання договору — в інший строк за домовленістю сторін, але не пізніше ніж протягом **7** днів. У разі придбання споживачем / споживачкою непридатного харчового продукту продавець / продавчиня зобов'язаний / зобов'язана замінити його на харчовий продукт, який є придатним до споживання, або повернути сплачені ним / нею кошти.

Вимоги споживачів розглядають після пред'явлення ними розрахункового документа, а щодо товарів, на які встановлено гарантійний строк, — технічного паспорта чи іншого документа, що його замінює, з позначкою про дату продажу. Тому під час продажу товару продавець / продавчиня зобов'язаний / зобов'язана видати споживачеві / споживачці розрахунковий документ встановленої форми, що засвідчує факт купівлі, з позначкою про дату продажу або надіслати електронний розрахунковий документ на наданий споживачами абонентський номер чи адресу електронної пошти. У разі втрати споживачем технічного паспорта чи іншого документа, що його замінює, їх можна відновити у встановленому законом порядку.

Якщо продавець, виробник (підприємство, що задовольняє вимоги споживача) доведуть, що недоліки товару виникли внаслідок порушення споживачами правил користування товаром або його зберігання, вимоги споживачів не підлягають задоволенню.

Стаття 10 Закону України «Про захист прав споживачів» визначає права споживачів у разі порушення умов договору про виконання робіт (надання послуг). Так, у разі виявлення недоліків у виконаній роботі (наданій послузі) споживач має право на свій вибір вимагати: 1) безоплатного усунення недоліків у виконаній роботі (наданій послузі) у розумний строк; 2) відповідного зменшення ціни виконаної роботи (наданої послуги); 3) безоплатного виготовлення іншої речі з такого самого матеріалу і такої самої якості чи повторного виконання роботи; 4) відшкодування завданих йому збитків з усуненням недоліків виконаної роботи (наданої послуги) своїми силами чи із залученням третьої особи; 5) реалізації інших прав, що передбачені чинним законодавством на день укладення відповідного договору.

Зазначені вимоги підлягають задоволенню в разі виявлення недоліків під час приймання виконаної роботи (наданої послуги) або під час її виконання (надання), а в разі неможливості виявлення недоліків під час приймання виконаної роботи (наданої послуги) — протягом гарантійного чи іншого строку, встановленого договором, чи протягом двох років з дня прийняття виконаної роботи (наданої послуги) в разі відсутності гарантійного чи іншого строку, встановленого законодавством або договором.

Коли вичерпані всі можливі досудові способи захисту порушеного права споживача або винувата сторона відмовляється задовольнити ваші вимоги, належить звернутися до суду. При задоволенні вимог споживача суд одночасно вирішує питання щодо відшкодування моральної (немайнової) шкоди. А також споживачі звільняються від сплати судового збору за позовами, що пов'язані з порушенням їхніх прав (ст. 22 Закону України «Про захист прав споживачів»).

Купівля товарів чи послуг онлайн вже давно стала звичним явищем. Купуючи в інтернеті, ми маємо ті самі права споживача, що й під час звичайних закупівель у магазині.

Сказано — зроблено! ***Практичне завдання***

Прочитайте норми закону та виконайте завдання.

— Наведіть приклади суб'єктів правовідносин, які є виробниками, продавцями, виконавцями, споживачами.
— Наведіть приклади послуги, продукції, недоліку та істотного недоліку.
— Наведіть приклади діяльності, яка в законі називається реалізацією, роботою.
— Визначте, в чому відмінність між поняттями «гарантійний строк», «строк придатності», «строк служби». Для чого встановлюють такі строки?

De jure ***Право, виражене в тексті закону***

Закон України «Про захист прав споживачів»
(1991, редакція від 24.12.2024, витяг)

Стаття 1. Визначення термінів

У цьому Законі терміни вживаються в такому значенні:

1**) безпека продукції** — відсутність будь-якого ризику для життя, здоров'я, майна споживача і навколишнього природного середовища при звичайних умовах використання, зберігання, транспортування, виготовлення й утилізації продукції;

3) виконавець — суб'єкт господарювання, який виконує роботи або надає послуги;

4) виробник — суб'єкт господарювання, який: виробляє товар або заявляє про себе як про виробника товару чи про виготовлення такого товару на замовлення, розміщуючи на товарі та / або на упаковці чи супровідних документах, що разом із товаром передаються споживачеві, своє найменування (ім'я), торговельну марку або інший елемент, який ідентифікує такого суб'єкта господарювання; або імпортує товар;

5) гарантійний строк — строк, протягом якого виробник (продавець, виконавець або будь-яка третя особа) бере на себе зобов'язання про здійснення безоплатного ремонту або заміни відповідної продукції у зв'язку з уведенням її в обіг;

7) договір — усний чи письмовий правочин між споживачем і продавцем (виконавцем) про якість, терміни, ціну та інші умови, за яких реалізується продукція. Підтвердження вчинення усного правочину оформляється квитанцією, товарним чи касовим чеком, квитком, талоном, розрахунковим документом, передбаченим Законом України «Про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг», або іншими документами (далі — розрахунковий документ);

12) істотний недолік — недолік, який робить неможливим чи недопустимим використання товару відповідно до його цільового призначення, виник із вини виробника (продавця, виконавця), після його усунення проявляється знову з незалежних від

споживача причин і при цьому наділений хоча б однією з наведених нижче ознак: а) він узагалі не може бути усунутий; б) його усунення потребує понад чотирнадцять календарних днів; в) він робить товар суттєво іншим, ніж передбачено договором;
17) послуга — діяльність виконавця з надання (передачі) споживачеві певного визначеного договором матеріального чи нематеріального блага, що здійснюється за індивідуальним замовленням споживача для задоволення його особистих потреб;
18) продавець — суб'єкт господарювання, який, згідно з договором, реалізує споживачеві товари або пропонує їх до реалізації;
19) продукція — будь-які виріб (товар), робота чи послуга, що їх виготовляють, виконують чи надають для задоволення суспільних потреб;
20) реалізація — діяльність суб'єктів господарювання з продажу товарів (робіт, послуг);
21) робота — діяльність виконавця, результатом якої є виготовлення товару або зміна його властивостей за індивідуальним замовленням споживача для задоволення його особистих потреб;
22) споживач — фізична особа, яка придбаває, замовляє, використовує або має намір придбати чи замовити продукцію для особистих потреб, безпосередньо не пов'язаних із підприємницькою діяльністю або виконанням обов'язків найманого працівника;
24) строк (термін) придатності — строк (термін), визначений нормативно-правовими актами, умовами договору, протягом якого в разі додержання відповідних умов зберігання та / або експлуатації чи споживання продукції її якісні показники і показники безпеки повинні відповідати вимогам нормативно-правових актів та умовам договору;
25) строк служби — календарний строк використання продукції за призначенням, починаючи від уведення в обіг чи після ремонту, протягом якого виробник (виконавець) гарантує її безпеку та несе відповідальність за істотні недоліки, що виникли з його вини.

Fiat justitia! *Розв'яжіть юридичну ситуацію*

Прочитайте ситуації і дайте відповіді на запитання до них, ознайомившись із відповідними положеннями законодавства, вміщеними в параграфі.
Виконайте завдання в групах.

1. Оленці з нагоди 15-річчя батьки подарували мобільний телефон. Через два тижні вона відпочивала з друзями на гірській річці. Дівчинка посковзнулася на мокрому камінні і впала у воду. Обійшлося без травм, але мобільний телефон, який був у кишені, намочився, і згадали про нього не відразу. Наступного дня Оленка вирішила повернути телефон у магазин та вимагати його обміну як несправного на інший телефон. **1. Чи правомірні дії Оленки? 2. Що їй запропонують у магазині? 3. Як би могла бути вирішена ситуація, якби несправність товару виникла не через порушення правил експлуатації виробу?**

2. Світлана з однокласницею шукали нову модну та зручну сумку до початку навчального року. Вони знайшли модель, яка їх влаштовувала за дизайном і ціною, і вирішили кожна придбати собі таку річ, але різних кольорів. Виявилося, що це дві останні такі сумки, причому одна з них має незначний дефект — погано розсувається внутрішня застібка-блискавка. Продавчиня пропонувала почекати кілька днів, поки привезуть іншу сумку, але дівчатка не хотіли чекати. Світлана вирішила, що сумку з дефектом вона придбає собі вже, але попросила зменшити ціну, на що продавчиня із радістю погодилася. **1. Чи дозволяють правові норми такий спосіб вирішення ситуації? 2. Обґрунтуйте своє твердження.**

3. Сашко (13 років) придбав у магазині неподалік дому нові навушники до аудіоплеєра. Заплатив гроші, вхопив навушники і побіг, бо збирався з друзями грати у

футбол. Увечері він згадав про покупку, коли збирався виконувати домашнє аудіозавдання з іноземної мови. Але навушники виявилися несправними. Сашко розчарувався так сильно, що не вивчив домашнього завдання і отримав бал нижчий, ніж зазвичай. Після уроків він пішов у магазин із вимогою обміняти йому навушники на справні, а також компенсувати моральну шкоду, яку він отримав через низький бал за невивчений урок. Продавець, почувши про вимогу сплатити моральну шкоду, лише засміявся, сказав, що в нього в магазині вся продукція якісна, а несправні навушники хлопець міг придбати деінде. Тому попросив Сашка дати касовий чек і упакування від навушників. Але вчора Сашко чек і коробку викинув у смітник відразу за порогом магазину. **1. Чи правомірна вимога Сашка про компенсацію моральної шкоди? 2. Які дії мав вчинити Сашко під час покупки навушників? 3. Чи буде задоволена вимога Сашка обміняти навушники? 4. Чи зміниться розв'язання ситуації, якщо Сашко зможе довести, що навушники він придбав саме в цьому магазині?**

4. Михайлик, учень 7 класу, регулярно купував у супермаркеті продукти за списком, який складала мама. Одного разу Михайлик поклав у кошик хліб, молоко, сметану, масло. На вітрині він побачив яскравий цінник, де була вказана акційна ціна — 7 гривень — на плавлений сирок відомого виробника. Хлопчик порахував гроші і поклав до кошика ще 4 сирки. Однак на касі виявилося, що суми, яка була в нього, недостатньо. Сирки, які вибрав Михайлик, насправді коштували 10 гривень. Хлопець наполягав, що на вітрині вказана вартість 7 гривень, отже, сплатити він має саме таку суму. Як виявилося, цінники були не на своїх місцях, і сирки, які він хотів придбати, справді коштували 10 гривень, але назву торгової марки на цей і на акційний товар було вказано маленькими буквами. Однак Михайлик не читав напису, бо не хотів виймати з портфеля окуляри та й вважав, що в цьому магазині він добре орієнтується в цінах і товарах. Юнак, який стояв у черзі за Михайликом, почувши суть конфлікту, одразу вийняв зі свого кошика такі ж сирки і відмовився їх купувати, сказавши, що працівники магазину свідомо переставили цінники, щоб увести в оману покупців. **1. Чи буде задоволена вимога Михайлика? Чому? 2. Чи є дії працівників магазину порушенням прав споживачів? 3. Як бути в такому випадку покупцям, які вважають себе ошуканими в такий спосіб? 4. Чи нестиме адміністрація магазину відповідальність за такі дії своїх працівників?**

Сказано — зроблено! ***Практичне завдання***

Прочитайте норми закону та дайте відповіді на запитання.

1.Чому закон передбачає не лише права споживачів, а й їхні обов'язки?
2. Яке значення для споживача має інформація про асортимент і виробника?
3. Як ви розумієте поняття «майнова шкода» і «моральна шкода»?

De jure ***Право, виражене в тексті закону***

Закон України «Про захист прав споживачів»
(1991, редакція від 24.12.2024, витяг)

Стаття 4. Права та обов'язки споживачів

Споживачі під час укладення, зміни, виконання та припинення договорів щодо отримання (придбання, замовлення тощо) продукції, а також при використанні продукції, яка реалізується

Споживачі зобов'язані:
1) перед початком експлуатації товару уважно ознайомитися з правилами експлуатації, викладеними в наданій виробником (продавцем, виконавцем)

на території України, для задоволення своїх особистих потреб мають право на:
1) захист своїх прав державою;
2) належну якість продукції та обслуговування;
3) безпеку продукції;
4) необхідну, доступну, достовірну та своєчасну інформацію державною мовою про продукцію, її кількість, якість, асортимент, її виробника (виконавця, продавця) відповідно до Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної»;
4-1) обслуговування державною мовою відповідно до Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної»;
5) відшкодування майнової та моральної шкоди, завданої внаслідок недоліків продукції (дефекту в продукції), відповідно до закону;
6) звернення до суду та інших уповноважених державних органів за захистом порушених прав;
7) об'єднання в громадські організації споживачів (об'єднання споживачів).

документації на товар;
2) у разі необхідності роз'яснення умов і правил використання товару — до початку використання товару звернутися за роз'ясненнями до продавця (виробника, виконавця) або до іншої, вказаної в експлуатаційній документації, особи, що виконує їх функції;
3) користуватися товаром згідно з його цільовим призначенням та дотримуватися умов (вимог, норм, правил), установлених виробником товару (виконавцем) в експлуатаційній документації;
4) з метою запобігання негативним для споживача наслідкам використання товару — застосовувати передбачені виробником у товарі засоби безпеки з дотриманням передбачених експлуатаційною документацією спеціальних правил, а в разі відсутності таких правил у документації — дотримуватися звичайних розумних заходів безпеки, встановлених для товарів такого роду.

De jure ***Право, виражене в тексті закону***

Закон України «Про захист прав споживачів»
(1991, редакція від від 24.12.2024, витяг)

Стаття 9. Права споживача при придбанні товару належної якості

1. Споживач має право обміняти непродовольчий товар належної якості на аналогічний у продавця, в якого він був придбаний, якщо товар не задовольнив його за формою, габаритами, фасоном, кольором, розміром або з інших причин не може бути ним використаний за призначенням.
Споживач має право на обмін товару належної якості протягом чотирнадцяти днів, не рахуючи дня купівлі, якщо триваліший строк не оголошений продавцем.
Обмін товару належної якості провадиться, якщо він не використовувався і якщо збережено його товарний вигляд, споживчі властивості, пломби, ярлики, а також розрахунковий документ, виданий споживачеві разом із проданим товаром, або відтворений на дисплеї програмного реєстратора розрахункових операцій (дисплеї пристрою, на якому встановлений програмний реєстратор розрахункових операцій) QR-код, що дає змогу споживачеві здійснювати його зчитування та ідентифікацію з розрахунковим документом за структурою даних, що в ньому містяться, або надісланий електронний розрахунковий документ на наданий споживачем абонентський номер чи адресу електронної пошти.
Перелік товарів, що не підлягають обміну (поверненню) з підстав, зазначених у цій статті, затверджується Кабінетом Міністрів України.
(https://cutt.ly/Utv908nt)

2. Якщо на момент обміну аналогічного товару немає у продажу, споживач має право або придбати будь-які інші товари з наявного асортименту з відповідним перерахуванням вартості, або розірвати договір та одержати назад гроші в розмірі вартості повернутого товару, або здійснити обмін товару на аналогічний за першого ж надходження відповідного товару в продаж. Продавець зобов'язаний у день надходження товару в продаж повідомити про це споживача, який вимагає обміну товару.
3. При розірванні договору купівлі-продажу розрахунки зі споживачем провадяться, виходячи з вартості товару на час його купівлі. Гроші, сплачені за товар, повертаються споживачеві в день розірвання договору, а в разі неможливості повернути гроші в день розірвання договору — в інший строк за домовленістю сторін, але не пізніше ніж протягом семи днів.

De jure ***Право, виражене в тексті закону***

Цивільний кодекс України (2004, редакція від 28.08.2025, витяг)

Стаття 23. Відшкодування моральної шкоди

1. Особа має право на відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок порушення її прав.
2. Моральна шкода полягає: у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку зі знищенням чи пошкодженням її майна; у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи.
3. Якщо інше не встановлено законом, моральна шкода відшкодовується грошовими коштами, іншим майном або в інший спосіб.
   Розмір грошового відшкодування моральної шкоди визначається судом залежно від характеру правопорушення, глибини фізичних та душевних страждань, погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їх реалізації, ступеня вини особи, яка завдала моральної шкоди, якщо вина є підставою для відшкодування, а також з урахуванням інших обставин, які мають істотне значення. При визначенні розміру відшкодування враховуються вимоги розумності і справедливості.
4. Моральна шкода відшкодовується незалежно від майнової шкоди, яка підлягає відшкодуванню, та не пов'язана з розміром цього відшкодування.
5. Моральна шкода відшкодовується одноразово, якщо інше не встановлено договором або законом.

9.3. Захист авторських прав

Захист авторських прав в Україні регулюється насамперед **Законом України «Про авторське право і суміжні права» (нова редакція від 1 грудня 2022 року, що набрала чинності 1 січня 2023 року),** а також нормами Цивільного кодексу України та іншими підзаконними актами. Система захисту авторських прав в Україні відповідає міжнародним стандартам, надаючи авторам та правовласникам ефективні засоби для захисту своїх прав.

В Україні діє **презумпція авторства:** якщо не доведено інше, автором вважається особа, ім'я якої зазначено на творі. Існують випадки вільного використання творів без дозволу автора (наприклад, для цитування, навчання, наукових досліджень), але з обов'язковим зазначенням імені автора та джерела запозичення. Новий закон від 2022 року вніс зміни, зокрема, щодо використання службових творів та регулювання об'єктів, згенерованих комп'ютерними програмами (ШІ).

Основні положення авторського права	
Виникнення прав	Авторське право виникає автоматично з моменту створення твору, без необхідності реєстрації чи будь-яких формальностей (наприклад, використання знака © не є обов'язковим, але може слугувати додатковим доказом).
Термін дії	Особисті немайнові права автора діють безстроково. Майнові права охороняються протягом життя автора та 70 років після його смерті (або смерті останнього співавтора). Після цього твір переходить у суспільне надбання.
Об'єкти захисту	Охороні підлягають будь-які оригінальні твори, виражені в об'єктивній формі (письмові, усні, музичні, художні, комп'ютерні програми, бази даних тощо), незалежно від їх призначення, жанру, обсягу.
Права автора	– **Особисті немайнові права:** право на ім'я, право на недоторканність твору, право на оприлюднення твору тощо. Вони не можуть бути передані іншим особам. – **Майнові права:** право на використання твору (відтворення, публічне виконання, розповсюдження, переробка тощо), право дозволяти або забороняти використання твору іншим особам. Ці права можуть передаватися за договором.
Способи захисту	– **Досудовий (неюрисдикційний):** звернення до порушника з претензією, механізм takedown notice для видалення контенту в інтернеті. – **Судовий (юрисдикційний):** звернення до суду з позовом про припинення порушення, відшкодування збитків, виплату компенсації, заборону подальшого використання твору. Також можливе звернення до органів Національної поліції у випадках кримінального порушення.

Сказано — зроблено! ***Практичне завдання***

Прочитайте ситуацію.
Складіть до неї 5 запитань за темою «Авторське право».

Учень 11 класу Ігор та його однокласниця Галина в лютому 2017 року придумали слова та мелодію пісні «Юність», яку їхній клас мав виконати на урочистостях з нагоди закінчення школи. Брат Ігоря Володимир попрацював над аранжуванням мелодії і

записав на студії «Пульс» фонограму цієї пісні. Учениця 10 класу Вікторія, яка планує здобувати вищу музичну освіту, з допомогою свого музичного керівника, на прохання Галини та Ігоря, підготувала виконання цієї пісні. Її однокласники Денис і Ольга записали відеосюжет виконання пісні, а вже у квітні 2017 року студія «Пульс» записала «плюсову» фонограму пісні «Юність» у виконанні Вікторії.

Увесь 11 клас репетирував виконання цієї пісні, зокрема, виконуючи під неї певні танцювальні рухи. Одинадцятикласник Сергій опублікував на своїй сторінці у фейсбуку відеорепетиції виступу, а згодом, 11 травня, розмістив відеокліп із піснею «Юність» (створений студією «Пульс») на своєму каналі в ютубі. Пісня та відео отримали чимало позитивних відгуків, і її охоче співали багато учнів школи ще задовго до запланованих урочистостей. У день закінчення навчального року відеорепортаж з виступом учнів 11 класу було показано в сюжеті місцевого телеканалу новин.

Повторення — матір навчання!

Перевірте себе:

I. Поясніть, як змінювалося розуміння права власності від «хижих тварин, що оберігають свою територію» до сучасного українського цивільного права, згаданого в тексті. Чи всі ці етапи представлені в тексті?

Запишіть нові терміни та поняття, про які дізналися на уроці, у так звану «лінію цінностей»: розташуйте її за вертикаллю, щоб угорі опинилися найважливіші поняття теми, а поступово вниз і вбік — похідні від них, їхні складники чи додаткові поняття.

Як ви вважаєте, чому саме в 2022 році виникла потреба в оновленні закону про авторське право? Які сучасні технологічні та соціальні виклики могли зумовити ці зміни?

II. Як договірні зобов'язання (наприклад, купівля–продаж) стають основою для виникнення прав споживачів, і які наслідки настають у разі порушення таких зобов'язань продавцем / виконавцем?

Створіть схему, яка ілюструє повний цикл захисту права власності: від набуття (на різних підставах) до його захисту (досудовий та судовий способи). Покажіть, як елементи цієї системи взаємопов'язані.

III. Закон передбачає винятки із загального правила захисту авторських прав (випадки вільного використання творів без дозволу автора). Як це сприяє поширенню знань, розвитку науки та культури, а також демонструє толерантність до вільного обміну інформацією в освітніх і наукових цілях?

Поясніть, чому рівний доступ до права приватної власності важливий для демократичного суспільства.

З погляду авторського права, які виникають проблеми з визначенням автора та правовласника, коли твір створюється за допомогою штучного інтелекту? Хто, на вашу думку, повинен вважатися автором у такому разі: людина, що створила ШІ, людина, що використовувала ШІ, чи сам ШІ? Обґрунтуйте свою позицію.

Сумлінно!

Завдання для домашньої роботи:

Щоб пояснити відмінність між володінням, користуванням і розпоряджанням майном, сформулюйте власні оригінальні приклади для кожного із цих прав, де вони реалізуються різними особами або в різний час.

Наведіть власні приклади ситуацій із порушенням прав споживачів та відновленням порушеного права. Сформулюйте запитання до них і запропонуйте способи їх розв'язання.

§ 10. СПАДКУВАННЯ

Згадайте… *— що таке правочин і односторонній правочин;*
— елементи цивільної правосуб'єктності;
— які права та обов'язки людини невіддільні від її особи та не можуть бути передані в спадок.

Як ви розумієте… *— значення слів «спадок» і «спадщина», «заповіт»?*
— крилатий вислів «Ніколи не кажіть, що ви знаєте людину, якщо ви не ділили з нею спадщину»?

Чи знаєте ви, що… *— у давньоримському праві спадкування було тісно пов'язане з продовженням роду та збереженням культу предків, складні правила спадкування базувалися на кровному спорідненні й статусі, а також на волі заповідача?*

Спадщина — це наш зв'язок із минулим, який веде нас у майбутнє.
Оксана Забужко, українська письменниця та політична активістка

10.1. Загальні положення про спадкування

Протягом життя люди докладають чимало зусиль, щоб матеріально забезпечувати себе та своїх близьких, купують і накопичують майно, зокрема нерухоме, інвестують, вкладають в активи, створюють, примножують. Проте, як каже народна мудрість, усіх грошей не заробиш і на той світ із собою нічого не забереш. Ця проста істина нагадує нам, що матеріальні статки — лише тимчасові надбання.

Після смерті фізичної особи виникає необхідність визначити долю належних їй за життя майна і майнових прав та обов'язків, а також провести процедуру їх переходу до спадкоємців. Ця сфера суспільних відносин урегульована нормами спадкового права.

Спадкове право — підгалузь цивільного права, що охоплює правові норми, які регулюють відносини, що виникають внаслідок переходу майна, а також майнових прав і обов'язків померлого до інших осіб.

Нормами спадкового права визначаються час і місце відкриття спадщини, поняття і види спадкування, склад спадщини та порядок її прийняття, особливості спадкування за заповітом і за законом, особливості спадкування окремих видів майна та майнових прав, оформлення права на спадщину тощо. Основні норми спадкового права викладені у книзі шостій Цивільного кодексу України.

Спадкування — це перехід прав і обов'язків *(спадщини)* від фізичної особи, яка померла *(спадкодавця)*, до інших осіб *(спадкоємців)*.

Спадщина. Спадщину складають права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися на момент його смерті. Не входять до складу спадщини права та обов'язки, що нерозривно пов'язані з особою спадкодавця, зокрема: 1) особисті немайнові права; 2) право на участь у товариствах та право членства в об'єднаннях громадян, якщо інше не встановлено законом або їх установчими документами; 3) право на відшкодування шкоди, завданої каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; 4) права на аліменти, пенсію, допомогу або інші виплати, встановлені законом; 5) права та обов'язки особи як кредитора або боржника, передбачені статтею 608 Цивільного кодексу України.

Право на спадкування у спадкоємців виникає після **відкриття спадщини**. Підставою для відкриття спадщини є: 1) смерть особи; 2) оголошення особи померлою в судовому порядку.

Важливого значення набуває визначення конкретного ***моменту (часу) відкриття спадщини***. Якщо підставою відкриття спадщини була смерть особи, то часом відкриття спадщини є день смерті особи. Якщо підставою відкриття спадщини є оголошення особи померлою, то часом відкриття спадщини є день набрання законної сили рішенням суду. У разі якщо особи, які могли б спадкувати один після одного, померли впродовж однієї календарної доби, то спадщина відкривається одночасно й окремо щодо кожної з них. Це означатиме, що вони не спадкуватимуть один після одного, а натомість вважатимуться окремими спадкоємцями.

Місцем відкриття спадщини визнається останнє місце проживання, а якщо його встановити неможливо (наприклад, особа не мала реєстрації місця проживання) — то місцезнаходження нерухомого майна спадкодавця або основної його частини.

Спадкодавець. *Спадкодавцями можуть бути виключно фізичні особи: громадяни України, іноземні громадяни, особи без громадянства.* Юридичні особи та інші суб'єкти цивільного права набувати статусу спадкодавця не можуть. При спадкуванні за законом спадкодавцем може виступати будь-яка фізична особа, незалежно від обсягу її дієздатності (навіть малолітні та недієздатні особи). При спадкуванні за заповітом існує певне обмеження — спадкодавцем (заповідачем) може бути лише фізична особа, яка на момент складання заповіту є повністю дієздатною.

Спадкоємець. *Спадкоємцями можуть бути: фізичні особи (як при спадкуванні за законом, так і за заповітом, які є живими на час відкриття спадщини, а також особи, які були зачаті за життя спадкодавця і народжені живими після відкриття спадщини), юридичні особи (виключно при спадкуванні за заповітом), а в окремих випадках інші учасники цивільних відносин (держава, територіальні громади, громадські об'єднання тощо).* Незважаючи на наявну за кордоном практику призначення спадкоємців з числа

домашніх улюбленців, в Україні тварини не можуть бути призначені спадкоємцями.

10.2. Спадкування за законом і за заповітом

Законодавством України передбачено два основні способи спадкування (переходу прав та обов'язків від померлої особи (спадкодавця) до його спадкоємців): **за заповітом** і **за законом**. Спадкуванню за заповітом віддається перевага, оскільки саме в заповіті знаходить своє втілення реальна воля спадкодавця. Тому, якщо на майно претендують спадкоємці за законом і спадкоємці за заповітом, воно передається саме спадкоємцям за заповітом.

Заповітом *є особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті* (ст. 1233 ЦКУ). Заповіт є одностороннім правочином, за яким права й обов'язки для інших осіб виникають за волевиявленням заповідача. Умовами дійсності заповіту є:

1) заповідач має бути дієздатним на момент укладання заповіту;

2) заповіт повинен бути вчинений особисто спадкодавцем, вчинення заповіту через представника неможливо;

3) зміст заповіту має відображати справжню волю заповідача;

4) заповіт повинен бути укладений у визначеній законом формі;

5) зміст заповіту не повинен суперечити закону;

6) умови заповіту мають бути здійсненними.

Право на укладання заповіту має виключно фізична особа з повною цивільною дієздатністю.

Заповідач має право скласти заповіт щодо усієї спадщини або її частини. Може призначити своїми спадкоємцями одну або кілька фізичних осіб, незалежно від наявності у нього з цими особами сімейних, родинних відносин, а також інших учасників цивільних відносин, або позбавити права на спадкування будь-яку особу з числа спадкоємців за законом.

Малолітні, неповнолітні, повнолітні непрацездатні діти спадкодавця, непрацездатна вдова (вдівець) та непрацездатні батьки спадкують, незалежно від змісту заповіту, половину частки, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом (обов'язкова частка).

Посвідчує заповіт нотаріус, а якщо в населеному пункті немає нотаріуса, заповіт, крім секретного, може бути посвідчений уповноваженою на це посадовою особою відповідного органу місцевого самоврядування або іншою посадовою, службовою особою, які зазначені у ст. 1252 ЦКУ.

Якщо при спадкуванні за заповітом коло спадкоємців та розмір їх спадщини визначається самим спадкодавцем, то при спадкуванні за законом цю функцію бере на себе держава. Зважаючи на

пріоритетність позиції спадкодавця, **спадкування за законом** відбувається лише у випадках, коли:

1) заповіт не був складений спадкодавцем;

2) заповіт був складений, однак пізніше був скасований спадкодавцем або визнаний судом недійсним;

3) спадкоємці за заповітом померли до відкриття спадщини, були усунуті від спадкування або самі відмовилися від її прийняття.

Спадкоємці за законом одержують право на спадкування почергово. Кожна наступна черга спадкоємців за законом одержує право на спадкування в разі відсутності спадкоємців попередньої черги, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини або відмови від її прийняття.

De jure ***Право, виражене в тексті закону***

Цивільний кодекс України
(2004, редакція від 28.08.2025, витяг)

Стаття 1261. Перша черга спадкоємців за законом

1. У першу чергу право на спадкування за законом мають діти спадкодавця, у тому числі зачаті за життя спадкодавця та народжені після його смерті, той з подружжя, який його пережив, та батьки.

Стаття 1262. Друга черга спадкоємців за законом

1. У другу чергу право на спадкування за законом мають рідні брати та сестри спадкодавця, його баба та дід як з боку батька, так і з боку матері.

Стаття 1263. Третя черга спадкоємців за законом

1. У третю чергу право на спадкування за законом мають рідні дядько та тітка спадкодавця.

Стаття 1264. Четверта черга спадкоємців за законом

1. У четверту чергу право на спадкування за законом мають особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини.

Стаття 1265. П'ята черга спадкоємців за законом

1. У п'яту чергу право на спадкування за законом мають інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно, причому родичі ближчого ступеня споріднення усувають від права спадкування родичів подальшого ступеня споріднення.

Ступінь споріднення визначається за числом народжень, що віддаляють родича від спадкодавця. Народження самого спадкодавця не входить до цього числа.

2. У п'яту чергу право на спадкування за законом одержують утриманці спадкодавця, які не були членами його сім'ї.

Утриманцем вважається неповнолітня або непрацездатна особа, яка не була членом сім'ї спадкодавця, але не менш як п'ять років одержувала від нього матеріальну допомогу, що була для неї єдиним або основним джерелом засобів до існування.

Частки у спадщині кожного зі спадкоємців за законом є рівними. Спадкоємці за усною угодою між собою, якщо це стосується рухомого майна, можуть змінити розмір частки у спадщині когось із них. Якщо це стосується нерухомого майна або транспортних засобів,

спадкоємці можуть змінити розмір частки у спадщині когось із них за письмовою угодою між собою, посвідченою нотаріусом.

10.3. Здійснення права на спадкування

Спадкоємець за заповітом чи за законом має право прийняти спадщину або не прийняти її. Прийняття спадщини з умовою чи із застереженням не допускається.

Спадкоємець, який постійно проживав разом зі спадкодавцем на час відкриття спадщини, вважається таким, що прийняв спадщину, якщо протягом шести місяців з часу відкриття спадщини не заявив про відмову від неї. Неповнолітня, недієздатна особа, а також особа, цивільна дієздатність якої обмежена, за загальним правилом вважаються такими, що прийняли спадщину.

Спадкоємець, який бажає прийняти спадщину, але на час відкриття спадщини не проживав постійно зі спадкодавцем, має протягом шести місяців з часу відкриття спадщини особисто подати нотаріусу або в сільських населених пунктах — уповноваженій на це посадовій особі відповідного органу місцевого самоврядування заяву про прийняття спадщини. Якщо спадкоємець не бажає прийняти спадщину, то він може відмовитися від неї в такому ж порядку — через подання відповідної заяви.

У разі відсутності спадкоємців за заповітом і за законом, усунення їх від права спадкування, неприйняття ними спадщини, спадщина визнається судом відумерлою і переходить у власність територіальної громади (ст. 1277 ЦКУ). У разі спадкування нерухомого майна звернення спадкоємця до нотаріуса за свідоцтвом про право на спадщину є обов'язком спадкоємця. Свідоцтво про право на спадщину видається після закінчення шестимісячного строку з дня відкриття спадщини, оскільки тільки тоді можливо визначити коло спадкоємців, які прийняли спадщину.

Спадкування за правом представлення. Внуки, правнуки спадкодавця спадкують ту частку спадщини, яка належала б за законом їхнім матері, батькові, бабі, дідові, якби вони були живими на час відкриття спадщини. Прабаба, прадід спадкують ту частку спадщини, яка б належала за законом їхнім дітям (бабі, дідові спадкодавця), якби вони були живими на час відкриття спадщини. Племінники спадкодавця спадкують ту частку спадщини, яка належала б за законом їхнім матері, батькові (сестрі, братові спадкодавця), якби вони були живими на час відкриття спадщини. Двоюрідні брати та сестри спадкодавця спадкують ту частку спадщини, яка належала б за законом їхнім матері, батькові (тітці, дядькові спадкодавця), якби вони були живими на час відкриття спадщини.

Якщо спадкування за правом представлення здійснюється кількома особами, частка їхнього померлого родича ділиться між ними порівну.

Сказано — зроблено! ***Практичне завдання***

Дайте правову оцінку ситуацій.

1) Після смерті Левицької Д. її майно було поділено у відповідних співвідношеннях між спадкоємцями за законом. Через 9 місяців до суду звернувся Левицький В. із заявою про те, що спадкове майно за заповітом його матері належить йому. Яким має бути рішення суду?

2) Дідусь заповів усе своє майно найстаршому внукові, який проживав разом із ним. Через рік здоров'я дідуся погіршилося, його поклали в лікарню і підключили до апарата штучного дихання. Внук, провідуючи дідуся в лікарні, вирішив допомогти і позбавити його страждань, відключивши медичне обладнання. Які правові наслідки потягне реалізація цього наміру? Зверніть увагу на складність цієї ситуації з погляду моралі та права.

3) Чи матиме право спадкувати за законом дружина після смерті свого чоловіка, якщо шлюб між ними визнано недійсним?

4) Спадкоємець помер після відкриття спадщини, не встигши її прийняти. Чи є в Цивільному кодексі України норма, що регулює відповідну ситуацію?

5) Дідусь не залишив заповіту, проте перед смертю при свідках неодноразово говорив, що все своє майно збирається залишити улюбленій онуці. Проаналізуйте цю ситуацію згідно з чинним законодавством.

6) Громадянка Петренко померла 15 квітня 2024 року. Через місяць, 15 травня 2024 року, її донька подала заяву про прийняття спадщини до нотаріуса. Коли нотаріус зможе видати свідоцтво про право на спадщину? Поясніть свою відповідь, посилаючись на строки, зазначені в тексті.

7) Подружжя Коваленків загинуло внаслідок ДТП 20 березня 2025 року о 10:00 та 10:15 відповідно. У них є дорослий син. Як буде відбуватися спадкування їхнього майна? Хто кого успадковуватиме і чому?

De jure ***Право, виражене в тексті закону***

Цивільний кодекс України

(2004, редакція від 28.08.2025, витяг)

Стаття 1224. Усунення від права на спадкування

1. Не мають права на спадкування особи, які умисно позбавили життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинили замах на їхнє життя.

Положення абзацу першого цієї частини не застосовується до особи, яка вчинила такий замах, якщо спадкодавець, знаючи про це, все ж призначив її своїм спадкоємцем за заповітом.

2. Не мають права на спадкування особи, які умисно перешкоджали спадкодавцеві скласти заповіт, внести до нього зміни або скасувати заповіт і цим сприяли виникненню права на спадкування у них самих чи в інших осіб або сприяли збільшенню їхньої частки у спадщині.

3. Не мають права на спадкування за законом батьки після дитини, щодо якої вони були позбавлені батьківських прав і їхні права не були поновлені на час відкриття спадщини.

Не мають права на спадкування за законом батьки (усиновлювачі) та повнолітні діти (усиновлені), а також інші особи, які ухилялися від виконання обов'язку щодо утримання спадкодавця, якщо ця обставина встановлена судом.

4. Не мають права на спадкування за законом одна після одної особи, шлюб між якими є недійсним або визнаний таким за рішенням суду.

Якщо шлюб визнаний недійсним після смерті одного з подружжя, то за другим із подружжя, який його пережив і не знав та не міг знати про перешкоди до реєстрації шлюбу, суд може визнати право на спадкування частки того з подружжя, хто помер, у майні, яке було набуте ними за час цього шлюбу.

5. За рішенням суду особа може бути усунена від права на спадкування за законом, якщо буде встановлено, що вона ухилялася від надання допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані.

Повторення — матір навчання! ***Перевірте себе:***

I. Яке значення має чітке визначення часу та місця відкриття спадщини для процесу спадкування? Наведіть гіпотетичні приклади ситуацій, де відсутність такого визначення могла б спричинити проблеми.

Обґрунтуйте, чому держава встановлює черговість спадкування за законом у разі відсутності заповіту. Які принципи (справедливості, сімейних зв'язків) лежать в основі такої черговості?

II. Розробіть блок-схему, яка відображає основні етапи та можливі варіанти розвитку подій у процесі спадкування (від відкриття спадщини до отримання свідоцтва). Включіть у схему такі елементи: смерть / оголошення померлою, відкриття спадщини (час / місце), наявність заповіту, спадкування за законом (черги), прийняття / відмова від спадщини, відумерла спадщина, обов'язкова частка, усунення від спадкування, свідоцтво про право на спадщину.

III. Як ви розумієте вислів «на той світ із собою нічого не забереш» у контексті спадкового права? Яку філософську та практичну роль відіграє спадкування в суспільстві? Чому, на вашу думку, особисті немайнові права (наприклад, право на честь і гідність, свободу творчості) не входять до складу спадщини і не можуть бути успадковані? Як правило обов'язкової частки у спадщині балансує волю спадкодавця, висловлену в заповіті, із соціальним захистом певних категорій осіб? Чи завжди цей баланс справедливий?

Сумлінно! ***Завдання для домашньої роботи:***

Побудуйте «дерево спадкування» для гіпотетичної сім'ї, в якій є: спадкодавець, його дружина / чоловік, двоє дітей (один з яких має власних двох дітей), батьки спадкодавця, сестра спадкодавця, двоюрідний брат і особа, яка проживала зі спадкодавцем однією сім'єю протягом 7 років.

На цьому дереві позначте, хто до якої черги спадкоємців за законом належить. Визначте, хто із цих осіб мав би право на обов'язкову частку, якщо спадкодавець склав заповіт, залишивши все своє майно лише одній особі із цього «дерева».

§ 11. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ СІМЕЙНОГО ПРАВА

Згадайте… — *якими соціальними нормами регулюються взаємини в родині: між матір'ю і батьком, між сестрами й братами, між бабусею та онуками.*

Як ви розумієте… — *відмінність між поняттями «шлюб» і «сім'я», «опіка» та «піклування»?*

Чи знаєте ви, що… — *у вересні 1993 року, відповідно до резолюції Генеральної Асамблеї ООН, було запроваджено Міжнародний день сім'ї, який відзначають щороку 15 травня?*

У сімейному житті, зберігаючи свою гідність, треба вміти поступатися одне одному.
Василь Сухомлинський, педагог, письменник

11.1. Сім'я. Шлюб. Реєстрація й розірвання шлюбу

У ст. 51 Конституції України зазначено, що сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою. І хоча взаємини в родині більшою мірою врегульовуються іншими соціальними нормами (моральними, релігійними, звичаями і традиціями), найважливіші з таких взаємин, щоб захистити права та інтереси кожного члена сім'ї, регулюються нормами сімейного права. Основні такі правові норми в Україні закріплені в одному нормативно-правовому акті — Сімейному кодексі України (далі — СКУ). Що ж таке «сім'я» і «шлюб» з погляду законодавця?

Зазвичай у суспільстві сім'єю називають людей, які перебувають у шлюбі, та їхніх дітей. Тобто, насамперед сім'я базується на шлюбному зв'язку. Але в СКУ поняття «сім'я» має ширше трактування, а подружжя розглядається як різновид сім'ї.

Кожна особа має право на проживання в сім'ї, на створення сім'ї, на повагу до свого сімейного життя. Основною підставою виникнення сім'ї є шлюб.

Поясни (поясніть) логічний ланцюжок у структурі поняття

Шлюб → **→ що? —** сімейний союз жінки та чоловіка
→ який? — добровільний, рівноправний, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану
→ для чого? — породжує між подружжям взаємні особисті немайнові й майнові права та обов'язки

De jure ***Право, виражене в тексті закону***

Сімейний кодекс України
(2004, редакція від 07.07.2025, витяг)

Стаття 21. Поняття шлюбу

1. Шлюбом є сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований в органі державної реєстрації актів цивільного стану.
2. Проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу не є підставою для виникнення у них прав та обов'язків подружжя.
3. Релігійний обряд шлюбу не є підставою для виникнення у жінки та чоловіка прав та обов'язків подружжя, крім випадків, коли релігійний обряд шлюбу відбувся до створення або відновлення органів державної реєстрації актів цивільного стану.

Для укладення шлюбу потрібні:

- взаємна згода осіб, які одружуються;
- досягнення ними шлюбного віку — 18 років як для чоловіків, так і для жінок. (Як виняток, за заявою особи, яка досягла 16 років, за рішенням суду їй може бути надано право на шлюб, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам);
- відсутність в обох із них відносин у зареєстрованому і не припиненому шлюбі. (Жінка та чоловік можуть одночасно перебувати лише в одному шлюбі, а на повторний шлюб мають право тільки після припинення попереднього шлюбу).

Не можуть перебувати у шлюбі між собою: 1) родичі прямої лінії споріднення; 2) рідні (повнорідні, неповнорідні) брат і сестра. Повнорідними є брати і сестри, які мають спільних батьків. Неповнорідними є брати і сестри, які мають спільну матір або спільного батька; 3) двоюрідні брат і сестра, рідні тітка та племінник, дядько та племінниця; 4) усиновлювач та усиновлена ним дитина. Шлюб між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною може бути зареєстровано лише в разі скасування усиновлення. За рішенням суду може бути надане право на шлюб між рідною дитиною усиновлювача та усиновленою ним дитиною, а також між дітьми, які були усиновлені ним.

Щоб зареєструвати шлюб, чоловік і жінка особисто подають заяву до органу реєстрації актів цивільного стану (далі — РАЦС), і, як правило, через місяць відбувається його реєстрація. За наявності поважної причини керівник органу РАЦС може дозволити реєстрацію шлюбу до спливання цього строку.

Зазвичай шлюб реєструють в урочистій обстановці, у паспортах подружжя роблять запис про укладення шлюбу, їм видають Свідоцтво про шлюб. Під час реєстрації шлюбу наречені мають право обрати прізвище одного з них як спільне прізвище подружжя або надалі іменуватися дошлюбними прізвищами, або один із них має право приєднати до свого прізвища прізвище другого. Якщо вони обоє бажають мати подвійне прізвище, за їхньою згодою визначається, з якого прізвища воно починатиметься.

Буквально, дослівно ***Додаткова інформація***

В Україні є можливість укласти шлюб онлайн за допомогою застосунку «Дія». Ця послуга була запущена у вересні 2024 року і стала першою у світі подібною повноцінною послугою.

Як працює онлайн-шлюб у «Дії»

Один із партнерів подає заяву про шлюб через розділ «Шлюб онлайн» у застосунку «Дія». Він обирає дату, час, формат церемонії та надсилає пропозицію своєму партнерові.

Другий партнер отримує сповіщення (на месенджер або в «Дії») і має підтвердити згоду протягом 14 днів, вказати свої дані та підписати заяву за допомогою «Дія. Підпис».

У визначений день і час пара приєднується до відеоконференції через «Дія». Там на них чекатиме працівник Цифрового РАЦСу, який проведе офіційну церемонію одруження. Весь процес триває до 30 хвилин.

Цифрове свідоцтво про реєстрацію шлюбу автоматично підтягується в «Дія» протягом доби. Фізичний документ можна замовити доставкою Укрпошти або забрати у відділенні ДРАЦСу.

Хто може скористатися послугою

Повнолітні громадяни України, які не перебувають в іншому шлюбі, мають верифікований податковий номер, ID-картку або закордонний паспорт у «Дії».

Ця послуга особливо актуальна для українців, які перебувають на відстані один від одного, наприклад, для військовослужбовців або тих, хто тимчасово виїхав за кордон. Вона значно спрощує і пришвидшує процес одруження, усуваючи необхідність фізичної присутності та збору багатьох паперових документів.

Особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, а також подружжя можуть укласти **шлюбний договір**. Договір укладають у письмовій формі й нотаріально посвідчують. Якщо його стороною є неповнолітня особа, то потрібна письмова згода її батьків або піклувальника. У шлюбному договорі регулюють майнові відносини між подружжям, визначають їхні майнові права й обов'язки. Шлюбний договір не може регулювати особисті взаємини подружжя, а також особисті взаємини між подружжям і дітьми. Шлюбний договір може бути змінено подружжям чи за рішенням суду. Подружжя також має право за взаємною згодою відмовитися від нього. Одностороння відмова від шлюбного договору не допускається. На вимогу одного з подружжя шлюбний договір, за рішенням суду, може бути розірваний або визнаний недійсним.

Родинні зв'язки ми не обираємо, а шлюбні взаємини залежать від нашої волі. Особа не може змінити свій родинний статус (брата, сестри, онука, сина, дочки), але шлюб за її волею може бути розірваний:

— ***в органі РАЦС*** (*за спільною заявою* подружжя, яке не має неповнолітніх дітей, *або одного з них*, якщо другий із подружжя визнаний безвісно відсутнім або недієздатним);

— ***у судовому порядку*** (*за спільною заявою* подружжя з письмовим договором про те, з ким із них проживатимуть діти, яку участь у забезпеченні умов їхнього життя братиме той із батьків, хто проживатиме окремо, а також про умови здійснення ним права на особисте виховання дітей, або *за позовом одного* з подружжя, який, однак, не може бути пред'явлений протягом вагітності дружини та протягом року після народження дитини, крім випадків, коли: один із подружжя вчинив протиправну поведінку, яка містить ознаки злочину щодо другого з подружжя або дитини, чи батьківство щодо дитини визнане іншою особою).

Суд з'ясовує фактичні взаємини подружжя, справжні причини позову про розірвання шлюбу, бере до уваги наявність малолітньої дитини, дитини з інвалідністю та інші обставини життя подружжя, а також уживає заходів щодо примирення подружжя. Якщо буде встановлено, що подальше спільне життя подружжя і збереження шлюбу суперечило б інтересам одного з них, інтересам їхніх дітей, що мають істотне значення, суд ухвалює рішення про розірвання шлюбу.

Після розірвання шлюбу та одержання Свідоцтва про розірвання шлюбу або рішення суду, яке набрало законної сили, особа має право на повторний шлюб.

Шлюб може також бути визнаний **недійсним**, якщо його було укладено з порушенням вимог, установлених законодавством для реєстрації шлюбу (наприклад, якщо шлюб, зареєстрований з особою, яка вже перебуває в іншому зареєстрованому шлюбі; або якщо він був зареєстрований під примусом чи з особою, яка не розуміла значення своїх дій і / або не могла ними керувати; у разі його фіктивності — якщо його укладено без наміру створення сім'ї та набуття прав і обов'язків подружжя тощо).

Сказано — зроблено! ***Практичне завдання***

Прочитайте витяг із Сімейного кодексу України і дайте відповідь. Чи є сім'єю:

1. Бабуся й онучка, які мешкають в одній квартирі?
2. Жінка, яка усиновила дитину?
3. Подружжя, коли чоловік працює за кордоном, а дружина доглядає за старенькою матір'ю в Україні?
4. Подружжя, що проживає в Україні, і їхній син, який навчається в Польщі в університеті?
5. Дідусь, який не має родичів і проживає один?
6. 17-річна дівчина, яка народила дитину?
7. 20-річний юнак, який проживає із заміжньою сестрою та племінниками?

De jure ***Право, виражене в тексті закону***

Сімейний кодекс України
(2004, редакція від 07.07.2025, витяг)

Стаття 3. Сім'я

1. Сім'я є первинним та основним осередком суспільства.
2. Сім'єю є особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки.

Подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно.

Дитина належить до сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає.

3. Права члена сім'ї має одинока особа.
4. Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства.

Fiat justitia! ***Розв'яжіть юридичну ситуацію***

Дайте правову оцінку запропонованої ситуації.

Чоловік і жінка звернулися до органу РАЦС із проханням зареєструвати їхній шлюб. Прийнявши заяву, співробітники РАЦС призначили строк реєстрації шлюбу через місяць після подання заяви. Але наречені не погодилися із цим, вони пояснили, що сім років знають одне одного, тому їм додаткові роздуми не потрібні, до того ж чоловік через тиждень виїжджає на рік за кордон на стажування.

Чи можна розв'язати цю проблему?

Fiat justitia! ***Розв'яжіть юридичну ситуацію***

Дайте правову оцінку ситуації згідно із Сімейним кодексом України.

Громадяни С. Пеньковий і О. Лісова вирішили одружитися й подали заяву про реєстрацію шлюбу. Батьки нареченої організували підготовку до весілля: орендували приміщення, закупили продукти тощо. Напередодні весілля подруга О. Лісової розповіла С. Пеньковому, що наречена раніше перебувала у шлюбі і в неї є малолітня дитина. С. Пеньковий розгубився, оскільки не знав цього раніше, і відмовився від шлюбу.

Які наслідки матиме така відмова відповідно до законодавства?

De jure ***Право, виражене в тексті закону***

Сімейний кодекс України
(2004, редакція від 07.07.2025, витяг)

Стаття 31. Зобов'язання наречених у разі відмови від вступу в шлюб

3. Особа, яка відмовилася від шлюбу, зобов'язана відшкодувати другій стороні затрати, що були нею понесені у зв'язку з приготуванням до реєстрації шлюбу та весілля.

Такі затрати не підлягають відшкодуванню, якщо відмова від шлюбу була викликана протиправною, аморальною поведінкою нареченої, нареченого, приховуванням нею, ним обставин, що мають для того, хто відмовився від шлюбу, істотне значення (тяжка хвороба, наявність дитини, судимість тощо).

11.2. Права й обов'язки подружжя

СКУ визначає найважливіші права й обов'язки подружжя, і, зокрема, розрізняє:

Особисті немайнові права	Особисті немайнові обов'язки
право на материнство і на батьківство	обов'язок утверджувати повагу до будь-якої праці, яка робиться в інтересах сім'ї
право на повагу до своєї індивідуальності, своїх звичок та уподобань	
право на свободу та особисту недоторканність	обов'язок подружжя турбуватися про сім'ю
право на зміну прізвища	
право на фізичний і духовний розвиток, на здобуття освіти, вияв своїх здібностей, на створення умов для праці та відпочинку	спільно піклуватися про побудову сімейних відносин між собою та іншими членами сім'ї на почуттях взаємної любові, поваги, дружби, взаємодопомоги
право на вільний вибір місця свого проживання	
право на розподіл обов'язків і спільне вирішення питань життя сім'ї	обов'язок утверджувати в сім'ї повагу до матері й до батька
право вживати заходів, які не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства щодо підтримання шлюбних відносин	обов'язок спільно дбати про матеріальне забезпечення сім'ї
право припинити шлюбні відносини	

Право на материнство і на батьківство особливо захищене законодавством. Так, небажання чоловіка мати дитину або нездатність його до зачаття дитини, як і відмова дружини від народження дитини або нездатність її до народження дитини, можуть бути причиною розірвання шлюбу.

Майнові права і обов'язки подружжя стосуються майна, як набутого до шлюбу, так і спільно нажитого під час шлюбу, тобто пов'язані з правовим режимом їхнього майна. Отож майно подружжя може бути спільним і роздільним (особистим).

Майно, нажите подружжям за час шлюбу, є його ***спільною сумісною власністю***, тобто кожен із подружжя однаково має право володіти, користуватися і розпоряджатися цим майном; при цьому не має значення розмір заробітку чи доходу кожного із подружжя. Навіть якщо один із них не мав з поважної причини (навчання, ведення домашнього господарства, догляд за дітьми, хвороба тощо) самостійного заробітку (доходу). Якщо одним із подружжя укладено договір в інтересах сім'ї, то гроші, інше майно, зокрема гонорар, виграш, які були одержані за цим договором, є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя (наприклад, виграш у лотерею за квитком, який придбав один з подружжя).

Дружина і чоловік мають рівні права на володіння, користування і розпоряджання майном, що належить їм за правом спільної сумісної

власності, якщо інше не встановлено домовленістю між ними. Розпоряджаються вони спільним майном за взаємною згодою. При укладенні договорів одним із подружжя вважається, що він діє за згодою другого з подружжя, якщо це дрібний побутовий договір. Але якщо цей договір виходить за межі дрібного побутового, то другий із подружжя має право на звернення до суду з позовом про визнання договору недійсним, якщо його укладено без його згоди. Для укладення одним із подружжя договорів, які потребують нотаріального посвідчення і (або) державної реєстрації, а також договорів стосовно цінного майна, згода другого з подружжя має бути подана письмово. Згода на укладення договору, який потребує нотаріального посвідчення і (або) державної реєстрації, наприклад, на купівлю–продаж нерухомості, має бути нотаріально засвідчена.

Розірвання шлюбу не припиняє права спільної сумісної власності на майно, набуте за час шлюбу, але в більшості випадків чоловік і дружина ділять спільне майно за взаємною згодою. Якщо дружина та чоловік не домовилися про порядок поділу майна, спір може бути вирішений судом. Суд під час поділу спільного майна бере до уваги інтереси дружини, чоловіка, дітей та інші обставини, що мають істотне значення, та може відступити від засади рівності часток подружжя, якщо один із них не дбав про матеріальне забезпечення сім'ї, ухилявся від участі в утриманні дитини (дітей), приховав, знищив чи пошкодив спільне майно, витрачав його на шкоду інтересам сім'ї. Частка майна одного з подружжя також може бути збільшена, якщо з нею або з ним проживають діти, а також непрацездатні повнолітні син, дочка, за умови, що розмір аліментів, які вони одержують, недостатній для забезпечення їхнього фізичного, духовного розвитку та лікування.

Майно, що є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя, ділиться між ними в натурі. Неподільні речі присуджуються одному з подружжя, якщо інше не визначено домовленістю між ними. Речі для професійних занять присуджуються тому з подружжя, хто використовував їх у своїй професійній діяльності, а вартість цих речей враховується при присудженні іншого майна другому з подружжя. Присудження одному з подружжя грошової компенсації замість його частки у праві спільної сумісної власності на майно, зокрема на житловий будинок, квартиру, земельну ділянку, допускається лише за його згодою.

Роздільне майно подружжя (особиста приватна власність дружини і чоловіка) — це майно, яке належало кожному з подружжя до одруження, одержане ним / нею під час шлюбу в порядку дарування або спадкування, речі індивідуального користування, зокрема коштовності, навіть тоді, коли вони були придбані за рахунок спільних коштів подружжя, премії, нагороди, одержані за особисті заслуги, страхові виплати тощо.

Якщо в придбання майна подружжям вкладені, крім спільних коштів, і кошти, що належали одному з них, то частка в цьому

майні, відповідно до розміру внеску, є його особистою приватною власністю. І навпаки, якщо особисте майно дружини, чоловіка за час шлюбу істотно збільшилося у своїй вартості внаслідок спільних трудових чи грошових затрат або затрат другого з подружжя, воно може бути визнане за рішенням суду об'єктом права спільної сумісної власності подружжя. Це саме стосується доходу (приплоду, дивідендів), одержаних від майна, належного одному з подружжя, коли другий із подружжя своєю працею і (або) коштами брав участь в утриманні цього майна, в управлінні чи догляді за ним.

Fiat justitia! ***Розв'яжіть юридичну ситуацію***

Оцініть запропоновану ситуацію з погляду права.
Дайте відповіді на запитання.

До суду звернулася жінка з позовом до колишнього чоловіка про поділ майна. Вона просила збільшити її частку у зв'язку з тим, що з нею після розірвання шлюбу залишилося проживати двоє неповнолітніх дітей (8 і 14 років). Крім того, позивачка просила виділити їй зі спірного майна автомобіль і гараж, оскільки дітей потрібно возити до школи, на спортивні секції, а влітку, для відпочинку та оздоровлення, ще й за місто, на природу. Чоловік позов визнав частково і вказав, що з усього спільно набутого за час шлюбу майна, що підлягає поділу, треба вилучити з переліку автомобіль і гараж, оскільки вони були придбані на отримані ним авторські гонорари за опубліковані наукові праці. Водночас чоловік просив суд включити в склад майна, що підлягає поділу, жіночі ювелірні прикраси із золота і срібла, коштовний годинник і норкову шубу, які залишилися в позивачки. **Як має бути вирішений спір на підставі законодавства? Аргументуйте свою відповідь з кожної спірної позиції.**

11.3. Взаємні права й обов'язки батьків і дітей

Сімейний кодекс України визначає не тільки основні особисті немайнові та майнові права й обов'язки подружжя, які є рівними як для чоловіка, так і для жінки. Також увага в ньому приділена взаємним правам і обов'язкам батьків і дітей.

Особисті (немайнові) права та обов'язки. Батько і матір, незалежно від того, чи перебувають вони у шлюбі між собою, мають рівні права й обов'язки щодо своїх дітей. Діти також мають рівні права й обов'язки щодо своїх батьків, незалежно від того, чи перебувають їхні батьки у шлюбі.

Найперший обов'язок, який передбачено в батьків стосовно дитини, — забрати дитину з пологового будинку або іншого закладу охорони здоров'я і невідкладно, але не пізніше одного місяця від дня народження дитини, зареєструвати її народження в державному органі РАЦС з одночасним визначенням походження дитини і присвоєнням їй прізвища, ім'я та по батькові, що засвідчується Свідоцтвом про народження. Відмова батьків від дитини є неправозгідною, суперечить моральним засадам суспільства.

Батьки зобов'язані виховувати дитину в дусі поваги до прав і свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, Батьківщини.

Батьки зобов'язані піклуватися про здоров'я дітей, їх фізичний, духовний і моральний розвиток, забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя.

Батьки зобов'язані поважати свою дитину. Здійснення ними своїх прав і виконання обов'язків мають ґрунтуватися на повазі до прав дитини та її людської гідності. Заборонені будь-які види експлуатації батьками своєї дитини, а також покарання, які принижують людську гідність дитини.

Батьки мають переважне право перед іншими особами на особисте виховання дитини, обираючи для цього форми та методи, крім тих, які суперечать закону, моральним засадам суспільства та інтересам дитини. Матір, батько і дитина мають право на безперешкодне спілкування, зокрема, якщо хтось із них перебуває в надзвичайній ситуації (лікарні, місці затримання чи позбавлення волі тощо).

Батьки мають право на самозахист своєї дитини, повнолітніх дочки та сина. Батьки мають право звертатися до суду, органів державної влади, органів місцевого самоврядування і громадських організацій за захистом прав та інтересів дитини, а також непрацездатних сина, дочки як їх законні представники без спеціальних на те повноважень.

Дитина має право на те, щоб її вислухали батьки, інші члени сім'ї, посадові особи з питань, що стосуються її особисто, а також питань сім'ї, зокрема під час вирішення спору щодо її виховання, місця проживання, про позбавлення батьківських прав, поновлення батьківських прав, а також спору щодо управління її майном. Так, наприклад, якщо батьки проживають окремо, місце проживання дитини, якій не виповнилося 10 років, визначають за згодою батьків, від 10 років — за спільною згодою батьків та самої дитини, від 14 років — самою дитиною.

Дитина, повнолітні дочка, син зобов'язані піклуватися про батьків, проявляти про них турботу і надавати їм допомогу. Повнолітні дочка, син мають право звернутися за захистом прав та інтересів непрацездатних, немічних батьків як їх законні представники, без спеціальних на те повноважень.

Майнові права батьків і дітей. Батьки і діти, зокрема ті, які спільно проживають, можуть бути самостійними власниками майна. Майно, придбане для забезпечення розвитку, навчання і виховання дитини (одяг, інші речі особистого вжитку, іграшки, книги, музичні інструменти, спортивне обладнання тощо), є власністю дитини. Батьки зобов'язані передати в користування дитини майно, що має забезпечити її виховання та розвиток. Майно, яке набули батьки і діти за рахунок їхньої спільної праці чи спільних коштів, належить їм на праві спільної сумісної власності, тобто в рівних частках.

Батьки зобов'язані утримувати дитину до досягнення нею повноліття. Способи виконання батьками цього обов'язку визначають за домовленістю між ними. Зокрема, той із батьків, хто проживає окремо від дитини, може в грошовій і / або натуральній формі брати участь у її утриманні. За рішенням суду кошти на утримання дитини **(аліменти)** присуджують у частці від доходу або у твердій грошовій сумі. Під час визначення розміру аліментів суд враховує: 1) стан здоров'я та матеріальне становище дитини; 2) стан здоров'я та матеріальне становище платника аліментів; 3) наявність у платника аліментів інших дітей, непрацездатних чоловіка, дружини, батьків, дочки, сина; 4) наявність на праві власності, володіння та / або користування в платника аліментів майна та майнових прав, зокрема рухомого і нерухомого майна, грошових коштів, виключних прав на результати інтелектуальної діяльності, корпоративних прав; 5) доведені стягувачем аліментів витрати платника аліментів, на придбання нерухомого або рухомого майна, сума яких перевищує десятикратний розмір прожиткового мінімуму для працездатної особи, якщо платником аліментів не доведено джерело походження коштів; 6) інші обставини, що мають істотне значення. Розмір аліментів має бути необхідним та достатнім для забезпечення гармонійного розвитку дитини. Мінімальний гарантований розмір аліментів на одну дитину не може бути меншим, ніж 50 відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку.

Батьки зобов'язані утримувати своїх повнолітніх непрацездатних дочку, сина, які потребують матеріальної допомоги, якщо вони можуть таку матеріальну допомогу надавати, а повнолітні дочка, син зобов'язані утримувати батьків, які є непрацездатними і потребують матеріальної допомоги.

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ

СТАТТЯ 32
- Ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України.

СТАТТЯ 51
- Шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки й чоловіка. Кожен із подружжя має рівні права та обов'язки у шлюбі та сім'ї.
- Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття.
- Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про непрацездатних батьків.
- Сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою.

СТАТТЯ 52
- Діти рівні у своїх правах, незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним.
- Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом.
- Утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу.
- Держава заохочує і підтримує благодійницьку діяльність щодо дітей.

Fiat justitia! ***Розв'яжіть юридичну ситуацію***

Оцініть запропоновану ситуацію з погляду права.
Дайте відповіді на запитання.

Подружжя припинило спільне проживання і розірвало шлюб. За рішенням суду трирічна донечка залишилася з матір'ю. Батько переїхав до сусіднього обласного центру. Кожні вихідні батько приїжджав, щоб побачитися з донькою і провести разом кілька годин. Однак через певний час колишня дружина заборонила їм бачитися, оскільки зустрічі з батьком, на її думку, травмують психіку дитини. Після цього матір стала ховати дочку, відправляти її на вихідні до своїх батьків чи до знайомих. Батько звернувся до суду з вимогою зобов'язати колишню дружину дати йому можливість бачитися з дочкою і брати участь у її вихованні.

Чи є правомірними вимоги батька? Чи може суд позбавити батька, який проживає окремо від дитини, права на спілкування з нею? Яке рішення має ухвалити суд?

Повторення — матір навчання! ***Перевірте себе:***

I. З якого віку можна укладати шлюб? З якого віку дитина може самостійно визначати своє місце проживання, якщо батьки живуть окремо? До якого віку батьки зобов'язані утримувати дитину? Коли і між ким може бути укладено шлюбний договір?

Дитина має право на те, щоб її вислухали з питань, що стосуються її особисто та сім'ї, зокрема щодо місця проживання. Як це положення відображає принцип поваги до особистості та участі в ухваленні рішень, що є ключовими для демократичного суспільства? У чому важливість встановлення вікових меж (10 та 14 років) для ухвалення таких рішень?

II. Чому, на вашу думку, держава вирішила врегулювати саме найважливіші аспекти сімейних відносин через право? Що є основною підставою виникнення сім'ї? Які умови необхідні для укладення шлюбу? Що таке сім'я згідно зі ст. 3 Сімейного кодексу? Що таке шлюб згідно зі ст. 21 Сімейного кодексу? Яке майно вважається спільною сумісною власністю подружжя? Що вважається роздільним (особистим приватним) майном подружжя? Що таке шлюбний договір і що він може регулювати?

III. Поміркуйте, чому права та обов'язки батьків і дітей у законодавстві України визначаються як взаємні. Визначте основні переваги цієї послуги, особливо для певних категорій громадян (військовослужбовців, осіб, що тимчасово виїхали за кордон). Які, на вашу думку, можуть виникнути правові або соціальні складнощі, пов'язані з дистанційною реєстрацією шлюбу? Які негативні наслідки для суспільства можуть мати «фіктивні шлюби» або шлюби, укладені з примусу? Чому, на вашу думку, держава вважає умови, за яких шлюб може бути визнаний недійсним, настільки істотними, що шлюб, укладений за таких обставин, анулюється?

Сумлінно! ***Завдання для домашньої роботи:***

Ознайомтеся зі змістом позовної заяви і дайте відповідь на запитання: чи потрібно було в такій ситуації звертатися Долі К. П. із позовом до суду? Чи могла вона в інший спосіб ініціювати розірвання шлюбу? Як визначатиметься місце проживання дитини?

https://cutt.ly/RrIlvTW4

§ 12. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ТРУДОВОГО ПРАВА

Згадайте… *— які економічні права та гарантії їх реалізації закріплено в Конституції України;*
— що означає фразеологізм «білі ручки».

Як ви розумієте… *— відомий афоризм Генрі Форда: «Займайтесь улюбленою справою, і у вашому житті не буде жодного робочого дня»?*

Чи знаєте ви, що… *— сьогодні, згідно з Конституцією України, праця — право, а не обов'язок, а ось у XX ст. були періоди, коли праця на законодавчому рівні вважалась обов'язком і людей, які ніде не працювали, називали «дармоїдами» та притягували до відповідальності?*

Праця — це праця, якщо вам за неї платять, і розвага, якщо за можливість її виконувати ви платите самі.

Фінлі-Пітер Данн, письменник

12.1. Право на працю. Трудовий договір

Конституцією України передбачено **право на працю.** Воно означає *можливість заробляти собі на життя працею, яку людина вільно обирає або на яку вільно погоджується.*

Конституція України про трудові права людини (ст. 41–45)
Право на працю (ст. 43). Кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується. Забороняється використання примусової праці. Кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом. Громадянам гарантується захист від незаконного звільнення. Право на своєчасне одержання винагороди за працю захищається законом. *Забороняється дискримінація у сфері праці за будь-якими ознаками (раса, стать, вік, національність, релігійні переконання, соціальне походження тощо).*
Право на страйк (ст. 44). Ті, хто працює, мають право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів. Порядок реалізації права на страйк встановлюється законом.
Право на відпочинок (ст. 45). Кожен, хто працює, має право на відпочинок. Це право забезпечується наданням днів щотижневого відпочинку, а також оплачуваної щорічної відпустки, встановленням скороченого робочого дня щодо окремих професій і виробництв, скороченої тривалості роботи в нічний час. Максимальна тривалість робочого часу, мінімальна тривалість відпочинку та оплачуваної щорічної відпустки, вихідні та святкові дні, а також інші умови здійснення цього права визначаються законом.

Однією з форм реалізації права на працю є укладення **трудового договору** про виконання *роботи за наймом*. Усі відносини *найманої праці* на підставі укладеного трудового договору урегульовані нормами трудового права, які систематизовані в Кодексі законів про працю (КЗпП).

Створи (створіть) логічний ланцюжок у структурі поняття

Трудовий договір → → — що ?
→ — між ким ?
→ — з якою метою?

Трудовий договір поділяється на види за різними критеріями: терміном його дії; суб'єктами; характером виконуваної функції; порядком виникнення трудових правовідносин тощо.

Найбільш традиційним вважається поділ трудових договорів за термінами їх дії. Згідно зі ст. 23 КЗпП, розрізняють такі їх види:

1) безстрокові, тобто укладені на невизначений строк;

2) строкові, укладені на строк, визначений угодою сторін;

3) такі, що укладаються на час виконання певної роботи.

Особливим видом трудового договору, в якому строк його дії, права, обов'язки і відповідальність сторін (зокрема матеріальна), умови матеріального забезпечення і організації праці працівника, умови розірвання договору, зокрема дострокового, можуть встановлюватися за угодою сторін, є **контракт.** Сфера його укладення визначається виключно законами України. Він обов'язково укладається в письмовій формі.

Працівником вважається *фізична особа, яка уклала трудовий договір з роботодавцем для праці на підприємстві, в установі, організації чи у фізичної особи.* Трудове законодавство, встановлюючи мінімальний вік, з якого допускається прийняття на роботу **(16 років, за певних умов з 15, а також 14 років)**, не встановлює граничного віку, до якого можна працювати за трудовим договором.

Роботодавець — *це особа (фізична або юридична), яка надає роботу іншій особі (працівнику) на підставі трудового договору у формі будь-якого з його різновидів, передбачених законодавством, зокрема обрання чи призначення на посаду.* Це суб'єкт трудових правовідносин, який надає роботу працівникові.

З метою перевірки, чи може працівник належно виконувати доручену роботу, при прийнятті на роботу роботодавець може встановити йому випробування. Умова про випробування обов'язково має бути зазначена в наказі про прийняття на роботу. Строк випробування встановлюється угодою сторін, але не повинен перевищувати трьох місяців. Для робітників такий строк не має перевищувати одного місяця, а в окремих випадках, за погодженням з відповідним виборним органом первинної профспілкової організації, — шести місяців. До строку випробування не зараховують дні, коли працівник фактично не працював, незалежно від причини.

Коли строк випробування закінчився, а працівник продовжує працювати, то він вважається таким, що витримав випробування, і наступне розірвання трудового договору допускається лише на загальних підставах. Додаткового наказу на прийняття на роботу не потрібно.

У разі встановлення роботодавцем невідповідності працівника займаній посаді, на яку його прийнято, або виконуваній роботі він має право протягом строку випробування звільнити такого працівника, письмово попередивши його про це за три дні.

Якщо працівник неповнолітній, то трудовий договір обов'язково укладають у письмовій формі. Для неповнолітніх працівників випробувальний термін не встановлюють. У трудових відносинах діти прирівнюються у своїх правах до повнолітніх осіб (набувають повної трудової дієздатності, як ви вже знаєте), однак щодо деяких умов праці (в галузі охорони праці, робочого часу, відпусток і деяких інших) користуються встановленими пільгами.

Сказано — зроблено! ***Практичне завдання***

Прочитайте ст. 24 Кодексу законів про працю України.
Дайте відповіді на запитання.

1. Коли укладення трудового договору в письмовій формі є обов'язковим?
2. Які документи зобов'язаний подати громадянин при укладенні трудового договору?
3. Яка заборона діє щодо допуску працівника до роботи?
4. Чи можна відмовити в працевлаштуванні особі, запрошеній на роботу в порядку переведення?
5. Чи є якісь обмеження щодо укладення трудового договору за станом здоров'я?
6. У яких випадках трудовий договір може бути укладений не в письмовій формі?

De jure ***Право, виражене в тексті закону***

Кодекс законів про працю України
(редакція від 02.05.2025, витяг)

Стаття 24. Укладення трудового договору

Трудовий договір укладається, як правило, в письмовій формі. Додержання письмової форми є обов'язковим:

1) при організованому наборі працівників;

2) при укладенні трудового договору про роботу в районах з особливими природними географічними і геологічними умовами та умовами підвищеного ризику для здоров'я;

3) при укладенні контракту;

4) у випадках, коли працівник наполягає на укладенні трудового договору в письмовій формі;

5) при укладенні трудового договору з неповнолітнім (стаття 187 цього Кодексу);

6) при укладенні трудового договору з фізичною особою;

6-1) при укладенні трудового договору про дистанційну роботу або про надомну роботу;

6-2) при укладенні трудового договору з нефіксованим робочим часом;

6-3) при укладенні трудового договору з домашнім працівником;

7) в інших випадках, передбачених законодавством України.

При укладенні трудового договору громадянин зобов'язаний подати паспорт або інший документ, що посвідчує особу, трудову книжку (у разі наявності) або відомості про трудову діяльність з реєстру застрахованих осіб Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування, а у випадках, передбачених законодавством, — також документ про освіту (спеціальність, кваліфікацію), про стан здоров'я, відповідний військово-обліковий документ та інші документи.

При укладенні трудового договору громадянин, який вперше приймається на роботу, має право подати вимогу про оформлення трудової книжки.

Працівник не може бути допущений до роботи без укладення трудового договору, оформленого наказом чи розпорядженням роботодавця, та повідомлення центрального органу виконавчої влади з питань забезпечення формування та реалізації державної політики з адміністрування єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування про прийняття працівника на роботу в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Особі, запрошеній на роботу в порядку переведення з іншого підприємства, установи, організації за погодженням між керівниками підприємств, установ, організацій, не може бути відмовлено в укладенні трудового договору.

Забороняється укладення трудового договору з громадянином, якому за медичним висновком запропонована робота протипоказана за станом здоров'я.

Fiat justitia! ***Розв'яжіть юридичну ситуацію***

Оцініть запропоновану ситуацію з погляду права. Складіть запитання в групах чи парах, дайте відповіді.

Правова ситуація 1. Д. був прийнятий на роботу в конструкторське бюро з місячним випробувальним строком на посаду інженера-конструктора. За 2 дні до закінчення місячного строку Д. усно повідомили, що адміністрація вирішила його залишити для випробування ще на місяць. Але через тиждень з міністерства направили інженера, який був звільнений у зв'язку з реорганізацією відділу у міністерстві, а Д. звільнили як такого, що не витримав випробування. **Дайте правову оцінку ситуації.**

Правова ситуація 2. Власова Т. домовилася з начальником відділу кадрів льонокомбінату про зарахування її на посаду бухгалтера. Коли Власова Т. наступного дня вийшла на роботу, їй сказали, що на цю посаду прийняти її не можуть, оскільки вона за останні три роки змінила два місця роботи. Власова Т. звернулася із заявою до директора льонокомбінату, в якій указала на те, що у зв'язку з укладенням договору про роботу на льонокомбінаті вона втратила змогу влаштуватися на іншу роботу, а для звільнення з попередніх місць роботи мала поважні причини. **Дайте правову оцінку ситуації.**

КЗпП визначає вичерпний перелік підстав для припинення трудового договору, які включають: угоду сторін трудового договору, закінчення строку трудового договору, смерть працівника чи роботодавця-фізичної особи, розірвання з ініціативи працівника або роботодавця, в окремих випадках — з ініціативи третіх осіб та ін.

Специфіка припинення трудового договору з ініціативи працівника полягає в тому, що працівник, який уклав трудовий договір на невизначений строк, має право його розірвати за власним бажанням, попередивши про це роботодавця письмовою заявою за два тижні. До

закінчення строку попередження працівник має право відкликати свою заяву, крім випадків, коли на його місце вже запрошено іншого працівника, якому не може бути відмовлено в укладенні трудового договору. За наявності поважних причин (наприклад, у зв'язку з переїздом в іншу місцевість; вступом до закладу освіти; виходом на пенсію та інших) договір розривають у той строк, про який просить працівник.

Якщо трудовий договір було укладено на чітко визначений строк, то його дострокове припинення з ініціативи працівника може бути тільки з поважних причин: а) хвороба або інвалідність працівника, що унеможливлює виконання роботи; б) порушення роботодавцем законодавства про працю, колективного договору чи угоди сторін; в) наявність інших поважних причин (переїзд в іншу місцевість, догляд за хворою дитиною й ін.).

Особливості має і припинення трудового договору з ініціативи роботодавця. Так, закон чітко визначає загальні й додаткові підстави.

Загальні підстави передбачені ст. 40 КЗпП України:

1) зміни в організації виробництва та праці, зокрема ліквідація, реорганізація або перепрофілювання підприємства, скорочення чисельності або штату працівників (керівник зобов'язаний попередити працівника про наступне звільнення не пізніше як за два місяці);

2) встановлення невідповідності працівника займаній посаді або виконуваній роботі внаслідок недостатньої кваліфікації або стану здоров'я, які перешкоджають продовженню даної роботи, а так само відмова йому в наданні допуску до державної таємниці або скасування допуску до державної таємниці, якщо виконання покладених на нього обов'язків вимагає доступу до державної таємниці;

3) систематичне невиконання працівником трудових обов'язків без поважних причин (якщо до нього раніше вживалися заходи дисциплінарного стягнення або громадського стягнення);

4) прогул без поважних причин, зокрема відсутність на роботі понад три години упродовж робочого дня;

5) нез'явлення на роботу протягом більш як чотирьох місяців унаслідок тимчасової непрацездатності (через хворобу, якщо законодавством не встановлено іншого строку. Наприклад, за хворими на туберкульоз місце роботи зберігається 12 місяців. За працівниками, які втратили працездатність унаслідок трудового каліцтва чи професійного захворювання, місце роботи зберігається до відновлення працездатності або встановлення групи інвалідності);

6) поновлення на роботі працівника, який раніше виконував цю роботу;

7) поява на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння;

8) вчинення за місцем роботи викрадення (в тому числі дрібного) майна роботодавця, встановленого вироком суду, що набрав законної

сили, чи постановою органу, до компетенції якого входить накладення адміністративного стягнення;

9) призов або мобілізація роботодавця-фізичної особи під час особливого періоду;

10) встановлення невідповідності працівника займаній посаді, на яку його прийнято, або виконуваній роботі протягом строку випробування;

11) вчинення працівником мобінгу (цькування), встановленого судовим рішенням, що набрало законної сили;

12) відмови працівника Бюро економічної безпеки України від проходження атестації або прийняття атестаційною комісією рішення про неуспішне проходження ним атестації;

13) набрання законної сили вироком суду, яким працівника засуджено (крім звільнення від відбування покарання з випробуванням) за вчинення злочину проти основ національної безпеки України;

14) невиконання працівником правил поведінки на підприємстві, в установі, організації в частині положень про нерозголошення інформації з обмеженим доступом, зокрема інформації, що становить державну чи комерційну таємницю, а також про умови роботи з конфіденційною інформацією.

Не допускається звільнення з ініціативи роботодавця працівників під час їх хвороби або перебування у відпустці.

Підставами припинення трудового договору можуть бути і вимоги третіх осіб, які не є стороною трудового договору. Такими особами є профспілкові органи; судові органи; військові комісаріати; а стосовно неповнолітніх працівників — батьки, усиновителі і піклувальники неповнолітнього, а також державні органи та службові особи, на яких покладено нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю. Вказані особи мають право вимагати розірвання трудового договору з неповнолітнім, зокрема й строкового, коли продовження його чинності загрожує здоров'ю неповнолітнього або порушує його законні інтереси.

12.2. Робочий час і час відпочинку

Поясни (поясніть) логічний ланцюжок у структурі поняття

Робочий час →
→ що? — час, період
→ який? — установлений законом або на його основі
→ для чого? — протягом цього часу працівник повинен бути на робочому місці та / або виконувати обумовлену трудову функцію

Чинне законодавство встановлює норми тривалості робочого часу. **Нормальна** його тривалість становить **40** годин упродовж тижня.

Деяким категоріям працівників (враховуючи їхній вік, умови й інтенсивність праці, специфіку трудових функцій та ін.) встановлюється менша норма тривалості, яка так і називається — **скорочений робочий час.**

Скорочена тривалість робочого часу встановлюється:
1) для працівників віком від 16 до 18 років — **36** годин на тиждень, для осіб віком від 15 до 16 років (учнів віком від 14 до 15 років, які працюють у період канікул) — **24** години на тиждень. Тривалість робочого часу учнів, які працюють протягом навчального року у вільний від навчання час, не може перевищувати половини максимальної тривалості робочого часу, передбаченої законодавством для осіб відповідного віку. Тобто, для працівників віком від 16 до 18 років — **18** годин на тиждень; для осіб віком від 15 до 16 років — **12** годин на тиждень;
2) для працівників, зайнятих на роботах зі шкідливими умовами праці, а також деяких інших категорій, що визначені законодавством, — не більш як **36** годин на тиждень.

Надурочні роботи (понад встановлену тривалість робочого часу) зазвичай не допускаються. Однак у виняткових випадках, що чітко визначаються законодавством, роботодавець все-таки може їх застосувати. При цьому залучення до надурочних робіт неповнолітніх працівників категорично заборонено.

За угодою між працівником і роботодавцем може встановлюватися **неповний** робочий день або **неповний** робочий тиждень. Оплата праці здійснюється в такому випадку згідно з нормами виробітку чи залежно від відпрацьованого часу.

Створи (створіть) логічний ланцюжок у структурі поняття

Час відпочинку → → — Що це? → — який? → — для чого?

До ***видів часу відпочинку*** належать:

1) перерви упродовж робочого дня чи зміни (для відпочинку і харчування — не більше 2 годин);
2) щоденний відпочинок між робочими днями чи змінами (не менше 12 годин);
3) щотижневі вихідні дні (один або два дні, причому загальним вихідним днем є неділя). Тривалість щотижневого безперервного відпочинку повинна бути не менш як 42 години;
4) щорічні святкові та неробочі дні, перелік яких визначено у ст. 73 КЗпП;
5) щорічні відпустки — найтриваліший час відпочинку, що призначається для відновлення працездатності, зміцнення здоров'я, а також для виховання дітей, задоволення власних життєво важливих потреб та інтересів, всебічного розвитку особи.

Основна щорічна відпустка надається працівникові за відпрацьований робочий рік і не може тривати менше 24 календарних днів. Для окремих категорій працівників основна відпустка може бути й

тривалішою. Так, неповнолітнім працівникам основна відпустка надається тривалістю **31** календарний день у будь-який зручний для них час.

Fiat justitia! ***Розв'яжіть юридичну ситуацію***

Оцініть запропоновану ситуацію з погляду права.

С. працював на заводі токарем. 17 серпня він написав заяву про надання йому відпустки з наступного дня. У відділі кадрів пояснили, що відпустку надати не мають змоги, оскільки вже багато працівників перебувають у відпустках, підприємство має багато замовлень, а тому працівники зараз дуже потрібні. С. запропонували надати відпустку з 20 вересня, коли більшість працівників вийдуть із відпустки. Крім того, С. пояснили, що він має право на щорічну основну відпустку мінімальної тривалості, а також додаткову щорічну відпустку за шкідливі умови праці тривалістю на половину меншою від максимальної, що передбачено чинним законодавством. **Які види відпусток ви знаєте? Коли в працівника з'являється право на відпустку? Який порядок надання відпустки, а також порядок обчислення її тривалості?**

12.3. Оплата праці

Заробітна плата — це винагорода, обчислена здебільшого у грошовому виразі, яку роботодавець виплачує працівникові за виконану ним роботу.

Розмір заробітної плати залежить від складності та умов виконуваної роботи, професійно-ділових якостей працівника, результатів його праці та господарської діяльності підприємства, установи, організації і максимальним розміром не обмежується.

Буквально, дослівно ***Додаткова інформація***

Мінімальна заробітна плата — це встановлений законом мінімальний розмір оплати праці за виконану працівником місячну (годинну) норму праці (таке визначення набуло чинності з 01.01.2017).

Мінімальна заробітна плата є державною соціальною гарантією, обов'язковою на всій території України для підприємств, установ, організацій усіх форм власності і господарювання та фізичних осіб.

Згідно з пп. 8 п. 1 ст. 40 Бюджетного кодексу України, розмір мінімальної заробітної плати визначається в Законі про Державний бюджет на відповідний рік.

Наприклад, мінімальна заробітна плата в Україні у 2025 році встановлена на рівні 8000 гривень на місяць та 48 гривень за годину згідно із Законом України «Про Державний бюджет України на 2025 рік».

Заробітна плата неповнолітнім працівникам за скороченої тривалості щоденної роботи виплачується в такому самому розмірі, як працівникам відповідних категорій за повної тривалості щоденної роботи. Оплата праці учнів та учениць закладів загальної середньої освіти, професійно-технічних і середніх спеціальних закладів освіти,

які працюють у вільний від навчання час, провадиться пропорційно відпрацьованому часу або залежно від виробітку. Підприємства можуть установлювати учням доплати до заробітної плати.

12.4. Матеріальна відповідальність. Дисциплінарна відповідальність

Матеріальна відповідальність — це обов'язок кожної зі сторін трудових правовідносин (працівника та роботодавця) відшкодувати шкоду, заподіяну іншій стороні внаслідок невиконання чи неналежного виконання трудових обов'язків у встановленому законом розмірі та порядку.

Матеріальна відповідальність роботодавця перед працівником полягає в обов'язку роботодавця відшкодувати працівникові шкоду, завдану внаслідок невиконання або неналежного виконання роботодавцем своїх зобов'язань за трудовим договором та законодавством. Це включає відшкодування як майнової, так і моральної шкоди. Наприклад, якщо шкода працівникові завдана через незаконне звільнення, переведення на іншу роботу, незабезпеченням безпечних умов праці, що призвело до травми, каліцтва або смерті працівника, затримкою видачі трудової книжки, знищенням, псуванням або крадіжкою особистих речей працівника на робочому місці.

Матеріальна відповідальність працівника перед роботодавцем полягає у відшкодуванні роботодавцю заподіяної ним з його вини, внаслідок невиконання або неналежного виконання трудових обов'язків, шкоди.

Суб'єктом матеріальної відповідальності можуть бути лише працівники, які перебувають у трудових відносинах з роботодавцем.

Розрізняють два **види матеріальної відповідальності працівників: обмежену** і **повну**.

Обмежена матеріальна відповідальність є основним видом відповідальності працівника за трудовим правом України. За шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації при виконанні трудових обов'язків, працівники, з вини яких заподіяно шкоду, несуть матеріальну відповідальність у розмірі завданої прямої дійсної шкоди, але *не більше свого середньомісячного заробітку*. Матеріальна відповідальність понад середньомісячний заробіток допускається лише у випадках, зазначених у законодавстві.

Повна матеріальна відповідальність працівника полягає у покладенні на нього обов'язку відшкодувати завдану ним пряму дійсну шкоду в *повному обсязі* без будь-яких обмежень. Цей вид відповідальності настає лише у випадках, що прямо передбачені законодавством. Різновидом повної матеріальної відповідальності працівників є колективна (бригадна) матеріальна відповідальність, що базується на договорі між роботодавцем і працівником.

Неповнолітні працівники / працівниці можуть нести лише обмежену матеріальну відповідальність за заподіяну шкоду і не можуть укладати договори про повну матеріальну відповідальність.

За загальним правилом, обов'язок доказування наявності умов для притягнення працівника до матеріальної відповідальності покладений на роботодавця. Виняток складають випадки, коли вина працівника презюмується, що буває тоді, коли укладено договір про повну матеріальну відповідальність або ж коли майно передано йому за разовою довіреністю, тобто матеріально відповідальні працівники вважаються винними у нанесенні шкоди, поки самі не доведуть протилежне.

Дисциплінарна відповідальність є самостійним видом юридичної відповідальності за трудовим правом. Вона полягає в обов'язку працівника нести відповідальність за вчинене ним порушення трудової дисципліни перед роботодавцем і понести дисциплінарні стягнення, передбачені нормами трудового права.

Виділяють два **види дисциплінарної відповідальності**: 1) **загальну** (санкції такої відповідальності застосовуються до всіх без винятку працівників); 2) **спеціальну** (застосовується на підставі окремих нормативно-правових актів: статутів, положень, законів і поширюється лише на визначене коло працівників).

Загальна дисциплінарна відповідальність, передбачена ст. 147 КЗпП, визначає два види **дисциплінарних стягнень: догану** та **звільнення**. Перелік дисциплінарних стягнень загального характеру є вичерпним.

Спеціальна дисциплінарна відповідальність може встановлюватися для окремих категорій працівників у галузях, де діють статути та положення про дисципліну (наприклад, Положення про дисципліну працівників залізничного транспорту, Дисциплінарний статут Національної поліції України, Дисциплінарний статут служби цивільного захисту тощо). Необхідність застосування спеціальних актів зумовлена особливістю змісту обов'язків працівників, складу дисциплінарних правопорушень та дисциплінарних стягнень.

Дисциплінарні стягнення накладаються органом, якому надано право прийняття працівника на роботу (обрання, затвердження і призначення на посаду). За порушення трудової дисципліни до працівника може бути застосовано тільки одне дисциплінарне стягнення.

Перед застосуванням дисциплінарної відповідальності працівник повинен дати письмове пояснення про вчинення дисциплінарного проступку.

Дисциплінарне стягнення застосовується роботодавцем безпосередньо після виявлення проступку, але не пізніше 1 місяця з дня його виявлення, не рахуючи часу звільнення працівника від роботи у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю або перебування його у відпустці.

Дисциплінарне стягнення не може бути накладено пізніше 6 місяців з дня вчинення проступку. Дисциплінарне стягнення оголошується працівникові в наказі роботодавця. Із цим наказом працівник ознайомлюється під розписку.

Дисциплінарні стягнення діють 1 рік. По спливу цього строку працівник вважається таким, який не притягувався до дисциплінарної відповідальності. Якщо працівник не допустив нового порушення трудової дисципліни і до того ж проявив себе як сумлінний працівник, то стягнення може бути зняте до закінчення одного року. У період дії дисциплінарних стягнень до працівника не застосовують заходи заохочення.

12.5. Трудові правовідносини в умовах воєнного стану

В умовах воєнного стану в Україні трудові відносини регулюються насамперед **Законом України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану»**, який набув чинності 24 березня 2022 року і на період дії воєнного стану **має пріоритет** у регулюванні трудових відносин. Зокрема, цей Закон тимчасово призупиняє і змінює дію окремих норм Конституції України та КЗпП України, адаптуючи їх до умов воєнного стану. Основні зміни стосуються укладання та розірвання трудових договорів, тривалості робочого часу, відпусток, можливості переведення працівників на іншу роботу, призупинення дії трудового договору, оплати праці та документообігу. Ці норми спрямовані на забезпечення гнучкості трудових відносин в умовах воєнного стану, збереження робочих місць, а також захист прав працівників та інтересів роботодавців.

Так, на період дії воєнного стану цим Законом введені обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина, передбачених статтями 43, 44 Конституції України (право на працю, право на страйк).

На період воєнного стану сторони за згодою визначають форму трудового договору. Умова про випробування може встановлюватися для будь-якої категорії працівників.

Нормальна тривалість робочого часу може бути збільшена до 60 годин на тиждень для працівників, зайнятих на об'єктах критичної інфраструктури (в оборонній сфері, сфері забезпечення життєдіяльності населення тощо).

Для працівників, зайнятих на об'єктах критичної інфраструктури, яким відповідно до законодавства встановлюється **скорочена тривалість робочого часу**, тривалість робочого часу в період дії воєнного стану не може перевищувати 40 годин на тиждень.

На період дії воєнного стану норми КЗпП щодо скороченого робочого дня напередодні святкових, неробочих днів, перенесення вихідних днів, а також обмеження щодо надурочних робіт **не застосовуються**. Скасовані обмеження щодо роботи у вихідні, святкові

та неробочі дні, встановлені КЗпП. Тривалість щотижневого безперервного відпочинку може бути скорочена до 24 годин.

Щорічна основна відпустка може бути **обмежена 24 календарними днями** за поточний робочий рік. Якщо тривалість відпустки більша, решта днів надається після скасування воєнного стану. За рішенням роботодавця невикористані дні такої відпустки можуть надаватися без збереження заробітної плати. Роботодавець може відмовити в наданні невикористаних днів щорічної відпустки, якщо працівник залучений до виконання робіт на об'єктах критичної інфраструктури.

Призупинення дії трудового договору — це тимчасове припинення роботодавцем забезпечення працівника роботою і тимчасове припинення працівником виконання роботи за укладеним трудовим договором у зв'язку зі збройною агресією проти України, що виключає можливість обох сторін трудових відносин виконувати обов'язки, передбачені трудовим договором. Може здійснюватися за ініціативи однієї зі сторін трудового договору. Призупинення дії трудового договору не тягне за собою припинення трудових відносин.

З 14 березня 2026 року набула чинності норма про строк призупинення дії трудового договору, який сукупно не повинен бути більшим ніж 90 календарних днів (враховуючи строки його продовження).

За згодою сторін строк призупинення дії трудового договору може бути продовжений на строк понад 90 календарних днів, але не більше ніж до дня припинення або скасування воєнного стану.

Допускається також переведення працівника без його згоди для відвернення або ліквідації наслідків бойових дій, а також в інших випадках, коли це необхідно для виконання невідкладних завдань, пов'язаних із воєнним станом. Повідомлення про зміну істотних умов праці можливе без дотримання 2-місячного строку.

Розширено перелік підстав для звільнення з ініціативи роботодавця (наприклад, у зв'язку з ліквідацією підприємства через бойові дії, неможливість забезпечення роботою).

Однак працівника, робоче місце якого розташоване на території активних бойових дій і який відсутній на роботі, **не можна звільнити за прогул** (п. 4 ч. 1 ст. 40 КЗпП). Час такої відсутності не оплачується і не зараховується до стажу для щорічної відпустки. Проте звільнення за інших підстав (наприклад, за згодою сторін, закінчення строкового договору, відсутність понад 4 місяці без поважних причин) залишається можливим.

Роботодавець звільняється від відповідальності за порушення строків оплати праці, якщо доведе, що це сталося внаслідок бойових дій або інших обставин непереборної сили. При цьому обов'язок виплатити заробітну плату зберігається.

Згідно з останніми змінами до цього Закону від 01.05.2025, кожна зі сторін трудового договору має невідкладно повідомляти іншу

про зміну контактних даних (телефону, адреси, електронної пошти) у строк не більше 10 календарних днів.

Сказано — зроблено! ***Практичне завдання***

Дайте відповіді на запитання.

1. Який закон є основним регулятором трудових відносин в Україні під час воєнного стану?
2. Наскільки може бути збільшена тривалість робочого часу для працівників критичної інфраструктури в умовах воєнного стану?
3. Які особливості надання щорічних відпусток діють у період воєнного стану?
4. Що таке призупинення дії трудового договору і які зміни щодо цього набули чинності у 2026 році?
5. Чи звільняється роботодавець від відповідальності за несвоєчасну виплату зарплати, якщо це сталося через бойові дії?

Повторення — матір навчання! ***Перевірте себе:***

I. Який мінімальний вік для прийняття на роботу в Україні? З якого віку неповнолітній може укладати трудовий договір? Яка нормальна тривалість робочого часу на тиждень для дорослих працівників? Скільки годин на тиждень дозволено працювати особі віком від 15 до 16 років? Скільки днів триває щорічна основна відпустка для повнолітніх / неповнолітніх працівників? Наскільки важливим є право на відпочинок згідно з Конституцією України? Чи може роботодавець, посилаючись на «дуже багато замовлень», змусити працівника працювати без вихідних? Обґрунтуйте свою відповідь, посилаючись на норми про час відпочинку. Протягом якого строку застосовується дисциплінарне стягнення з дня виявлення проступку?

II. Що є основним документом, який регулює трудові відносини в Україні? Для яких працівників випробувальний термін не встановлюється? Що таке заробітна плата / мінімальна заробітна плата? Що таке «призупинення дії трудового договору»?

III. Як ви вважаєте, чому в сучасному демократичному суспільстві праця є правом, а не обов'язком? Які цінності суспільства змінилися, зумовивши таку зміну в законодавстві? На вашу думку, чи змінюється зміст поняття «праця» в сучасному світі, де багато людей можуть заробляти, займаючись хобі або творчістю?

Працівник повинен дати письмове пояснення про вчинення дисциплінарного проступку перед застосуванням стягнення. Чому це важливо? Які демократичні цінності (наприклад, право на захист, об'єктивність) захищаються цією нормою?

Які інтереси держави та суспільства стають пріоритетними в період воєнного стану і як вони балансуються з правами людини на працю, відпочинок, оплату праці?

Сумлінно! ***Завдання для домашньої роботи:***

Уявіть, що ви (14 років) хочете влаштуватися на літо допомагати в магазині батьків. Чи потрібно вам укладати трудовий договір у письмовій формі? Наведіть не менше трьох причин, чому це важливо зробити, навіть якщо роботодавець — ваші батьки.

§ 13. ДІТИ ЯК УЧАСНИКИ ОКРЕМИХ ВИДІВ ПРАВОВІДНОСИН

Згадайте… *— до якого віку особа вважається дитиною;*
— що таке власність, праця, приватність.

Як ви розумієте… *— значення слів «опіка» і «піклування»?*
— вислів «Не навчати сина якогось фаху — все одно, що готувати його до грабежу» (Талмуд, збірник положень у юдаїзмі)?

Чи знаєте ви, що… *— неповнолітні за певних умов можуть набувати повної цивільної дієздатності до досягнення віку 18 років?*
— поняття «власність» в економічному та юридичному розумінні має різний зміст?
— немовля може бути власником?

Якщо в мене яблуко й у тебе яблуко, і ми обмінюємося, то в нас буде по одному яблуку, а якщо в мене ідея й у тебе ідея, і ми обмінюємося, то в нас уже буде по дві ідеї.
Бернард Шоу, драматург

13.1. Власність неповнолітніх. Емансипація. Неповнолітні як учасники договірних правовідносин

Як вам уже відомо, цивільна правосуб'єктність має три елементи: правоздатність, дієздатність і деліктоздатність. Що стосується дітей (неповнолітніх, осіб до 18 років), то тут потрібно звернути увагу на таке.

1. Цивільна правоздатність дитини нічим не відрізняється від правоздатності повнолітньої особи. Тобто дитина здатна мати весь обсяг майнових і особистих немайнових прав. Понад те, у Загальній декларації прав людини проголошено, що діти мають право на особливе піклування і допомогу. Так, Конвенцією ООН про права дитини, прийнятою в 1989 р. і визнаною Україною в 1991 р., дитині для повного і гармонійного розвитку її особистості необхідно зростати в сімейному оточенні, в атмосфері щастя, любові і розуміння. Тому першочергова увага держав має приділятися якнайкращому забезпеченню інтересів дитини та дотриманню загальновизнаних стандартів у галузі прав дитини.

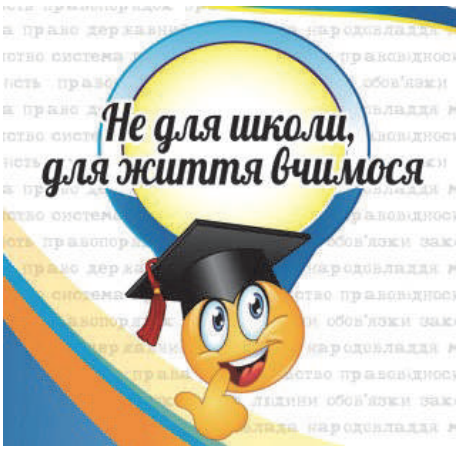

2. Є два види цивільної дієздатності дитини: часткова цивільна дієздатність і неповна цивільна дієздатність.

Часткова цивільна дієздатність	**Неповна цивільна дієздатність**
малолітня особа — дитина до 14 років	неповнолітня особа у віці від 14 до 18 років (за деякими винятками)
***має право*:** 1) самостійно вчиняти дрібні побутові правочини, які задовольняють побутові потреби особи, відповідають її фізичному, духовному чи соціальному розвитку та стосуються предмета, який має невисоку вартість; 2) здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом.	***додане право:*** 1) самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами; 2) самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом; 3) бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи; 4) самостійно укладати договір банківського вкладу (рахунку) та розпоряджатися вкладом, унесеним нею на своє ім'я (грошовими коштами на рахунку). Інші правочини вчиняють за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальників.

В окремих випадках, як виняток, неповнолітній особі може бути надано повний обсяг дієздатності — тоді дитина переходить із категорії громадян, що мають часткову чи неповну цивільну дієздатність, у категорію суб'єктів, повністю дієздатних, і тому в цивільно-правових відносинах вона прирівнюється до повнолітніх громадян, зберігаючи при цьому свій фактичний соціальний статус дитини. Таке явище отримало назву ***«емансипація»***. Отож, за ст. 35 Цивільного кодексу України, повна цивільна дієздатність ***може бути надана:***

— фізичній особі, яка досягла 16 років і працює за трудовим договором;
— неповнолітній особі, яка записана матір'ю або батьком дитини;
— фізичній особі, яка досягла 16 років і бажає займатися підприємницькою діяльністю (з моменту державної реєстрації її як підприємця).

Надання повної цивільної дієздатності провадиться за рішенням органу опіки та піклування на підставі заяви зацікавленої особи за письмовою згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальника, а в разі відсутності такої згоди — за рішенням суду.

За ст. 34 Цивільного кодексу України, в разі реєстрації шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття, вона ***набуває*** повної цивільної дієздатності з моменту реєстрації шлюбу.

Повний обсяг дієздатності в неповнолітньої особи зберігається навіть після припинення шлюбу, припинення дії трудового договору або припинення підприємницької діяльності до досягнення повноліття.

3. Цивільна деліктоздатність дитини теж залежить від обсягу дієздатності:

- дитина до 14 років не несе відповідальності за завдану нею шкоду. Відшкодування такої шкоди покладається на батьків або опікуна;
- дитина у віці від 14 років до повноліття самостійно несе відповідальність за порушення нею укладеного самостійно або за згодою батьків (усиновлювачів) чи піклувальників договору, а також за шкоду, що завдана нею іншій особі. Якщо в неї недостатньо майна для відшкодування збитків, додаткову відповідальність несуть її батьки (усиновлювачі) або піклувальник.

Fiat justitia! ***Розв'яжіть юридичну ситуацію***

Дайте правову оцінку запропонованих ситуацій.
Виконайте завдання в групах.

15-річна учениця загальноосвітньої школи, граючи під час перерви у дворі школи з однокласницями в бадмінтон, з необережності ракеткою розбила вікно на першому поверсі. **Чи відповідатиме школярка за завдані збитки? Як можна змінити умови «задачі», щоб змінилась і відповідь?**

Сказано — зроблено! ***Практичне завдання***

Визначте, з якого віку можна вчиняти такі правочини:

1) Купівля канцтоварів (ручка, олівець і зошити). 2) Відкриття депозитного рахунку в банку. 3) Продаж отриманого у спадок будинку. 4) Розпоряджання своїми доходами. 5) Використання послуг міського транспорту загального користування. 6) Отримання речі в дарунок. 7) Оплата послуг розважального характеру в дитячих розважальних центрах, атракціонах. 8) Оплата послуг мобільного оператора. 9) Користування бібліотекою. 10) Складення заповіту. 11) Користування послугами бла-бла-кару. 12) Отримання онлайн-замовлення в поштовому відділенні.

13.2. Праця неповнолітніх

У трудових правовідносинах неповнолітні мають такі самі права, як повнолітні, але користуються пільгами щодо деяких умов праці, робочого часу, відпусток, охорони праці. Кодекс законів про працю України в окремій главі «Праця молоді» встановлює, що на підприємствах, в установах та організаціях мають вести облік працівників, які не досягли 18 років.

Особлива охорона праці неповнолітніх працівників пов'язана з тим, що в підлітковому віці фізичний розвиток дитини ще не завершений, тому організм має підвищену чутливість до несприятливих виробничих чинників. Саме тому всі особи, молодші 18 років, приймаються на роботу лише після попереднього медичного

огляду і в подальшому, до досягнення 21 року, щороку підлягають обов'язковому медичному оглядові.

Неповнолітніх не можна залучати до нічних, надурочних робіт і робіт у вихідні, святкові й неробочі дні, навіть під час дії воєнного стану. Якщо на підприємстві є норми виробітку, то для неповнолітніх вони встановлюються пропорційно скороченому робочому часу для осіб, що не досягли 18 років, виходячи з норм виробітку для дорослих робітників. Іноді, у передбачених законом випадках, роботодавець може встановлювати знижені норми виробітку.

Кодекс законів про працю України та Закон України «Про зайнятість населення» встановлюють додаткові гарантії у сприянні працевлаштуванню молоді, яка вперше приймається на роботу після закінчення навчання у загальноосвітніх і професійно-технічних закладах освіти, закладах вищої освіти; яка звільнилася зі строкової військової служби, військової служби за призовом або альтернативної (невійськової) служби (протягом шести місяців після закінчення або припинення навчання чи служби), а також для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, і для осіб, яким виповнилося 15 років та які за згодою одного з батьків або особи, яка їх замінює, можуть, як виняток, прийматися на роботу.

За загальним правилом, для неповнолітніх не встановлюється випробувальний термін. Проте Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» дозволяє встановлювати випробування для будь-якої категорії працівників під час воєнного стану, що включає і неповнолітніх.

Неповнолітні мають більшу тривалість відпустки порівняно з дорослими. Щорічні відпустки працівникам віком до 18 років надаються за їх заявою тривалістю 31 календарний день. Якщо на під-

приємстві, установі, організації відбуваються зміни (ліквідація, реорганізація, банкрутство або перепрофілювання, скорочується чисельність або штат працівників, або поновлюється на роботі працівник, який раніше виконував цю роботу), то звільнення неповнолітніх працівників допускається лише за умови їх подальшого працевлаштування.

Сказано — зроблено! ***Практичне завдання***

1. Прочитайте текст про працю неповнолітніх та витяги із Кодексу законів про працю України. 2. Заповніть таблицю. 3. Сформулюйте систему запитань до ст. 188, 194, 195, 197, 198 КЗпП.

Праця молоді і праця дорослих		
Неповнолітні	Критерій для порівняння	Дорослі
	Вік	
	Тривалість робочого часу	
	Тривалість часу відпочинку	
	Норми виробітку	
	Оплата праці	
	Умови праці	
	Пільги	
	Умови звільнення	

De jure ***Право, виражене в тексті закону***

Кодекс законів про працю України
(1972, редакція від 02.05.2025, витяг)

Глава XIII ПРАЦЯ МОЛОДІ

Стаття 188. Вік, з якого допускається прийняття на роботу

Не допускається прийняття на роботу осіб, молодших шістнадцяти років.

За згодою одного із батьків або особи, що його замінює, можуть, як виняток, прийматися на роботу особи, які досягли п'ятнадцяти років.

Для підготовки молоді до продуктивної праці допускається прийняття на роботу здобувачів освіти закладів загальної середньої, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої чи вищої освіти, які здобувають у будь-якій формі початкову, базову середню чи профільну середню освіту для виконання легкої роботи, що не завдає шкоди здоров'ю і не порушує процесу навчання, у вільний від навчання час по досягненні ними чотирнадцятирічного віку за згодою одного з батьків або особи, що його замінює.

Стаття 194. Оплата праці працівників, молодших вісімнадцяти років, за скороченої тривалості щоденної роботи

Заробітна плата працівникам, молодшим вісімнадцяти років, за скороченої тривалості щоденної роботи виплачується в такому ж розмірі, як і працівникам відповідних категорій за повної тривалості щоденної роботи.

Праця працівників, молодших вісімнадцяти років, допущених до відрядних робіт, оплачується за відрядними розцінками, встановленими для дорослих

працівників, із доплатою за тарифною ставкою за час, на який тривалість їх щоденної роботи скорочується порівняно з тривалістю щоденної роботи дорослих працівників.

Оплата праці здобувачів освіти закладів загальної середньої або професійної (професійно-технічної) освіти, які працюють у вільний від навчання час, провадиться пропорційно відпрацьованому часу або залежно від виробітку. Підприємства можуть встановлювати здобувачам освіти доплати до заробітної плати.

Стаття 195. Відпустки працівникам віком до вісімнадцяти років

Щорічні відпустки працівникам віком до 18 років надаються у зручний для них час.

Щорічні відпустки працівникам віком до вісімнадцяти років повної тривалості у перший рік роботи надаються за їх заявою до настання шестимісячного терміну безперервної роботи на даному підприємстві, в установі, організації.

Стаття 197. Надання молоді першого робочого місця

Працездатній молоді — громадянам України віком від 15 до 28 років після закінчення або припинення навчання у закладах середньої, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої чи вищої освіти, завершення професійної підготовки і перепідготовки, а також після звільнення зі строкової військової служби, військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період, військової служби за призовом осіб із числа резервістів в особливий період, військової служби за призовом осіб офіцерського складу або альтернативної (невійськової) служби надається перше робоче місце на строк не менше двох років.

Стаття 198. Обмеження звільнення працівників, молодших вісімнадцяти років

Звільнення працівників, молодших вісімнадцяти років, з ініціативи власника або уповноваженого ним органу допускається, крім додержання загального порядку звільнення, тільки за згодою районної (міської) служби у справах дітей. При цьому звільнення за підставами, зазначеними в пунктах 1, 2 і 6 статті 40 цього Кодексу, провадиться лише у виняткових випадках і не допускається без працевлаштування.

Стаття 199. Розірвання трудового договору з неповнолітнім на вимогу його батьків або інших осіб

Батьки, усиновителі і піклувальники неповнолітнього, а також державні органи та службові особи, на яких покладено нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю, мають право вимагати розірвання трудового договору з неповнолітнім, зокрема й строкового, коли продовження його чинності загрожує здоров'ю неповнолітнього або порушує його законні інтереси.

Сказано — зроблено! ***Практичне завдання***

Розгляньте зразки заяви про прийняття на роботу. Зверніть увагу, що таку заяву пишуть не на бланку. Працівник повинен написати її особисто, від руки, з довільним текстом, однак дотримуючись загальних правил написання заяв. Поміркуйте, чому саме ця заява не відповідає умовам працевлаштування неповнолітніх.

Зразок 1

Керівнику (ові) (Директору (ові), Начальнику (ові))
найменування підприємства, організації
Прізвище, ініціали керівника
Прізвище, ім'я, по батькові заявника,
що мешкає за адресою:
_____
тел.:_____

ЗАЯВА

Прошу прийняти мене на роботу з ____(*дата)* помічником вихователя (бухгалтером, експедитором, комірником, водієм, продавцем) із повною індивідуальною (колективною) матеріальною відповідальністю з випробувальним терміном 1 (для робітників) (до 3-х для спеціалістів, професіоналів) місяць.
Іноді в заяві вказують після посади назву підрозділу, до якого ця посада належить:
«…прийняти помічником вихователя дошкільного навчального закладу № 2».

Дата Підпис

Про умови праці, оплату праці поінформований(а); з правилами внутрішнього трудового розпорядку ознайомлений(а); з функціональними обов'язками (*посада*) ознайомлений(а).

Дата Підпис

Зразок 2

Резолюція керівника
«До наказу»
Підпис

Директору підприємства _____
_____
(назва підприємства)
_____
(П. І. Б. директора)
_____,
(П. І. Б. працівника)
що мешкає за адресою: _____
_____
(домашня адреса)
Телефон: _____

ЗАЯВА

Прошу прийняти мене _____
(назва підрозділу та посади, а також вид трудового договору:
_____
на постійну роботу, на обумовлений термін чи на час виконання певної роботи)
_____
з «___» _____ 20__ року.
(дата початку роботи)

До заяви додаю такі документи:
1. _____
2. _____

«___» _____ 20__ року Підпис _____

Fiat justitia! ***Розв'яжіть юридичну ситуацію***

Дайте правову оцінку ситуації
згідно з Кодексом законів про працю України.

Батьки 17-річної Олесі, яка працевлаштувалася санітаркою, вимагають у роботодавця звільнення їхньої доньки у зв'язку з тим, що вона має хронічне захворювання органів дихання та алергію на деякі дезінфекційні розчини, а робота, пов'язана з їх використанням, може призвести до загострення хвороби. **Проаналізуйте ситуацію відповідно до норм чинного трудового законодавства. Чи зобов'язаний роботодавець розірвати трудовий договір з неповнолітньою?**

Сказано — зроблено! ***Практичне завдання***

Дайте правову оцінку ситуаціям, використовуючи отримані знання з теми. У яких із указаних ситуацій роботодавець **не** порушив норм трудового законодавства?

1) Директор продуктового магазину взяв на роботу вантажником 17-річного підлітка. 2) Роботодавець виплачує 15-річному неповнолітньому, який працює всього 24 години на тиждень, заробітну плату за нормами виробітку. 3) Роботодавець установив 17-річній дівчині, яку прийняв на посаду касира, випробувальний строк. 4) Роботодавець розірвав трудовий договір із неповнолітнім працівником, як того вимагали його батьки. 5) Роботодавець в усній формі уклав трудовий договір із 16-річною працівницею. 6) Роботодавець наказав неповнолітньому працівникові залишитися після зміни на роботі, щоб завершити розпочату роботу, яку працівник не встиг виконати.

13.3. Діти в інтернеті: захист приватності в публічному цифровому просторі

Захист приватності дітей у публічному цифровому просторі в Україні є важливим аспектом державної політики та регулюється низкою нормативно-правових актів, а також міжнародними зобов'язаннями.

Стаття 32 Конституції України гарантує кожному право на невтручання в особисте і сімейне життя, а також забороняє збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини. Це положення поширюється і на дітей, однак з урахуванням їхньої вікової незрілості.

Стаття 34 закріплює право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Проте це право може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей.

Закон України «Про захист персональних даних» є ключовим для регулювання обробки персональних даних, включно з даними дітей. Він встановлює вимоги до збору, зберігання, використання та поширення будь-якої інформації, яка може ідентифікувати особу.

Особливу увагу приділено згоді на обробку персональних даних. Для дітей (осіб до 18 років) така згода має надаватися батьками або законними представниками. Це стосується, наприклад, збору даних закладами освіти, публікації фотографій, відео дітей у ЗМІ чи соціальних мережах. Володільці та розпорядники персональних даних зобов'язані забезпечити їх захист від несанкціонованого доступу, зміни, поширення або знищення.

Закон України «Про охорону дитинства» закріплює основні права дітей, включаючи право на приватність, захист від будь-яких форм експлуатації, жорстокого поводження, а також від інформації, що може завдати шкоди їхньому здоров'ю, моральному та духовному розвитку.

Закон України «Про медіа» (набрав чинності у 2023 році) встановлює певні обмеження щодо поширення інформації, яка може завдати шкоди дітям, зокрема забороняє розповсюдження контенту, що пропагує насильство, жорстокість, порнографію або інші шкідливі матеріали, а також несанкціоноване збирання та використання даних дітей.

Понад те, Україна є учасницею міжнародних конвенцій, зокрема Конвенції ООН про права дитини, яка визнає право дитини на приватність і захист від будь-якого втручання в її особисте життя, сім'ю, житло або кореспонденцію, а також від посягань на її честь і репутацію (стаття 16).

Для обробки персональних даних дітей (наприклад, фотографування, відеозйомка, публікація інформації) в більшості випадків потрібна чітко виражена згода батьків або законних представників. Законодавство покладає на провайдерів інтернет-послуг і власників онлайн-платформ обов'язок вживати заходів для захисту персональних даних користувачів, особливо дітей, та протидіяти поширенню шкідливого контенту.

Держава, освітні заклади та громадські організації активно працюють над підвищенням рівня цифрової грамотності дітей і їхніх батьків, навчаючи безпечної поведінки в інтернеті, правил захисту особистої інформації та розпізнавання загроз (кібербулінг, шкідливе програмне забезпечення (віруси, трояни, програми-вимагачі), фішинг тощо).

Українське законодавство підходить до питання перебування дітей у соцмережах переважно через призму захисту персональних даних і запобігання поширенню шкідливого контенту, покладаючись на згоду батьків та внутрішні правила самих платформ щодо вікових обмежень. Законодавство України не встановлює чіткого єдиного віку

цифрової зрілості для доступу до соцмереж, на відміну від внутрішніх правил самих платформ. Основний акцент робиться на необхідності згоди батьків (законних представників) на обробку персональних даних дитини, що опосередковано регулює їхню присутність у соцмережах. Закони спрямовані на захист дітей від інформації, яка може завдати шкоди, та від неправомірного поширення їхніх персональних даних. Актуальність цієї теми є дуже високою, і не виключено, що в майбутньому можуть з'явитися більш конкретні законодавчі ініціативи щодо вікового цензу для доступу до соціальних мереж.

Сказано — зроблено! ***Практичне завдання***

Виконайте завдання і дайте відповіді на запитання.

1) Хто має надавати згоду на обробку персональних даних дитини, згідно з українським законодавством? 2) Які обов'язки щодо захисту персональних даних дітей покладаються на провайдерів інтернет-послуг та власників онлайн-платформ? 3) Наведіть приклади, як саме батьки можуть реалізувати право дитини на захист приватності в публічному цифровому просторі, виходячи з інформації, наданої в тексті.

Повторення — матір навчання! ***Перевірте себе:***

I. Схарактеризуйте робочий час і час відпочинку неповнолітніх. Складіть власну заяву про своє уявне працевлаштування в дорослому віці. Запишіть нові терміни та поняття, про які дізналися на уроці, у так звану «лінію цінностей»: розташуйте її за вертикаллю, щоб угорі опинилися найважливіші поняття теми, а поступово вниз — похідні від них, їх складники чи додаткові поняття.

II. 1) Чи маєте ви право власності? Що є сьогодні об'єктами вашого права власності? Чи доводилося вам реалізувати свої права як власника майна? А захищати їх? 2) Визначте свій обсяг майнових прав залежно від вашого віку. 3) Поясніть, як ви розумієте правову норму «власність зобов'язує». 4) Схарактеризуйте поняття «власність неповнолітніх» за власним алгоритмом.

III. Обговоріть у класі такі запитання: 1. Чому деякі роботодавці свідомо не бажають брати на роботу неповнолітніх? 2. Які додаткові «незручності» для роботодавця створює факт прийняття на роботу неповнолітнього? 3. Які переваги мають неповнолітні перед дорослими працівниками? 4. Які можливі вакансії, що не підходять дорослим із різних причин, є прийнятними для неповнолітніх?

Сумлінно! ***Завдання для домашньої роботи:***

Сформулюйте ключові фрази (словосполучення, тези) для повідомлення на тему: «Цивільна правосуб'єктність неповнолітніх». Розташуйте (запишіть) їх у послідовності від загального до конкретного.

Запишіть у таблицю «Робочий час неповнолітніх» потрібні числа.

Робочий час неповнолітніх

Вік неповнолітніх	Тривалість робочого часу
14–15 років (у вільний від навчання час)	
15–16 років	
16–18 років	

ПРАКТИКУМ 2.

Завдання для узагальнення та перевірки знань, умінь і навичок учнів

І. Юридична абетка повсякдення в часі і просторі

Fiat justitia! ***Розв'яжіть юридичну ситуацію***

Розгляньте запропоновані ситуації з погляду права в парах чи групах, дайте відповіді на запитання. Скористайтеся за потреби статтями КЗпП України за QR-кодом чи покликанням: https://cutt.ly/TrIQnRHW .

Ситуація 1.

Пані Олена (45 років) працює графічною дизайнеркою в приватній ІТ-компанії в Києві. Її чоловік, пан Сергій (48 років), — військовослужбовець ЗСУ і перебуває в зоні бойових дій. У них є спільна донька Софія (16 років), яка закінчила 10-й клас. На початку червня 2025 року Олена дізнається про смерть своєї матері, яка останні 20 років проживала в місті Донецьк (ТОТ). Мати не залишила заповіту, але мала у власності квартиру в Донецьку, а також невелику суму грошей на банківському рахунку в українському банку.

Олена знає, що до війни мати активно вела домашнє господарство, а також допомагала фінансово доньці Софії, яка останні 3 роки отримувала від бабусі щомісячні кишенькові гроші. Після звістки про смерть матері в Олени починаються проблеми на роботі. Її керівник, знаючи про особисті обставини Олени, запропонував їй тимчасово працювати за скороченим графіком без збереження заробітної плати, мотивуючи це складним періодом та зниженням її продуктивності.

Через тиждень, 15 червня 2025 року, Олена і Сергій вирішують, що було б добре оформити шлюбний договір, враховуючи невизначеність щодо майбутнього та наявність майна в Донецьку, а також можливу спадщину.

Спадкове право. 1) Який час відкриття спадщини після смерті матері Олени? Як визначається місце відкриття спадщини, якщо спадкодавець проживав на ТОТ, а спадкоємець — у Києві? Чи впливає факт проживання матері на ТОТ на право Олени на спадкування? 2) Чи може Софія (16 років) претендувати на якусь частину спадщини, враховуючи її фінансову залежність від бабусі? Обґрунтуйте. 3) Які кроки має зробити Олена, щоб прийняти спадщину матері? Які строки для цього встановлені?

Трудове право. 4) Чи правомірна пропозиція керівника Олени щодо скороченого графіка без збереження заробітної плати? 5) Які права має Олена у цій ситуації згідно з трудовим законодавством? Які можливості, крім скороченого графіка, може мати Олена для вирішення робочих питань у зв'язку з особистими обставинами (наприклад, відпустка)?

Сімейне право. 6) Чи можуть Олена і Сергій укласти шлюбний договір, враховуючи, що Сергій перебуває в зоні бойових дій? Якщо так, то як це зробити? Які аспекти майнових відносин вони можуть регулювати в шлюбному договорі? Які — ні?

Ситуація 2.

15-річний Олег знайшов роботу кур'єром у невеликій пекарні на літо. Його роботодавець, пан Іван, запропонував укласти трудовий договір на умовах гнучкого режиму робочого часу (стаття 60 КЗпП України). Пан Іван пояснив: «Ти будеш працювати 4 години на день, але можеш сам обирати, коли тобі зручніше виходити на роботу: з 9:00 до 13:00 або з 16:00 до 20:00. Головне, щоб за тиждень ти відпрацював 20 годин, як дозволено підліткам твого віку. Ти можеш навіть деякі дні працювати 2 години, а інші 6, якщо тобі так зручніше, але в межах 20 годин на тиждень». Олег дуже зрадів такій можливості, бо зможе поєднувати роботу з тренуваннями.

Терміни і норми. 1) Що таке «гнучкий режим робочого часу» згідно зі статтею 60 КЗпП України? Назвіть його основні елементи. 2) Яка тривалість робочого часу дозволена для 15-річних працівників в Україні? Чи дотримується цього роботодавець у запропонованому графіку?

Критичне мислення. 3) Чи всі умови, запропоновані паном Іваном, відповідають законодавству України щодо праці неповнолітніх та гнучкого режиму? (Згадайте про максимальну тривалість щоденної роботи для підлітків). 4) Які переваги має гнучкий режим робочого часу для Олега? 5) Які потенційні ризики можуть виникнути для Олега за такого режиму роботи, якщо його права не будуть чітко зафіксовані в договорі?

Діяльність і взаємодія. 6) Що потрібно чітко зафіксувати в трудовому договорі, щоб захистити права Олега як неповнолітнього працівника за умов гнучкого режиму? 7) Які права й обов'язки виникають в Олега та пана Івана при укладенні такого договору?

Ситуація 3.

16-річний Богдан працює асистентом у фотостудії за трудовим договором, який передбачає гнучкий режим робочого часу. Згідно з договором, він має працювати 5 годин на день, 5 днів на тиждень, з вихідними в суботу та неділю. Минулого тижня керівник фотостудії, пані Ірина, попросила Богдана вийти на роботу в суботу, оскільки був терміновий проєкт. Вона пообіцяла оплатити цей день «за подвійним тарифом», але не дала іншого вихідного. Цього тижня пані Ірина знову попросила Богдана працювати в неділю, «бо треба». Богдан втомився і відчуває, що його гнучкий графік перетворюється на постійні позапланові виходи, які заважають його відпочинку та особистим справам.

Терміни і норми. 1) Що таке «вихідні дні» та «відпочинок» відповідно до трудового права? 2) Як стаття 60 КЗпП України регулює тривалість робочого часу та графік за гнучкого режиму? Чи дозволяє вона часті зміни графіка на вимогу роботодавця без попередження? 4) Які обмеження щодо залучення неповнолітніх до роботи у вихідні і передбачає законодавство (з урахуванням ст.192 КЗпП)?

Критичне та системне мислення. 5) Чи правомірними є дії пані Ірини щодо залучення Богдана до роботи у вихідні без надання іншого вихідного? Змоделюйте відповідь за умови, якщо Богдан був би повнолітнім. 6) Чи є оплата «за подвійним тарифом» достатньою компенсацією за роботу у вихідний? 7) Які наслідки для здоров'я та особистого життя Богдана можуть мати такі постійні зміни і відсутність належного відпочинку?

Діяльність і взаємодія. 8) Які права Богдана порушуються в цій ситуації? 9) Як Богдан може захистити свої права та відновити дотримання умов трудового договору? До кого йому слід звернутися? 10) Який алгоритм дій найбільш ефективний у подібних ситуаціях?

Ситуація 4.

14-річна Марічка, учениця 8-го класу, навчається у школі дистанційно. Її батьки мають невелику компанію з продажу сувенірів онлайн. Вони запропонували Марічці тимчасову роботу — допомагати їм з веденням сторінок у соціальних мережах та обробкою замовлень. Оскільки Марічка добре володіє комп'ютером і навчається дистанційно, батьки вирішили, що вона може працювати на умовах надомної роботи (стаття 60-1 КЗпП України). Вони планують, що Марічка працюватиме 3 години на день після уроків, сидячи за своїм комп'ютером удома. «Це ж зручно, — сказали батьки, — ти і так весь день за комп'ютером, і нікуди ходити не треба».

Терміни і норми. Що таке «надомна робота» згідно зі статтею 60-2 КЗпП України? Які її ключові особливості? Яка максимальна тривалість робочого часу на тиждень і на день встановлена законом для 14-річних працівників? Чи відповідає цьому запропонований графік? Чи є Марічка працівником з юридичного погляду, якщо вона працює на своїх батьків?

Критичне мислення і системний підхід. Чи можна взагалі укладати трудовий договір про надомну роботу з 14-річною дитиною? Якщо так, то які особливі умови необхідно врахувати? Які переваги має надомна робота для Марічки, а які мінуси чи ризики можуть бути? Як надомна робота може впливати на право Марічки на освіту та відпочинок?

Діяльність і взаємодія. Які документи необхідно оформити батькам з Марічкою, щоб її робота була законною (навіть якщо вони родичі)? Хто несе відповідальність за безпеку умов праці Марічки на надомній роботі? Що б ви порадили батькам, щоб забезпечити дотримання прав Марічки та її гармонійний розвиток?

II. Юридична абетка повсякдення і критичне та системне мислення

Fiat justitia! ***Розв'яжіть юридичну ситуацію***

Дайте юридичну оцінку запропонованих ситуацій.

Ситуація 5.

Пан Олег (65 років) розлучився зі своєю дружиною Марією (62 роки) в січні 2025 року після 35 років шлюбу. У них є доросла донька Ірина (32 роки). Під час шлюбу вони придбали трикімнатну квартиру у Львові та автомобіль. Автомобіль був придбаний на виграш Олега в лотерею у 2013 році, коли квиток був куплений за спільні кошти. Олег був відомим письменником, і його авторські гонорари за опубліковані твори (як до шлюбу, так і під час нього) значно перевищували доходи Марії, яка була домогосподаркою.

Після розірвання шлюбу Марія подала позов до суду про поділ спільного майна, вимагаючи 2/3 частки квартири, мотивуючи це тим, що Олег «не дбав про матеріальне забезпечення сім'ї», оскільки більшість часу був занурений у творчість, а всі побутові питання лягали на її плечі. Крім того, Марія просить залишити автомобіль за нею, посилаючись на те, що вона тепер непрацездатна (отримала інвалідність через хворобу у 2023 році) і потребує транспорту для медичних потреб.

Олег, своєю чергою, стверджує, що квартира має бути поділена порівну, а автомобіль належить йому як особиста заслуга (виграш у лотерею). Він також хоче включити до списку майна для поділу колекцію старовинних монет, яку Марія

успадкувала від своєї прабабусі у 2000 році, стверджуючи, що він доглядав за колекцією і вкладав кошти в збереження та реставрацію монет.

Майнові права подружжя. 1) Яке майно є спільною сумісною власністю подружжя, а яке — особистою приватною власністю? Проаналізуйте кожен об'єкт (квартира, автомобіль, колекція монет) та обґрунтуйте, до якої категорії він належить. Чи змінює статус майна той факт, що квиток у лотерею був придбаний за спільні кошти? 2) Чи може суд відступити від принципу рівності часток подружжя на користь Марії? Які обставини можуть бути підставою для цього? Наскільки вагомим є аргумент Марії про те, що Олег «не дбав про матеріальне забезпечення сім'ї»? 3) Чи може Олег претендувати на частину колекції монет Марії, посилаючись на «вкладення коштів у її збереження та реставрацію»? Якщо так, то за яких умов?

Взаємозв'язок галузей права. 4) Як у цій ситуації перетинаються норми сімейного права (поділ майна) та цивільного права (право власності, спадкове право)? 5) Яке рішення, на вашу думку, ухвалить суд, враховуючи всі обставини і положення законодавства? Обґрунтуйте свою відповідь з посиланням на конкретні норми.

Ситуація 6.

Пані Віра (30 років) і пан Андрій (35 років) були у шлюбі з 2016 року. У листопаді 2024 року вони розлучилися за рішенням суду, і їхня спільна донька Дарина (8 років) залишилася проживати з матір'ю. За рішенням суду, Андрій повинен був щомісячно сплачувати аліменти в розмірі 1/4 своїх доходів.

У червні 2025 року Віра дізнається, що Андрій, який працює підприємцем, офіційно мінімізував свої доходи, щоб зменшити розмір аліментів. Водночас Віра бачить у соціальних мережах фотографії Андрія з дорогими покупками та відпочинком за кордоном, що явно не відповідає його офіційним доходам.

Крім того, Дарина, яка до розірвання шлюбу проводила багато часу з батьком, тепер почувається самотньою. Віра, відчуваючи образу на колишнього чоловіка, почала обмежувати спілкування Дарини з Андрієм, посилаючись на те, що «він не цікавиться її життям і тільки завдає психологічних травм». Андрій звернувся до Віри з проханням дозволити йому забирати Дарину на вихідні, але Віра відмовляє.

Захист прав дитини та батьків. 1) Чи правомірні дії Андрія щодо офіційного мінімізування доходів для зменшення аліментів? Які дії може вчинити Віра, щоб захистити право Дарини на достатнє утримання? 2) Чи має право Віра обмежувати спілкування Дарини з батьком? Які права дитини та батька порушуються в цій ситуації? 3) Яке рішення має ухвалити суд, якщо Андрій звернеться з позовом про визначення порядку спілкування з дитиною? Обґрунтуйте, враховуючи принцип «найкращих інтересів дитини».

Зв'язок між майновими та особистими немайновими правами. 4) Як у цій ситуації майнові обов'язки батьків (сплата аліментів) пов'язані з особистими немайновими правами дитини (право на спілкування з батьком) та обов'язками батьків (піклування, виховання)? 5) Чи може невиконання батьком майнових обов'язків (ухилення від сплати аліментів) бути підставою для позбавлення його особистих немайнових прав (права на спілкування з дитиною)? Поясніть свою позицію.

Ситуація 7.

Пан Іван, громадянин України, працює програмістом у польській IT-компанії за трудовим договором, укладеним у Варшаві у 2023 році. Його посада передбачає дистанційну роботу, тому він більшість часу проживає в Києві, сплачуючи податки в Україні, але офіційно перебуваючи на обліку в польському офісі. У березні

2025 року Іван підписав договір купівлі-продажу квартири в Києві. У договорі було зазначено, що він має повністю сплатити вартість квартири до 15 квітня 2025 року і лише після цього право власності перейде до нього.

10 квітня 2025 року Іван дізнається про раптову смерть своєї бабусі, громадянки України, яка постійно проживала у Варшаві останні 15 років. Бабуся мала значні заощадження в польському банку та нерухомість у Варшаві. Заповіту вона не залишила. Крім Івана, у бабусі є син (дядько Івана), який також проживає у Варшаві. Через шок і необхідність організувати похорони бабусі, Іван не встигає здійснити останній платіж за квартиру в Києві до 15 квітня.

Зобов'язальне право та час. 1) Чи є договір купівлі-продажу квартири правочином? Які наслідки матиме несвоєчасна оплата Іваном вартості квартири згідно з умовами договору? 2) Які існують механізми продовження строків виконання зобов'язань або як Іван може захистити своє право на квартиру, враховуючи форс-мажорні обставини?

Спадкове право та простір. 3) За законодавством якої країни (України чи Польщі) буде відбуватися спадкування майна бабусі? Обґрунтуйте. 4) Хто є спадкоємцями за законом у цій ситуації? Яка черга спадкування буде застосована? 5) Які кроки має зробити Іван, щоб прийняти спадщину, враховуючи його місце проживання та місцезнаходження майна? Які строки встановлені для прийняття спадщини в Україні?

Трудове право та простір. 6) Чи має Іван право на відпустку у зв'язку зі смертю близького родича згідно з українським законодавством? 7) Як факт дистанційної роботи впливає на його права та обов'язки як працівника, враховуючи, що роботодавець — польська компанія, а працівник — громадянин України, що працює з Києва?

Ситуація 8.

16-річна Анна вирішила продати свій старий велосипед, щоб купити новий. Її 17-річний сусід Олег погодився купити його за 2000 грн. Щоб не турбувати батьків, вони вирішили «спростити» процедуру. Олег передав Анні гроші, а Анна віддала йому велосипед, написавши на клаптику паперу: «Я, Анна, продала велосипед Олегу за 2000 грн. Дата. Підпис». Через тиждень Олег потрапив у невелику ДТП на цьому велосипеді, і він був сильно пошкоджений. Батьки Олега вимагають, щоб Анна повернула гроші, оскільки «договір був недійсним, бо ви ж діти», і тепер Анна має відшкодувати збитки за пошкодження.

Терміни і норми. 1) Що таке «договір купівлі-продажу»? Яка форма (усна, письмова) потрібна для такого правочину? 2) Що таке «недійсний правочин»? Які підстави для визнання правочину недійсним ви знаєте? 3) Який обсяг дієздатності мають 16-річна Анна та 17-річний Олег?

Критичне мислення та аналіз джерел. 4) Чи був укладений між Анною та Олегом дійсний правочин (договір купівлі-продажу)? Чому? Чи впливає на це вік учасників? 5) Чи мають батьки Олега право вимагати повернення грошей або відшкодування збитків за велосипед, посилаючись на «недійсність договору»? 6) Хто несе ризик випадкового знищення або пошкодження речі після її передачі?

Діяльність і взаємодія. 7) Який алгоритм дій слід було б виконати Анні та Олегові, щоб укласти такий договір правильно з юридичного погляду? (Підказка: чи потрібна згода батьків у цьому випадку?) 8) Що б ви порадили Анні та Олегові, щоб уникнути подібних проблем у майбутньому при укладенні правочинів? Чи важлива юридична грамотність у повсякденному житті?

III. Юридична абетка повсякдення: усвідомлення, повага, діяльність і взаємодія

Fiat justitia! ***Розв'яжіть юридичну ситуацію***

Дайте правову оцінку запропонованих ситуацій.
Виконайте завдання в групах

Ситуація 9.

15-річний Максим професійно займається футболом. Під час тренування він отримав серйозну травму коліна. Лікарі повідомили, що для повного відновлення необхідна складна операція. Батьки Максима категорично проти операції, посилаючись на «небезпеку» та «нетрадиційні методи лікування». Однак сам Максим, після консультацій з лікарями та тренером, упевнений, що операція — це єдиний шанс продовжити кар'єру, і він готовий її пройти. Лікарня вимагає письмову згоду на проведення операції.

Терміни і норми. 1) Що таке «правочин» у контексті згоди на медичне втручання? 2) Які особисті немайнові права людини, зокрема дитини, стосуються питань здоров'я та медичного втручання? 3) Нагадайте, який обсяг дієздатності має 15-річна особа?

Критичне мислення та системний підхід. 4) Чи має 15-річний Максим право самостійно давати згоду на медичне втручання (операцію)? Якщо ні, то чия згода потрібна? 5) Як законодавство захищає інтереси дитини, якщо думка дитини та батьків щодо медичного втручання розходяться? 6) Куди може звернутися Максим, якщо батьки відмовляються дати згоду на операцію, а він вважає її життєво необхідною для себе?

Діяльність і взаємодія. 7) Який алгоритм дій мають пройти лікарі в такій ситуації, щоб дотриматися вимог закону? 8) Чому держава встановлює особливі правила щодо медичного втручання для неповнолітніх? Які цінності захищаються цими нормами?

Ситуація 10.

Пані Оксані 40 років, а пану Дмитру — 42 роки. Вони проживають разом однією сім'єю вже 7 років, ведуть спільне господарство, мають спільну дитину — сина Олега, якому 5 років. Вони ніколи не реєстрували свій шлюб офіційно, вважаючи, що головне — це почуття. Олег зареєстрований як спільна дитина, де вказані обоє батьків. Нещодавно Дмитро отримав у спадок від своєї бабусі приватний будинок у селі. Через місяць після отримання спадщини Дмитро потрапив у лікарню з важкою хворобою. Він розуміє, що стан його здоров'я може бути критичним, і хвилюється за майбутнє Оксани та Олега. Дмитро чує розмови, що «цивільний шлюб» не дає жодних прав і Оксана може залишитися ні з чим.

Терміни сімейного і спадкового права. 1) Дайте визначення поняттю «шлюб» і «сім'я» згідно з Сімейним кодексом України. Яка відмінність між цими поняттями в юридичному сенсі? 2) Що таке «спадкове право»? Хто є «спадкодавцем» і «спадкоємцем»? 4) Що означає «проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу»? Чи породжує це якісь права та обов'язки згідно із СКУ?

Аналіз джерел та системне мислення. 5) Чи є Оксана та Дмитро сім'єю з юридичного погляду, незважаючи на відсутність зареєстрованого шлюбу?

Обґрунтуйте свою відповідь, посилаючись на визначення сім'ї із СКУ. 6) Хто буде спадкоємцем будинку Дмитра у разі його смерті, якщо він не залишить заповіту? Чи матиме Оксана право на цей будинок? 7) Як би змінилася ситуація, якби Оксана та Дмитро були в зареєстрованому шлюбі? 8) Які юридичні кроки (правочини) можна порадити вчинити Дмитрові зараз, щоб забезпечити Оксану та Олега? Чи може він скласти заповіт, перебуваючи в лікарні? Як це робиться?

Ситуація 11.

Оля, 15 років, дуже любить малювати та виготовляти листівки ручної роботи. Вона вирішила створити власну сторінку в Instagram і продавати свої листівки. Її батьки підтримали ідею та допомогли купити необхідні матеріали. За кілька місяців Оля заробила 3000 грн. На ці гроші вона купила собі новий графічний планшет. Через деякий час до Олі прийшла її молодша сестра Настя (7 років) і сказала: «Ти мені обіцяла купити ляльку, якщо заробиш гроші. Я хочу, щоб ти купила її зараз!» Оля відмовляється, мотивуючи тим, що гроші її і вона вже купила планшет. Батьки Олі зазначають, що оскільки вони купували матеріали, то частина грошей має належати їм, а планшет — це спільна власність.

Терміни. 1) Що таке «право власності»? Які повноваження власника ви знаєте? 2) Що таке «дохід»? 3) Що означає «спільна сумісна власність»?

Аналіз джерел і системне мислення. 4) Чиїми грошима є 3000 грн, які заробила Оля? Чи може 15-річна особа самостійно розпоряджатися своїми заробітками? Обґрунтуйте свою відповідь, посилаючись на обсяг дієздатності. 5) Чи є графічний планшет, куплений Олею на зароблені гроші, її особистою власністю? Чи можуть батьки або сестра претендувати на нього як на «спільну власність»? 6) Чи змінилася б ситуація, якби матеріали для листівок були куплені повністю за гроші батьків? 7) Як треба вирішити конфлікт між Олею та Настею щодо «обіцяної ляльки»? Чи має молодша сестра право вимагати подарунок? 9) Що можна порадити батькам Олі, щоб уникнути подібних непорозумінь у майбутньому щодо власності та заробітків неповнолітніх дітей?

Ситуація 12.

Двоє друзів, 15-річний Андрій і 14-річна Дарина, вирішили разом купити через інтернет комплексний набір флеш-карток для вивчення іноземної мови. Вони скинулися кишеньковими грошима: Андрій дав 400 грн, Дарина — 300 грн. Оскільки Андрій був старший, посилку оформили на його ім'я, а оплату «накладеним платежем / післяплатою» (тобто оплата при отриманні) мав здійснити саме він. Коли посилка прибула у відділення «Нової Пошти», Андрій пішов її забирати. На відділенні він розпакував посилку для огляду, і виявилося, що замість замовленого набору флеш-карток всередині лежить стара книжка. Андрій відмовився від посилки та оплати. Оператор «Нової Пошти» повідомила, що він «не може просто так відмовитися, оскільки замовлення було оформлено і вже доставлено» і що «потрібно було перевіряти вміст до того, як її відкривати». Андрій передзвонив Дарині, а потім батькам. Батьки Андрія сказали, що це «його проблема, бо він сам замовляв і сам пішов забирати», а батьки Дарини вимагають, щоб їм повернули їхні 300 грн, бо «грошей більше немає, а флеш-карток теж немає».

Терміни. 1) Що таке «договір купівлі-продажу» в цьому випадку (онлайн-замовлення)? 2) Що таке «накладений платіж / післяплата»? Які особливості оплати він має? 3) Що таке «послуга доставки»? Хто є «споживачем» цієї послуги? 4) Що таке «власність неповнолітніх»? Чиїми грошима є ті 700 грн?

Аналіз джерел і критичне мислення. 5) Хто відповідальний за те, що замість флеш-карток прийшла книжка: продавець, «Нова Пошта» чи сам Андрій? Обґрунтуйте свою відповідь. 6) Які права споживача послуг доставки та покупця товару були порушені (або не порушені) в цій ситуації? 7) Чи мав Андрій (як 15-річний) право самостійно розпаковувати посилку для огляду і відмовлятися від неї? Які документи мали бути надані йому для огляду / відмови? 8) Як, на вашу думку, мало б відбуватися правильне оформлення такого замовлення з юридичного погляду, враховуючи вік Андрія та Дарини?

Системне мислення. 9) Які конкретні кроки потрібно зробити Андрієві (та / або його батькам), щоб вирішити цю ситуацію? До кого потрібно звертатися насамперед?

Власність і відповідальність. 10) Як вирішити питання між Андрієм і Дариною щодо їхніх грошей? Чи є гроші, вкладені в покупку, спільною власністю, і хто несе ризик втрати в цьому випадку?

Fiat justitia! ***Розв'яжіть юридичну ситуацію***

Дайте юридичну оцінку запропонованих ситуацій

Ситуація 13. «Літній підробіток у комп'ютерній майстерні».

14-річний Олег, який добре розуміється на комп'ютерах, домовився з власником місцевої комп'ютерної майстерні про літній підробіток. Його завдання — тестувати програмне забезпечення для нових комп'ютерів. Власник майстерні пропонує Олегові виконувати цю роботу вдома, щоб не займати місце в майстерні. Вони домовилися, що Олег отримуватиме гроші за кожен протестований комп'ютер.

Чи є така форма роботи для Олега дистанційною або надомною? Поясніть свою відповідь, посилаючись на статті КЗпП. Чи законно для 14-річного Олега виконувати таку роботу? Які умови повинні бути дотримані? Які ризики може мати Олег, якщо він працюватиме без офіційного оформлення?

Ситуація 14. «Дизайнер листівок на канікулах».

14-річна Марія дуже любить малювати та створювати дизайни. Її знайома, яка володіє невеликим магазином сувенірів, запропонувала Марії розробляти дизайни листівок для магазину. Марія виконує всю роботу вдома на своєму комп'ютері, надсилаючи готові макети електронною поштою. Оплата відбувається за кожен успішно прийнятий дизайн.

Чи можна вважати роботу Марії дистанційною? Чому? Які особливості дистанційної роботи важливо врахувати у випадку Марії, враховуючи її вік? Як Марії та власниці магазину слід оформити їхні відносини, щоб це було законно і безпечно для Марії?

Ситуація 15. «Збирання сувенірів вдома».

Власниця маленької фабрики з виробництва сувенірів запропонувала 14-річній Олені та її подругам збирати невеликі сувеніри (наприклад, магнітики з дрібних деталей) вдома. Вона привозить їм всі необхідні матеріали, а потім забирає готові вироби. Оплата відбувається за кількість зібраних сувенірів.

Яка форма роботи тут застосовується? Обґрунтуйте свою відповідь. Які вимоги до робочого місця надомника повинні бути дотримані, особливо якщо це 14-річна дитина? Чи потрібно батькам Олени давати згоду на таку роботу? Якщо так, то чому?

Ситуація 16. «Репетиторство онлайн».

14-річний Петро, який чудово знає англійську мову, вирішив давати онлайн-уроки молодшим школярам через відеозв'язок. Він сам складає розклад, узгоджує його з батьками учнів і проводить заняття зі своєї кімнати.

Чи є діяльність Петра дистанційною роботою в розумінні КЗпП? Аргументуйте. Які особливості трудового договору (якщо такий буде укладено) з 14-річним працівником потрібно врахувати в цьому випадку? Як Петро може захистити свої права та інтереси, якщо виникнуть спірні ситуації з оплатою або умовами роботи?

Ситуація 17. «Спадок».

14-річна Олена та її 16-річний брат Тарас отримали у спадок від дідуся заміський будинок. У заповіті дідусь зазначив, що будинок належить їм обом у рівних частках. Олена хоче використовувати будинок для відпочинку з друзями влітку, а Тарас планує здавати його в оренду, щоб заробити грошей. Вони не можуть дійти згоди, і їхні суперечки стають все гострішими. Батьки не втручаються, бо вважають, що діти мають навчитися домовлятися самостійно, адже «це їхня власність».

Усвідомлення прав та обов'язків. 1) Що таке «спадкування»? 2) Що означає «спільна часткова власність»? Які права та обов'язки мають співвласники? 3) Чи можуть особи у віці 14-ти і 16-ти років самостійно розпоряджатися нерухомим майном (наприклад, здавати його в оренду)? Який обсяг їхньої дієздатності?

Повага, толерантність і взаємодія. 4) Чому важливо, щоб Олена і Тарас домовлялися про використання спільного майна? Що таке взаємна згода у правових відносинах? 5) Як принципи поваги до іншої думки та толерантності можуть допомогти їм знайти компроміс? 6) Якщо вони не зможуть домовитися, які юридичні механізми передбачені для вирішення спорів між співвласниками? До кого їм потрібно буде звернутися?

Критичне та системне мислення. 7) Чи завжди «самостійність» у розв'язанні таких питань є найкращим варіантом для неповнолітніх? Яка роль батьків у ситуаціях, коли діти є власниками майна? 8) Які наслідки можуть виникнути, якщо Олена та Тарас так і не домовляться і кожен почне діяти на свій розсуд?

Ситуація 18. «Невидимий бар'єр».

16-річний Максим, який пересувається на кріслі колісному, успішно пройшов співбесіду на посаду онлайн-консультанта в магазині електроніки. Він добре знає товари і вміє спілкуватися з клієнтами. Проте, коли Максим прийшов оформлятися на роботу, директор магазину сказав: «Вибач, Максиме, але в нас немає спеціального обладнання для людей з інвалідністю і це створить незручності для інших працівників. Тобі краще пошукати роботу, де не потрібно виходити з дому»

Усвідомлення та повага. 1) Яке право Максима було порушено в цій ситуації? Згадайте, чи має Україна законодавство, яке захищає права людей з інвалідністю, зокрема на працю? 2) Що таке дискримінація? Чи є відмова директора дискримінацією?

Толерантність і взаємодія. 3) Як має бути організований доступ до робочих місць для людей з інвалідністю згідно з принципами толерантності та інклюзивності?

4) Що мав зробити директор, щоб діяти відповідно до законодавства та принципів рівності?

Діяльність і системне мислення. 5) Чи може 16-річний Максим самостійно захистити свої трудові права? До кого він може звернутися по допомогу? 6) Які санкції можуть бути застосовані до роботодавця за дискримінацію? 7) Як ця ситуація впливає на гідність Максима? Що ви можете сказати про важливість створення рівних можливостей для всіх людей у суспільстві?

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗНАНЬ за темами розділу 2: «Юридична абетка повсякдення»

Назвіть:
види договорів,
види цивільної відповідальності,
черги спадкоємців,
умови укладення шлюбу,
види робочого часу,
види часу відпочинку.

Поясніть значення термінів і понять:
цивільне право, правочин,
договір, зобов'язання, власність,
право власності, споживач,
авторське право, спадкування,
спадщина, заповіт,
сім'я, шлюб, право на працю,
емансипація.

Наведіть приклади:
правочинів, договорів, зобов'язань, володіння, користування, розпоряджання власністю, прав споживачів, прав і обов'язків подружжя, дисциплінарних стягнень, власності неповнолітніх.

Розкажіть про:
цивільну правосуб'єктність, захист права власності, захист прав споживачів, дотримання авторських прав, порядок спадкування, шлюбний договір, трудовий договір, оплату праці, трудову дисципліну.

Схарактеризуйте / поясніть:
- права споживачів в інтернеті,
- майнові права в умовах воєнного стану,
- сучасні цифрові правочини,
- особливості матеріальної відповідальності,
- особливості дисциплінарної відповідальності,
- обсяг цивільної дієздатності неповнолітніх,
- спадкування за законом і заповітом,
- порядок реєстрації та розірвання шлюбу,
- взаємні права й обов'язки батьків і дітей,
- трудові правовідносини в умовах воєнного стану,
- захист приватності в публічному цифровому просторі,
- підстави емансипації.

СЛОВНИК

Адвокат — громадянин, який отримав право займатись адвокатською діяльністю, що полягає у здійсненні захисту, представництва та наданні інших видів правничої допомоги на професійній основі.

Адміністративне правопорушення — протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, що посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законодавством передбачено адміністративну відповідальність.

Вина — внутрішнє психічне ставлення особи до вчинюваного нею суспільно небезпечного діяння та його наслідків. Буває у формі умислу і необережності.

Галузь права — сукупність правових норм, що становлять самостійну частину системи права та регулюють якісно однорідну сферу суспільних відносин специфічним методом правового регулювання.

Громадянин — політико-правове визначення особи, яке показує її зв'язок із конкретною державою.

Громадянство — постійний правовий зв'язок особи з державою, який знаходить своє вираження у взаємних правах і обов'язках.

Держава — політико-територіальна організація влади, яка з допомогою системи державних органів здійснює управління суспільством, а також вирішує загальносуспільні справи.

Державна влада — здатність і можливість державних органів управляти політичними, економічними, правовими процесами та подіями, контролювати соціально небезпечні явища, що виникають у суспільстві, а також регулювати поведінку громадян.

Державний лад — спосіб будови держави, передбачений Конституцією і законами для забезпечення упорядкованості, злагодженості і гармонії її діяльності.

Джерела права — спосіб матеріального закріплення юридичних норм, який засвідчує їх загальну обов'язковість і є зовнішньою формою вираження права.

Дільничний офіцер поліції — посадова особа органів внутрішніх справ, яка представляє Національну поліцію на визначеній території (поліцейській дільниці) та здійснює, головним чином, профілактичну та роз'яснювальну роботу з населенням із метою недопущення вчинення правопорушень.

Закон — нормативно-правовий акт, прийнятий органом законодавчої влади або безпосередньо народом, який має вищу юридичну силу, регулює найважливіші відносини і ухвалюється в особливому порядку.

Звернення громадян — форма участі громадян в управлінні державними і громадськими справами, що полягає у праві вносити в органи державної влади і місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності пропозиції про поліпшення їх діяльності, викривати недоліки в роботі, оскаржувати дії посадових осіб, державних і громадських органів для відстоювання своїх прав і законних інтересів та відновлення їх у разі порушення.

Конституційний Суд України — орган конституційної юрисдикції, який забезпечує верховенство Конституції України, вирішує питання про те, чи відповідають Конституції України закони України та в передбачених Конституцією України випадках інші актів, здійснює офіційне тлумачення Конституції України, а також інші повноваження відповідно до Конституції України.

Конституційні обов'язки — закріплена Конституцією і забезпечувана державою необхідна поведінка особи, яка перебуває на її території.

Конституція (Основний Закон держави) — особливий нормативно-правовий акт держави, ухвалений вищим органом законодавчої влади або народом, який має найвищу юридичну силу, закріплює і регулює базові засади суспільного та державного життя: основи суспільного ладу, державний устрій, систему, порядок утворення, принципи організації і діяльності державних органів, найважливіші права, свободи й обов'язки громадян, місцеве самоврядування та ін.

Крайня необхідність — заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі чи охоронюваним законом правам

цієї людини або інших осіб, а також суспільним інтересам чи інтересам держави, якщо цю небезпеку в такій ситуації не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності.

Кримінальне правопорушення — суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене деліктоздатним суб'єктом, яке посягає на суспільний лад, власність, особу, правопорядок та інші цінності і передбачене кримінальним законодавством.

Кримінальний проступок — протиправне винне діяння, яке має зовнішню схожість зі злочином, але менший рівень суспільної небезпеки, щодо якого встановлено спрощену процедуру судового розгляду.

Необхідна оборона — дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої за таких обставин для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони.

Неповнолітній — фізична особа у віці до 18 років.

Норма права — формально-обов'язкове правило поведінки, яке має загальний характер, встановлюється або санкціонується державою з метою регулювання суспільних відносин і забезпечується її організаційною, виховною та примусовою діяльністю.

Нормативно-правовий акт — ухвалений уповноваженим на це органом держави письмовий документ про встановлення, зміну або скасування правових норм.

Нотаріус — фізична особа, яка здійснює нотаріальну діяльність, зокрема посвідчує права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняє інші нотаріальні дії, передбачені законом, із метою надання їм юридичної вірогідності.

Оплата праці — винагорода, обчислена зазвичай у грошовому виразі, яку виплачують працівникові за виконану ним роботу.

Органи державної влади — сукупність наділених владою та необхідними ресурсами інституцій, що здійснюють її функції і завдання.

Органи місцевого самоврядування — утворені територіальними громадами сіл, селищ і міст органи, які представляють їх спільні інтереси.

Права і свободи людини — забезпечувані державою можливості людини, спрямовані на досягнення її цілей і задоволення її інтересів.

Право — система загальнообов'язкових, формально визначених, гарантованих державою норм, що встановлюють права та обов'язки учасників правовідносин і регулюють суспільні відносини.

Право власності — право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб, що полягає в можливості володіти, користуватися і розпоряджатися цим майном.

Правовідносини — суспільні відносини, врегульовані правовими нормами.

Правозахисник — людина, яка сповідує філософію верховенства прав людини, висловлює власні думки, досвід і бачення світу у формі глобального усвідомлення важливості та беззаперечного дотримання прав людини як єдиної загальносвітової ідеології.

Правопорушення — будь-яке протиправне, суспільно небезпечне (шкідливе), каране, винне діяння (дія або бездіяльність) деліктоздатного суб'єкта, що завдає шкоди суспільству, державі, людям і тягне юридичну відповідальність.

Правосуб'єктність — здатність особи бути учасником (суб'єктом) правовідносин, що охоплює правоздатність, дієздатність і деліктоздатність.

Правочин — дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Прокурор — державний службовець, функції якого полягають у підтриманні публічного обвинувачення в суді, організації і процесуальному керівництві досудовим розслідуванням, вирішенні відповідно до закону інших питань під час кримінального провадження, нагляді за негласними та іншими слідчими і розшуковими діями органів

правопорядку; представництві інтересів держави в суді у виключних випадках і в порядку, що визначені законом.

Робочий час — час, протягом якого працівники відповідно до правил внутрішнього трудового розпорядку зобов'язані виконувати трудові обов'язки, передбачені трудовим договором.

Система права — внутрішня організація права, яка полягає в єдності й погодженості усієї сукупності чинних правових норм певної держави, що проявляється в їх розподілі за галузями, підгалузями та інститутами права.

Сім'я — особи, які спільно проживають на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також з інших підстав; які пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки.

Склад правовідносин — сукупність елементів, без яких правовідносини не можуть існувати, а саме: не менше двох суб'єктів, об'єкт та зміст правовідносин.

Склад правопорушення — юридична конструкція, яка об'єднує факти, ознаки протиправної поведінки і охоплює чотири елементи: суб'єкт правопорушення, об'єкт правопорушення, суб'єктивну сторону і об'єктивну сторону.

Слідчий — службова особа, уповноважена в межах компетенції, передбаченої кримінально-процесуальним законодавством, здійснювати досудове розслідування кримінальних правопорушень.

Споживач — особа, яка придбаває, замовляє, використовує або має намір придбати чи замовити продукцію для особистих потреб, безпосередньо не пов'язаних із підприємницькою діяльністю або виконанням обов'язків найманого працівника.

Суд — орган, що здійснює правосуддя у формі розгляду і вирішення цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних та інших категорій справ у встановленому законом процесуальному порядку.

Суддя — посадова особа, наділена виключними повноваженнями на здійснення правосуддя.

Трудовий договір — угода між працівником і роботодавцем, відповідно до якої працівник зобов'язується виконувати визначену роботу, підпорядковуватися внутрішньому трудовому розпорядку, а роботодавець зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату і забезпечувати умови праці, необхідні для її виконання.

Форма держави — спосіб організації і здійснення державної влади, що розкривається в характеристиці форм правління, державного територіального устрою та державного політичного режиму.

Функції держави — основні напрямки діяльності держави, які розкривають її соціальну сутність і призначення в суспільстві.

Цивільна дієздатність — здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати.

Цивільна правоздатність — здатність особи мати цивільні права та обов'язки.

Час відпочинку — час, упродовж якого працівники вільні від обов'язку працювати і мають право використовувати його на свій розсуд.

Шлюб — добровільний, рівноправний сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану, що породжує між подружжям взаємні особисті немайнові й майнові права та обов'язки.

Юридична відповідальність — форма впливу на правопорушника, яка полягає в позбавленні його державою певних благ (матеріальних чи нематеріальних), що належали йому до факту вчинення правопорушення.

Юридичні факти — передбачені правовими нормами конкретні життєві обставини, які мають юридичне значення і породжують правові наслідки, оскільки з їх настанням виникають, змінюються і припиняються правовідносини.

Юрисконсульт — юрист, який є штатним працівником юридичної особи, що забезпечує дотримання законодавства як організацією, так і стосовно організації з боку інших учасників правовідносин.

Навчальне видання

Васильків Ірина Дмитрівна

Кравчук Валентина Миколаївна

ПРАВОЗНАВСТВО

Підручник для 9 класу

закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

У виданні використані ілюстрації з інтернет-джерел,
що розміщені у вільному доступі

Літературна редакторка *Ірина Дворницька*
Комп'ютерне верстання *Марії Логош*
Обкладинка *Мар'яни Дячинської*
Художнє оформлення *Мар'яни Дячинської, Марії Логош*

Формат 70x100 1/16.
Ум. друк. арк. 14,3. Обл.-вид. арк. 11,0. Наклад 90 678 прим.

ТзОВ «Видавництво Астон», 46006, м. Тернопіль, вул. Гайова, 8
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ТР № 28 від 09.06.2005 р.
www.aston.te.ua, e-mail: tovaston@gmail.com

Правоздатність та дієздатність дитини

	Дитина може реалізувати право …
Від народження	— на піклування і турботу — на медичну допомогу — на достатнє і здорове харчування — на повагу — сповідувати власну релігію — бути вислуханим — висловлювати власну думку — на гідне ставлення до себе — на захист від будь-якої роботи, яка може бути небезпечною для здоров'я, та інші права
	— звертатися за захистом своїх прав та інтересів до органу опіки та піклування, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій
До 6 років	— на безоплатний проїзд у міському й приміському пасажирському транспорті та міжміському автомобільному і залізничному транспорті територією України
Від 6 років	— бути членом дитячої громадської організації
Від 10 років	— місце проживання дитини визначається за спільною згодою батьків та самої дитини
До 14 років	— самостійно вчиняти дрібні побутові правочини, які задовольняють побутові потреби особи, відповідають її фізичному, духовному чи соціальному розвитку та стосуються предмета, який має невисоку вартість
	— здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом
	— мати опікуна

Від 14 років	— отримати паспорт громадянина України — давати згоду на вихід із громадянства чи його набуття — звертатися в суд для захисту своїх прав — розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами — розпоряджатися своєю власністю самостійно, але за обов'язковою згодою батьків чи осіб, що їх замінюють — здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом — бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи — бути членом молодіжної організації — у вільний від навчання час виконувати легку роботу за трудовим договором на умовах скороченого робочого часу (за письмовою згодою батьків або одного з них, або особи, що їх замінює) — самостійно укладати договір банківського вкладу (рахунку) та розпоряджатися вкладом, внесеним нею на своє ім'я (грошовими коштами на рахунку) — укладати цивільно-правові договори чи вчиняти інші правочини за письмовою згодою батьків або осіб, що їх замінюють — нести відповідальність за порушення укладеного самостійно або за згодою батьків (усиновлювачів) чи піклувальників договору, а також за шкоду, що завдана іншій особі — нести кримінальну відповідальність у випадках, передбачених ККУ — мати піклувальника — місце проживання дитини визначається самою дитиною
Від 16 років	— бути приватним підприємцем — працювати за трудовим договором (скорочена тривалість робочого часу) та нести дисциплінарну відповідальність — нести повну адміністративну та кримінальну відповідальність — за рішенням суду отримати право зареєструвати шлюб, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам — на власний розсуд змінити своє прізвище та / або власне ім'я
Від 18 років	— вчиняти будь-які правочини, спрямовані на виникнення, зміну чи припинення цивільних прав та обов'язків, — повна цивільна дієздатність — брати участь у референдумах — активне виборче право — формувати представницькі органи державної влади та органи місцевого самоврядування — бути обраною до органів місцевого самоврядування всіх рівнів — бути засновником або членом політичної партії

ДУМАЄМО…

Алгоритм — точне однозначне приписання, яке передбачає чітку послідовність дій під час вирішення конкретної задачі.

Аналіз — метод дослідження, що базується на розгляді окремих сторін предмета дослідження, виокремленні його ознак, властивостей, установленні співвідношень понять, знаходженні спільних і відмінних їх властивостей.

Аргументація — низка пов'язаних суджень, спрямованих на переконання слухачів в істинності висновку. У процесі такого доведення треба пам'ятати, що аргументи мають бути: 1) правдивими судженнями; 2) доведені самостійно, незалежно від тези; 3) достатніми для тези. За недотримання цих правил виникають логічні помилки.

Вищий рівень мислення — тип мислення, який передбачає аналіз, інтерпретацію, застосування, дебати, інновації, розв'язання проблем, а також оцінку самого способу мислення.

Дедукція — висновок, який виводиться від загального до частини, від загальних суджень до конкретних чи інших загальних висновків.

Індукція — логічний умовивід від часткових, одиничних фактів до загального висновку, від окремих фактів до узагальнення.

Критерій — правило або принцип, що використовується для оцінки, визначення або класифікації чогось.

Критичне мислення — процес розгляду ідей з різних поглядів, відповідно до їх змістових зв'язків, порівняння їх з іншими ідеями. Такий розвиток мислення, за якого особлива увага приділяється вмінню сформулювати самостійні твердження або думки та їх ґрунтовній аргументації.

Навички мислення високого рівня — аналіз, синтез та оцінювання, на противагу знанням, розумінню, використанню.

Оцінювання — судження, що висловлює схвалення або засудження явищ, процесів, подій, учинків після з'ясування та обґрунтування їх значущості.

Порівняння — виокремлення окремих ознак понять, знаходження спільних і відмінних їх властивостей.

Синтез — метод дослідження, що базується на поєднанні розрізнених частин у єдину цілісність, пізнанні предмета дослідження в єдності, у взаємозв'язку його окремих частин. Дія, протилежна аналізу.

Судження — думка, в якій стверджується або заперечується що-небудь.

Узагальнення — визначення ознак, властивостей, суттєвих для кількох понять.

Умовивід — міркування, за допомогою якого з одного або кількох суджень виводиться висновок або нове судження, як правило, на підставі порівняння, аналогії, індукції або дедукції.

Усвідомлення — розуміння, поєднання нового з тим, що вже знайоме, і, таким чином, розширення набутих знань.

Формулювання тези — логіко-лінгвістичне завдання. Теза формулюється чітко і недвозначно, впродовж усього доведення зберігається тою самою, її істинність має бути доведена незаперечно, докази не можуть виходити з тези.

ДІЄМО…

Вільне письмо — учні письмово виконують певне тематичне завдання впродовж 5-10 хв. Насамперед важливі їхні ідеї, які можуть бути висловлені неформально.

Графічний організатор — схема, таблиця тощо, які використовують з метою допомогти учням організувати свою навчальну діяльність так, щоби продемонструвати систему понять та ідеї з певної теми.

Гронування — спосіб графічного зображення нових чи наявних знань. Базове поняття є центром «грона», довкола якого записують пов'язані з ним поняття і вказують зв'язки між ними. Може бути тренуванням на етапі накопичення фактів (асоціативний кущ, кластер) чи узагальненням.

Діаграма Венна — техніка графічного подання інформації, що виявляється під час обговорення двох ідей або текстів, між якими існують загальні та відмінні риси. Інформацію подають у вигляді двох або кількох кіл, які накладають одне на одне пропорційно до збігу / відмінностей, виявлених у процесі обговорення.

Кластери — графічний спосіб організації навчального матеріалу, зміст якого полягає в тому, що в центрі аркуша або дошки записують основне слово (ідею, тему), а праворуч і ліворуч від нього фіксують інформацію, якимось чином із ним пов'язану. У центрі тема, довкола неї — великі змістовні одиниці, поєднуємо їх прямими лініями з темою.

Критерії — це положення, які бере до уваги критично мисляча людина.

Лінія цінностей — графічний спосіб систематизації вивченого матеріалу, який полягає в розташуванні понять, термінів від найважливіших, базових до менш важливих, вторинних. Може бути оформлена горизонтально, подібно до числового променя, або вертикально (у цьому разі найзагальніші, головні, базові поняття розташовують угорі, додаткові — внизу).

Навчальна дискусія — завдання для колективного навчання, що дозволяє обговорити спірні питання чи проблеми, щодо яких існують протилежні погляди.

Семантична карта — графічний організатор, за допомогою якого поняття (ідеї) вибудовують у вигляді ієрархічних узаємин — супутників основного поняття.

Спрямоване читання та обмірковування — метод конструювання знань, що передбачає читання, спрямоване за допомогою графічного організатора, в якому учням дають вказівки по ходу читання тексту: зробити припущення, аргументувати свої припущення, а згодом перевірити, чи є ці припущення справедливими.

Твір-п'ятихвилинка — стисла письмова відповідь на поставлене вчителем запитання.

Щоб удосконалювати розум, треба
більше розмірковувати, ніж завчати.
Рене Декарт, мислитель